International Journal of Science and Research (IJSR)
ISSN: 2319-7064
ResearchGate Impact Factor (2018): 0.28 | SJIF (2018): 7.426

A Study of Nature of Peoples Participation in Sant Gadgebaba Gramswachata Abhiyan: Special References in Hingoli District Rural Area

Dr. Ashok Satwaji Hanwate

Assistant Professor, Dhanaji nana Chaudhari Vidya Prabodhini's, Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon 425002, Maharashtra, India

Abstract: ***Maharashtra State is a land of various Santa's. Such as Sant Dnyaneshwar, Sant Namdev, Sant Tukaram, Sant Tukaram etc. are live in medieval period. And modern in period Sant Gadgebaba and various sant live in Varkari Sampraday. All Sant was doing Kirtan. Kirtan is one source of to knowledge about Bhakti to God of Vitthala and aware to solve various problems that is one of peoples entertainment programme was strong source. That why gather to people in Mandir and other place and doing work about bhakthi Movement. Sant Gadgebaba is one of the sant of Varkari Sampraday. Sant Gadgebaba's original name is Debuji Zingraji Janorkar, Born in Dhobi Community. His Kirtan main sources used to aware for people. Sant Gadgebaba aware about, education to all, Samta, Bandhuta, Nyay, Darubandi, and special aware is Sanitation. The sanitation is community sanitation its call Gramswachata Sant GadgeBaba to take it's Massage in whole life in all society. [udhav rsale – manvateche pujari, Sant Gadgebaba (Charitra and vichardhan) vidhyabharti publication, 1994, page no90-91.] That why Maharashtra Government Department Water supply and Sanitation the minister of this department, Mr. R.R. Patil launched in 2000 – 01 to till date Sanitation Program in Villages . In that programme Name is Sant Gadgebaba Gramswachata Abhiyan. This Abhiyan is with People participation in year of 2000. The government of Maharashtra build up number of toilet was 1661000 in period of 1997-2000. Its total expenditure used of Rs. 456 Cr [***http://www.icsu.org***].but there 57 % toilet was in used. Why not use people this toilet. There causes is 1) people integrated approach to sanitation was not aware. 2) People were not participated in the programme [Savarkar Sudam tapomurti Shri sant Gadgebaba, sahityaprabha Prakashan, 1961]. People why not participate in sant Gadgebaba Gramswachata Abhiyan etc. In this research article study is aware about sant Gadgebaba gram Swachata Abhiyan, Nature, people participation, respondent income and using toilets etc. study by researcher.***

Keywords: Sant Gadgebaba gram Swachata Abhiyan, Nature of people participation, respondent income, toilets

1. Aim and objective

To know information about nature of Sant Gadagebaba Gram Swachata Abhiyan

2. Hypothesis

If people are not aware about Sant Gadgebaba Gram Swachata Abhiyan then people not participate in campaign.

3. Study Methods

The Study universe is Hingoli districts rural area. Researcher used social research methods, Hingoli district is 711 villages and 5 blocks (taluka). That why researcher uses to cluster sampling methods. Total give was five villages each block and total 20 people is selected for respondent. Total no respondent is 5 block X 5 village each block = 25 village selected. and 25 village X 20 respondent per village = total respondent is selected 500.

4. Data Collection Technique

a) Primary Data:-the researcher used of interview schedule for data collection.
b) Secondary data: - the researcher used secondary is published document, office documents, books, website, etc. used for data collection.

5. Analysis

Table 1: Respondents education and information about Sant Gadgebaba Gram Swachata Abhiyan for respondent Cross tabulation

Respondent Education		Information about Sant Gadgebaba Gram Swachata Abhiyan for respondent				Total
		fully information	few scale information	don't know	not related	fully information
Illiterate	Count	43	20	19	46	128
	% of Total	8.6%	4.0%	3.8%	9.2%	25.6%
primary education	Count	41	18	27	35	121
	% of Total	8.2%	3.6%	5.4%	7.0%	24.2%
secondary and higher secondary education	Count	46	12	48	52	158
	% of Total	9.2%	2.4%	9.6%	10.4%	31.6%
higher educator	Count	28	17	6	42	93
	% of Total	5.6%	3.4%	1.2%	8.4%	18.6%
Total	Count	158	67	100	175	500
	% of Total	31.6%	13.4%	20.0%	35.0%	100.0%

Chi-Square= 30.352(a), df= 9, Asymp. Sig. (2-sided) = 0.000, C.C. = 0.239, N= 500, P>0.05

6. Table Analysis

Licensed Under Creative Commons Attribution CC BY

With the above cross table we seen independent variable is information about respondent education and dependent variable respondent aware about this Sant Gadgebaba Gram Swachata Abhiyan. The respondent education is secondary and higher secondary is high and there percentage is 31.6%. and dependent variable information about Sant Gadgebaba Gram Swachata Abhiyan for respondent highest 35.00% is not related to information about this campaign. (Chi-Square is = 30.352(a), df= 9, Asymp. Sig. (2-sided) = 0.000, C.C. = 0.239, N= 500, P>0.05). we see in table if respondent is information about respondent education people is well educated then people have participate in Gramswachata abhiyan ar village level. Check Hypotheses: - these analysis above table we see dependent veriable and independent variable co relation is positive P Value is big that why the hypothesis is accept.

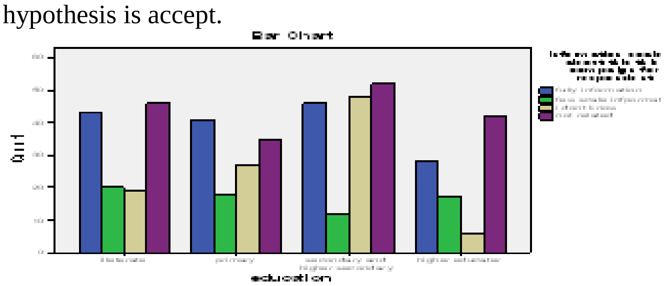

2) Table 2 - information about Sant Gadgebaba Gram Swachata Abhiyan for respondent and information of using of toilet room at respondent home Cross tabulation

Table 2

Information about Sant Gadgebaba Gram Swachata Abhiyan for respondent		information of using toilet room at respondent home				Total
		yes daily used	not using	any one time of used	not available	
fully information	Count	69	74	14	1	158
	% of Total	13.80%	14.80%	2.80%	0.20%	31.60%
few scale information	Count	6	17	38	6	67
	% of Total	1.20%	3.40%	7.60%	1.20%	13.40%
i don't know	Count	6	53	5	36	100
	% of Total	1.20%	10.60%	1.00%	7.20%	20.00%
not related	Count	2	26	19	128	175
	% of Total	0.40%	5.20%	3.80%	25.60%	35.00%
Total	Count	83	170	76	171	500
	% of Total	16.60%	34.00%	15.20%	34.20%	100.00%

(Chi-Square= 374.072(a), df=9, Asymp. Sig. (2-sided)= **0.000, C.C.=0.654, N= 500, P>0.05**

2. Table analysis: - With the above cross table we seen independent variable is information about Sant Gadgebaba Gram Swachata Abhiyan. In the table we see not related people are number of high percentage is 35.00%. And independent variable give information about information of using toilet room at respondent home highest percentage respondent says not available toilet room percentage is 34.2%.

(Chi-Square= 374.072(a), df=9, Asymp. Sig. (2-sided) = **0.000, C.C.=0.654, N= 500, P>0.05).** We see in table if respondent not information about Gram swachata Abhyan then people not built toilet room at home.

Table 3: Respondent personal annual income and information of using of toilet room at respondent home Cross tabulation

Information about Sant Gadgebaba Gram Swachata Abhiyan for respondent		Information of using toilet room at respondent home				Total
		yes daily used	not using	any one time of used	not available	
Rs 00 – 10000	Count	23	88	21	59	191
	% of Total	4.6%	17.6%	4.2%	11.8%	38.2%
Rs 10001-20000	Count	5	44	16	45	110
	% of Total	1.0%	8.8%	3.2%	9.0%	22.0%
Rs 20001-30000	Count	38	27	25	42	132
	% of Total	7.6%	5.4%	5.0%	8.4%	26.4%
Above Rs 30001	Count	17	11	14	25	67
	% of Total	3.4%	2.2%	2.8%	5.0%	13.4%
Total	Count	83	170	76	171	500
	% of Total	16.6%	34.0%	15.2%	34.2%	100.0%

(Chi-Square= 56.872(a), df=9, Asymp. Sig. (2-sided)= **0.000, C.C.=0.320, N= 500, P>0.05**

3. Table analysis: With the above cross table we see independent variable is Respondent personal annual income in the table we see Rs. 0000 to 10000 annual income total respondent is 38.2 % is highest. and independent variable give information about information of using of toilet room at respondent home . **(**Chi-Square= 56.872(a), df=9, Asymp. Sig. (2-sided)**= 0.000, C.C.=0.320, N= 500, P>0.05) the respondent** is highest percentage of toilet room is not available said respondent this percentage is 34.2 % is higher than other. so we see in table Respondent annual annual income is low that why respondent not built toilet room at home. Respondent **is information about respondent education** people is well educated then people have participated in Gramswachata Abhiyan village level.

7. Conclusion

We see above sentences, sant Gadgebaba Gram Swachata Abhiyan is launch by Mahararashtra Government in 2000-01. not use people this toilet. There causes is 1) People integrated approach to sanitation was not aware. 2) People were not participated in the programme [Savarkar Sudam tapomurti Shri sant Gadgebaba, sahityaprabha Prakashan, 1961]. People not participate because not aware for Abhiyan, respondent is village level. There income is very low in Mahagai. thats they have not built of toilet at house. And if they prepared in sant Gadgebaba Gramswachata Abhiyan then people participation ratio high.

References

[1] Udhav Rasale – Manvateche Pujari, Sant Gadgebaba (Charitra and Vichardhan) vidhyabharti publication, 1994, page no90-91.
[2] Savarkar Sudam tapomurti Shri sant Gadgebaba, sahityaprabha Prakashan, 1961
[3] http://www.icsu.org

Licensed Under Creative Commons Attribution CC BY

TRIBAL HERBAL PRACTITIONER

AN INVESTIGATION INTO THE TRIBAL TRADITIONAL MEDICINE SYSTEM AMONG VAIDHU COMMUNITY OF KHANDESH REGION

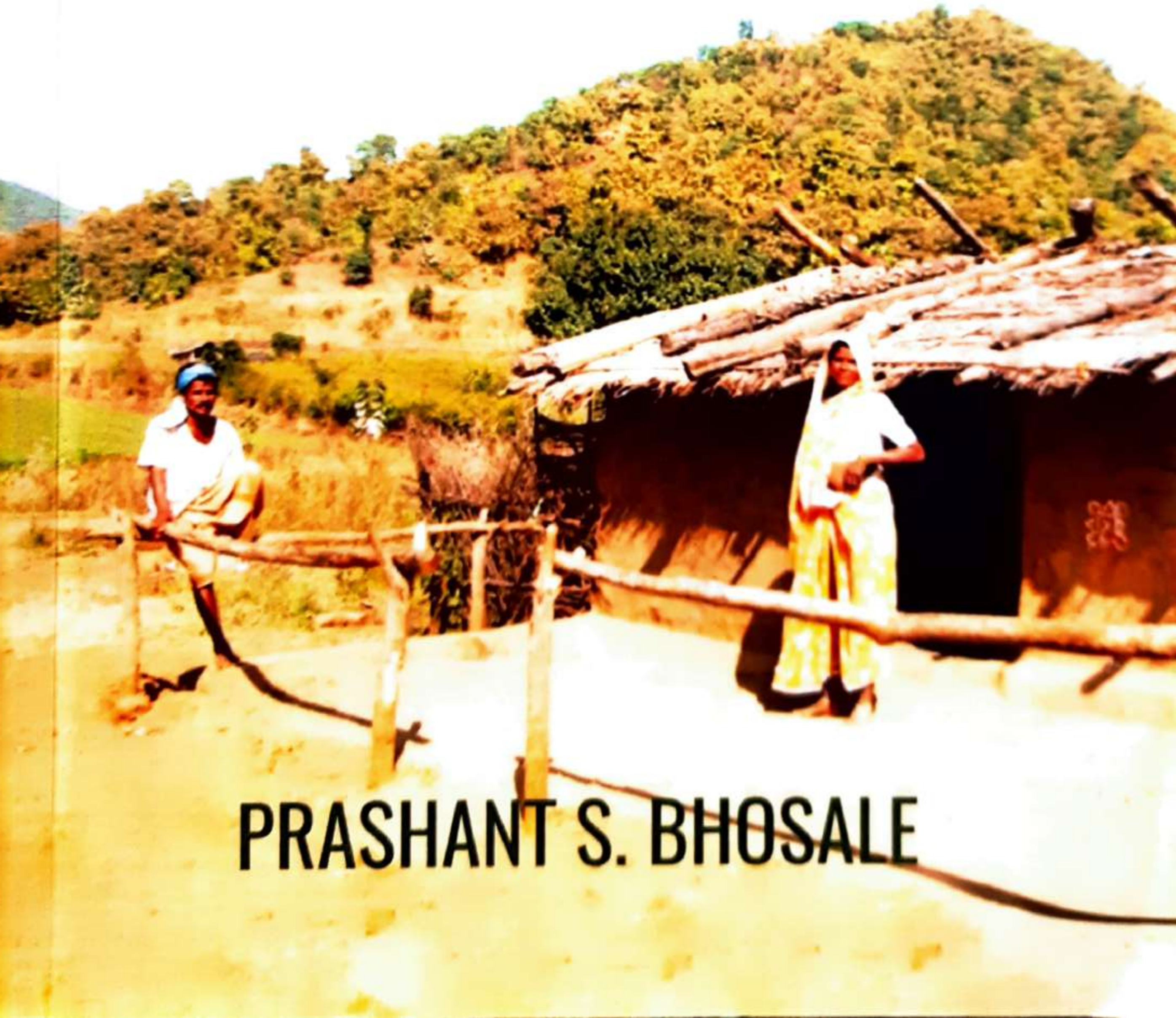

PRASHANT S. BHOSALE

Orangebooks Publication

Vishwavidyalaya Marg, Civil Lines,Delhi NCR - 110054
Smriti Nagar, Bhilai, Chhattisgarh - 490020

Website:**www.orangebooks.in**

© Copyright, 2019, Author

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photocopying, recording or otherwise, without the prior written consent of its writer.

ISBN: 978-93-5373-121-2
Price: Rs.150.00

The opinions/ contents expressed in this book are solely of the authors and do not represent the opinions/ standings/ thoughts of OrangeBooksor the Editors .

Printed in India

Tribal Herbal Practitioner

An Investigation into the Tribal Traditional Medicine System among Vaidhu Community of Khandesh Region

PRASHANT S. BHOSALE

ORANGEBOOKS PUBLICATION
www.orangebooks.in

Dedicated to :-
My teacher, mentor and philosopher,

Prof. Chandrakant Puri

Contents

CHAPTER I – INTRODUCTION 1

CHAPTER II – METHODOLOGY 13

CHAPTER III - GLOBAL OVERVIEW OF TRADITIONAL MEDICINES AND PRACTICE 33

CHAPTER IV - ETHNOGRAPHY OF VAIDHUS IN KHANDESH 43

CHAPTER V:NATURE, CULTURE AND ILLNESS: ANTHROPOLOGICAL PERSPECTIVE OF TRIBES IN KHANDESH 49

CHAPTER VI: CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS 55

BIBLIOGRAPHY: 61

TRIBAL HERBAL PRACTITIONER

Herbal medicine is one of the various systems to ensure public health.In recent years, herbal medicines have increased demands at national as well as international level. Tribal traditional medicines and its practice are having significant role in tribal communities. Tribes are still living in close contact with natural resources. They have indigenous knowledge of herbs. The present study is research work on such indigenous medical herbal practitioners, popularly known as Vaidhu in North Maharashtra region. This work is useful to students and research scholars of social work, tribal studies, sociology, anthropology, preventive and social medicine, Administrators, Govt. and NGO. This book will also increase interest among general readers.

You may reach author at:
psbnmu@gmail.com

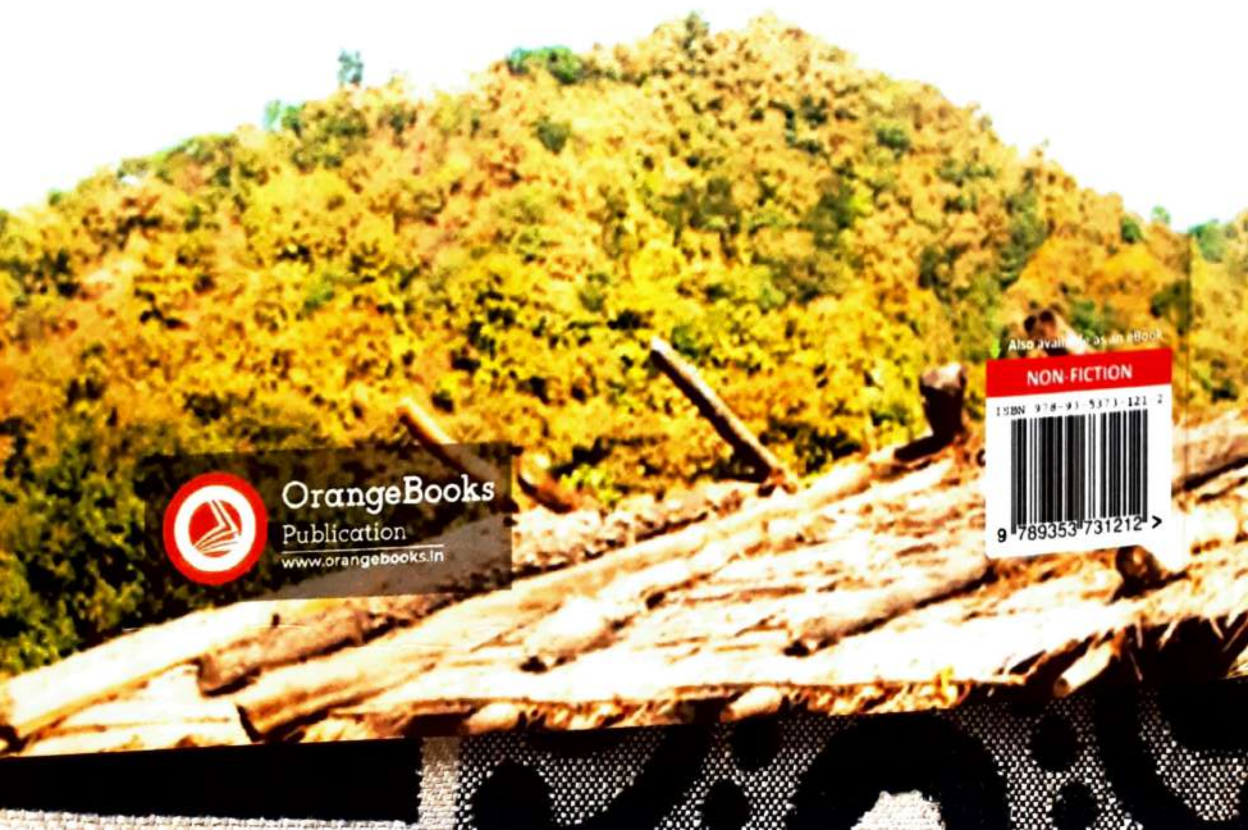

ISBN 978-93-5373-121-2
9 789353 731212

Prashant Bhosale
Jagdish Jadhav

Social Work Education

Practice and Scope

LAP LAMBERT Academic Publishing

Prashant Bhosale
Jagdish Jadhav

Social Work Education

Practice and Scope

LAP LAMBERT Academic Publishing

Imprint
Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:
LAP LAMBERT Academic Publishing
is a trademark of
International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group
17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, Mauritius
Printed at: see last page
ISBN: 978-620-2-91925-8

Copyright © Prashant Bhosale, Jagdish Jadhav
Copyright © 2020 International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group

Social Work Education: Practice and Scope

Dr. Prashant S. Bhosale
Assistant Professor
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work Jalgaon

Prof. Dr.Jagdish U. Jadhav
Professor
Dept.of Social Work,
School of Social Science
Central University of Rajasthan, Bandar Sindri

CONTENTS

Chapter	Description	Page No.
Chapter I	Social Work Education in India	4
Chapter II	Perspectives of Social Work Education	28
Chapter III	Scientific Procedure of Research	52
Chapter IV	Social Work Education Stakeholders and Dynamics	71
Chapter V	Social Work Education Stakeholders and Dynamics	92
	Bibliography	103

The present social work education system in India is unable to bring visible social interventions and social change in society. Professional attributes of social work and field practice have a missing interlink for community development. The 'contemporary social realities, issues and challenges' and 'curriculum development of social work courses across various social work institutions' were irrelevant to practice in community. The control of bureaucrats and political interests in the establishment and governance of educational institutions stunted professional growth of social work practice. Considering the facts and experiences of the stakeholders, the emerging need of the profession is to have a strong partnership among all stakeholders. Therefore, in the context of factors in the north Maharashtra region, systems and stakeholders of social work education and practice identified and developed a theoretical framework – that is, 'Relevant quality social work education and employability: A partnership development model'.

The authors are social work professionals, having experience to deal with social problems through social work methods, tools and techniques.

9 786202 919258

Study of the Reasons for Declining Number of Pets in Sustainable Development at Babhulgaon in Hingoli District

Dr. Ashok Satwaji Hanwate

Professor, Hanaji Nnana Chaudhari Vidyaprabodhinis, Loksevak Madhukarrao Chaudhary College of Social Work, Jalgaon, India
Email: *a.hanwate[at]rediffmail.com*

Abstract: ***What are the causes of pet loss? This is explained in this article. At Babhulgaon in Hingoli district, at one time more than three to four thousand cows, bull, buffaloes, goats etc. were reared by the people. But at present such a large number of villagers do not raise cows and calves. This article provides information on why people are so depressed. People from rural areas are migrating in large numbers. At the same time, it is the business of ignorant people to graze cattle, to raise people who are educated. Because of the mental perception of such people. People are not turning to this business. Also, since people do not keep fallow lands for fodder for animals, it is not affordable for people to buy fodder and graze the animals. People are also sowing soybeans instead of sorghum. And soybean husk is not suitable for animal consumption like kadaba. Due to this kadaba, dhep, grass green fodder is becoming very expensive. At the same time, modern resources have become available for farming. Those who have tractors available cultivate tractors. And people who do not have tractors plow the fields with rented tractors. Sowing is done by tractor. JCB digs wells. After finishing work in the city, some people go to work in the suburbs. So they don't need to keep pets. So the number of pets has been reduced. The animals are sold. Also, the buyers in the market are the traders and the butchers who buy for the slaughterhouse are the ones available in the market and they send the animals to the slaughterhouse. Therefore, cattle like Mhaish, Reda, goats, sheep, chickens, etc. are slaughtered on a large scale. The population in the cities is very large and most of them are man-made. So their demand is huge. As a result, the number of pets in Babhulgaon has come down drastically.***

Keywords: "The reasons for the decline in the number of pets in sustainable development, pets and education, the availability of pets and fodder, the slaughter of pets and animals, the depression of the people, etc."

1. Objective

To study the reasons for the decrease in the number of pets in Babulgaon in Hingoli district.

2. Assumption

Due to rising inflation and unavailability of food in Babhulgaon in Hingoli district, people do not keep pets.

3. Data collection method

While studying the subject, the researcher has adopted the social research method of observation. Also used as a secondary source is material published on the website, written material, etc.

4. Detailed deliberation

Introductory Background of Animal Husbandry: This country is said to be an agricultural country. More than 58 per cent of the people in these countries are currently engaged in agribusiness. The whole society is dependent on agricultural income. The farmer works hard on the field. The field grows grain in the field. He keeps the ripe grain for himself when he needs it. And the rest he sells in the market. Although the grain in the market is owned by the farmers, the price is decided by the traders. Farmers are exploited by traders. When grain is not available to the farmers, the prices of grains go up tremendously. And when they have the grain available, the grain prices are lowered by the merchants when the grain is taken to the market. This makes the prices of food grains so low that farmers do not get as much profit as they want.

While cultivating, farmers engage in cow, buffalo, goat rearing, poultry rearing etc. as a side business. Helps to do dairy business from cows, buffaloes, goats etc.

This is likely to improve the economic situation of farmers. Raising cows, buffaloes, goats can bring various benefits to the farmers. From these pets, cow dung, milk, money and wool which are useful for agriculture are obtained. The more animals are reared according to the time, the more manure is obtained. And selling milk from animals also benefits a large number of farmers. People also get fresh and good milk. This can help in improving the economic condition of the farmers. Unemployed people get employment. But this is the reason why the business of raising animals in the village of Babhulgaon in Hingoli district is declining at present. This article attempts to provide information in this regard.

1) **Geographical Area:** - Babhulgaon village in Hingoli district is at a distance of 36 km from Hingoli via Malhivara. At present there is a village called Chondi on the road from Malhivara to Goregaon. From there it is 6 kms to the south and on the road from Hingoli to Palashi is the nearest road from Umra Fata, to the north is the road to Babhulgaon village. Babhulgaon is situated at a distance of 6 km from there. The town of Hingoli is about 26 km long. The major crops grown in the village are cotton, sorghum, wheat, soybean, cotton, green gram and urad. The village used to grow a large amount of sugarcane before 1990. But at present no farmer grows

Licensed Under Creative Commons Attribution CC BY

sugarcane in this village. This is also part of the research. Currently, the rainfall is very low. Therefore, water reserves are not available in the soil. Due to the perennial watering of the sugarcane crop, the farmer is far away from the sugarcane crop. The village had four sugarcane gurdwaras but they are now completely closed.

2) **Geographical Information**:- Babhulgaon is situated in the hilly areas around the village. In the middle of it, there is a hollow and flat area and the village is situated in a barren land. There are three major streams on the village side. The village is situated in the triangular region of these streams. Around this village, there are Ranjavya's Mal, Junona's Mal, Harala's edge. Umracha Kada, Telyacha Mal, Secretary Teak, Khandobache Tok, Gairan Zameen are the names given to the hill-valleys. The area of this village is generally three kilometers to the east of the village, three and a half kilometers to the north of the village, three and a half kilometers to the south of the village and three kilometers to the west of the village. In this village there is a government meadow to the north on this available land. Who has 100 hundred acres of land. That is called Gairan land. Its there is a lake. And to the south of the village there is a lake called Pazhar Lake. The rest are 52 small lakes but they do not retain water. These small lakes have been created through the Pani Adwa and PaniJirwa campaigns. These small ponds do not store water for long. And does not survive. Yet in these villages, people grow crops during the rabi season and the kharif season.
3) **Sugarcane** was cultivated in this village before 1980, to make jaggery from sugarcane, Tukaram Galande's sugarcane ghana, Namdev Shinde's sugarcane ghana, Sakharam Bhakre's sugarcane ghana, Khanderao Wadkute's sugarcane ghana, Shriram Jain's sugarcane ghana. 5 Ghana was working. They used to make jaggery from sugarcane. But in the villages, since sugarcane is not grown, all the weeds have stopped.
4) **Information on availability of animals:** - Before 1980, keeping cows was a major occupation in the villages of Babhulgaon. The village had a large number of cows in general. Every household had at least one pet like cow, ox, buffalo, goat, goat, chicken etc. A total of at least 900 families live in the village. The total population is 4146. The literacy rate is 81.73 percent as per the 2011 census report. At that time, people used to have at least one or two cows. 1 segment is 20. Generally some families have 2 cows, calf, cow, calf. Bulls were used for farming. Some people had 4-6 bulls available. Some families had available buffaloes. There were some 3 to 4 goats for keeping goats, goats-goats. Generally, the number of such pets in the village will be more than three-four thousand. But now, looking ahead to 2000, the number of pets in the village has also come down drastically. Today those who had 20 to 25 cows had goats. Such families have at least one or two types of pets. By studying why such animals are declining, we can do causation as follows.

Reasons for declining number of animals in Babhulgaon- Animal husbandry was a major occupation in the village of Babhulgaon. Saldar and Mahinedar used to get jobs in the villages. Milk business was going on in every village. Agriculture used to get manure. So the fertility of the soil was good. But the following are the reasons why people today have reduced animal husbandry.

Information on availability of animals: - Before 1980, keeping cows was a major occupation in the villages of Babulgaon. The number of cows in the village in general was large. Each household had at least one pet such as cow, ox, buffalo, goat, etc. A total of at least 900 families live in the village. The total number of people is three and a half thousand. At that time, people used to have at least one or two cows. 1 segment is 20. Generally some families have 2 khandi, calf cow calf. Bulls may be used for farming. Some people had 4-6 bulls available. Mahesh's proportions were with some family. There were some 3 to 4 goats, goats and goats for goat rearing. Generally, the number of such pets in the village would be more than three-four thousand. But now, looking ahead to 2000, the number of pets in the village has also come down drastically. Today there were 20 to 25 cows, there were goats. Such families have at least one or two types of pets. By studying why such animals are declining, we can do causation as follows.

Quantity of education and employment: - District Primary School was started in 1936 in Babhulgaon. Some children were studying in this school. The educated children were mostly engaged in farming instead of doing jobs. But over time, from 1950 onwards, only a handful of people were employed in the village; In the village of Babhulgaon, Madhavrao Wadkute has worked as a DYSP. He then retired. In this village, Hon'ble Deepakrao Wadkute has served as Zilla Parishad Social Welfare Officer Class 2 in the 1990s. In 1978, Hon'ble Dagdu Galande served as a Member of the Legislative Assembly. Also Galande Doctor, and Dr. Bhakre holds an MBBS degree and has provided medical services. At the same time, Professor Dr. Uttam Hanwate, Professor Dr. Ashok Hanwate, Dr. Pandit Shinde, Professor Jalit Kamble, Professor Shivaji Jawle, Professor Atul Raut are working as professors. Shamrao Wadkute has retired from the Indian Army. Agastya Hanwate, Namdev Jawale by M. The police have served and retired. Bhanudas Hanwate is the head of the center and the teachers are working in large numbers.

5) **Education and cattle herding**- There is a very close relationship between education and cattle herding .A person who is educated. Such people do not graze these cattle. A person who walks cattle is a person who is not educated. Such people are seen grazing cattle. However, due to the increase in education in the present times, it has come to be believed that grazing cattle and taking care of it, removing dung is only the business of illiterate people. Who have taken education. Such a job is looking for a business. Or going out to the village to work in a company or as a mechanic, doing other work. They are being honored for that work. And the work is getting paid more. So even the instinctive walker started going to the company for work. People neglected the business of grazing cattle as an alternative.
6) **New generation of people in the village and employment: -** this is the rate of migration - Babhulgaon has a young class in the village. They have begun to migrate to the city. Many young people have gone abroad to find employment. As a result, there is a shortage of people in the villages to raise pets. People

Licensed Under Creative Commons Attribution CC BY

have given secondary importance to the business of raising pets.

7) **Food grains** - buffaloes, oxen, cows, goats, goats, and these animals need to eat grass, green fodder, kadaba, dhepa, etc. But in the present period, fallow land is no longer available for grazing animals as people have used the land for agriculture. At the same time, since people do not grow hybrid sorghum, kadaba is not available as food for animals. Also grass is not available. At least 20-25 kg per pet. Food is essential. The prices of animal feed have gone up a lot due to the unavailability of kadaba, grass. As a result, it is becoming difficult for farmers to raise livestock. Luckily the number of pets is greatly reduced.
8) **Salgadi, Mahindar, Rojandar:-** In rural areas a person who has more than twenty-thirty acres of land. It is not possible for such a person to farm. At that time, an outsider is doing farm work from a salaried, monthly, daily wage earner. Also, Saldar, Mahinedar, this person is working to raise those who have more cows and buffaloes. Currently, rising inflation has made it difficult to keep this person in a salad or a month. If there are no pets, there is no need to keep saldar, mahindar. So people neglect to keep cows and buffaloes. Inevitably, people who used to be salaried, monthly, have started to consider the business of living year after year or month after month as a secondary form of business. So people don't pay attention to working normally. Are trying to do good and business. So the number of pets is declining.
9) **Decreased rainfall and availability of fodder for animals: -** As the rainfall decreases day by day every year, the amount of fodder on gyran land has decreased. People do not get food for the animals as the farmland is not fallow. Rainfed animals do not get enough fodder. There is a correlation between rainfall and livestock availability.
10) **Tractorand technology availability: -** In order to farm, oxen had to depend on pets. It may be so, but we can see the effect of modern age on agriculture. People have started using tractors instead of oxen for plowing, sowing, cultivating, using threshing machines, using electric pumps for pumping water, using engines, etc. So people are focusing on using tractors instead of oxen. Individuals whose tractors are not available bring hired tractors and do farm work. So they don't have to raise bulls either. As a result, the number of pets seems to have decreased.
11) **Availability of Chemical Fertilizers and Fertilizers:-** At present, the use of chemical fertilizers instead of organic fertilizers has increased significantly. Organic fertilizers are available from livestock. And organic fertilizers are very useful for increasing soil fertility. But since chemical fertilizers are available in various forms in the market, they are given for the growth of crops, chemicals are also used. Organic manure from those pets has been ignored by the people. Also, there is always the question of who will clean the dung in the barn. Therefore, it is seen that people do not keep cows, buffaloes etc.
12) **Sale of animals:-** When people are raising animals, there will be financial difficulties. They take cows, buffaloes, goats, oxen, etc. to the market as an alternative. And sell. But there are very few peasants in the market who buy this animal, or people who keep it. Farmers do not buy growing animals. Because those farms are no longer useful. There are traders and butchers to buy these skinny animals. He buys such animals and sends them to the slaughterhouse for slaughter. That is why the next life of that animal ends. The cities do not raise animals. More people pay attention to eating meat instead. Hence the need for such animals to produce meat in the market. Inevitably, the number of animals is declining. The meat of these animals is also being sent abroad by sending it to the slaughterhouse. And the mass that is formed only in the body of the animal cannot be formed outside. And once the animals are slaughtered, they are no longer alive. As a result, the number of animals is declining.
13) **Status and Proportion of Animal Husbandry:-** The rate of purchase of animals in the market is higher among traders than farmers. And traders sell animals to anyone for a profit, even if it's a killer. Or the killers are buying and slaughtering such animals. Do not nurture them.
14) **Depression of keeping animals:-** Even people in rural areas are neglecting to keep buffaloes, cows, bulls. People are avoiding keeping animals. People think that doing this business is the business of ignorant people. So educated people are not in the business of handling cattle. It also needs people to raise buffaloes, cows and bulls. Sometimes people fall short in farming. So people are avoiding keeping animals.
15) **Obstacle to development:-** Raising buffaloes, cows and oxen in rural areas gives them milk. If they do not have animals available, they will not get milk. If people do not have cows, buffaloes, goats, they will not get milk. Children will not get nutrition. Also, there is no money from selling milk.

5. Conclusion

From the above campaign, you can see that although agriculture is the main occupation in rural areas, cow and buffalo, goat rearing and poultry rearing are the main occupations. From this the dairy business runs. But in the present times of rising inflation, lack of fodder, and unavailability of fallow land for grazing animals, as well as raising cattle is the business of the ignorant. Because of this perception, well-educated young people go out to work. Therefore, the man who takes care of the animals is not available to the farmers. Farmers cannot afford to keep a month in saldar or maintenance. Also, a large number of traders buy animals for sale. And they send the animals to the slaughterhouse. As a result, the number of pets in Babhulgaon in Hingoli district is declining.

References

[1] Sunil Mai, Indian Social Problems, Jalgaon.
[2] https://en.wikipedia.org/wiki/Babhulgaon- Last visited date on 15/12/2020
[3] Lokmat Current Paper.

Licensed Under Creative Commons Attribution CC BY

Social Legislation in India

Sham Damu Sonawane

Scanned with CamScanner

Social Legislation in India

Sham Damu Sonawane

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

Social Legislation in India

© Publisher

First Published: 2020

ISBN : 978-81-944345-6-6

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:

CURRENT PUBLICATIONS

A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,

Opp. R.D. Higher Sec. School

Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)

Mob.: +91 9457780387, 7017544862

E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Scanned with CamScanner

Shetkari Shikshan Sanstha's

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE

Maregaon (Road), Dist-Yavatmal-445303 (M.S)

(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

ISO 9001:2015 certified, NAAC Accredited with B+ Grade

Azadi Ka Amrit Mahotsav

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL E-CONFERENCE ON

'Contribution of Various Aspects in Nation Building'

CVAINB-2021, 11-13 October, 2021

E-CERTIFICATE

Ref. : CVAINB-2021/Presentation/221 *Date : 14/10/2021*

This is to certify that ***Dr. YOGESH PRALHAD MAHAJAN*** *of* ***DNCVP'S LOKSEVAK MADHUKARRAO CHAUDHARI COLLEGE OF SOCIAL WORK, JALGAON*** *has participated and presented a research paper entitled* **आदिवासींचे कर्ज घेण्याचे स्त्रोत आणि कर्जाच्या मोबदल्यात तारण वस्तूंचे विश्लेषणात्मक अध्ययन** *in Multidisciplinary International e-Conference on 'Contribution of Various Aspects in Nation Building (CVAINB-2021)' organized by Department of English, Marathi, Sociology, History, Home economics, Commerce, Botany, Chemistry and Mathematics, Arts, Commerce and Science College, Maregaon from* ***11-13 October, 2021.***

Dr. D. A. Gundawar
Convener, CVAINB-2021

Dr. S. K. Khade
Organising Secretary, CVAINB-2021

Dr. A. N. Gharde
Chairman, CVAINB-2021

CamScanner

PRINT ISSN : 2395-6011
ONLINE ISSN : 2395-602X

CONFERENCE PROCEEDINGS

IJSRST

Techno Science Academy

International Multidisciplinary E-Conference On Contribution of Various Aspects In Nation Building

Date : 11th to 13 th October 2021

Organised by

Department of [English, Marathi, Sociology, History, Commerce, Home Economics, Chemistry, Botany and Mathematics]
Shetkari Shikshan Sanstha's
Arts, Commerce & Science College, Maregaon Dist. Yavatmal, Maharastra, India

INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH IN SCIENCE & TECHNOLOGY

VOLUME 9 - ISSUE 5 , SEPTEMBER-OCTOBER-2021

Email : editor@ijsrst.com Website : http://ijsrst.com

CamScanner

Conference Proceedings – Part 2

International Multidisciplinary E- Conference On Contribution of Various Aspects In Nation Building

(CVAINB-2021)

11th to 13th October 2021

Organised by

Department of [English, Marathi, Sociology, History, Commerce, Home Economics, Chemistry, Botany and Mathematics]
Shetkari Shikshan Sanstha's
Arts, Commerce & Science College, Maregaon Dist. Yavatmal, Maharastra, India

In Association With

International Journal of Scientific Research in Science and Technology

Print ISSN: 2395-6011 Online ISSN : 2395-602X

Volume 9, Issue 5, September-October-2021
International Peer Reviewed, Open Access Journal

Published By

Techno Science Academy
[www. technoscienceacademy. com]

CamScanner

44	मानवीजीवनातपोषणाचीभूमिकाः एकचिंतन डॉ.वैशालीमेश्राम	226-229	Download
45	नौकरीकरणाऱ्यामहिलांचामानसीकताण व आरोग्याच्यासमस्या सहाय्यकप्रा.डॉ. कुउषानानाजीराखुंडे	230-234	Download
46	वं.राष्ट्रसंतांचेतत्व, व्यक्तिमत्वआणिकार्य प्रा. सौ. धनश्रीलोकचंदराणे	235-238	Download
47	कुपोषण एक जटिल समस्या कराण्टपाडी क्र डीपकौदकम	239-242	Download
48	मानवीजीवनामध्येपोशक घटकांचेमहत्व लेखकडॉ.विद्या धर्मेष ध्रुव	243-247	Download
49	‘सविनय कायदेभंग’ चळवळीमध्ये स्त्रियांचे योगदान. पूजा हिरामण गांगोडे	248-251	Download
50	डॉ. बाबासाहेबआंबेडकर यांचे शैक्षणिकविचार प्रा. डॉ. बबन शामरावजीसेलकर	252-254	Download
51	आदिवासींचेकर्जघेण्याचेस्त्रोतआणिकर्जाच्यामोबदल्याततारणवस्तूंचेविश्लेषणात्मकअध्ययन प्रा॰ डॉ॰ योगेशप्रल्हादमहाजन	255-259	Download
52	डॉ. इरावती कर्वे यांचे भारतीय समाजशास्त्रातीलयोगदान डॉ. सुनिता संजय घोपटे	260-265	Download
53	राष्ट्रनिर्माणामध्ये महाराष्ट्रातीलसमाजसुधारकांच्या योगदानाचेसमाजशास्त्रीय अध्ययन . डॉ. अमरिष एस. गावंडे	266-272	Download
54	देशविकासातचळवळीचेयोगदान डॉ. अनिलविजयरावदेशमुख	273-277	Download
55	"सावित्रीबाईफुले यांचेशैक्षणिकविचारआणिकार्य" डॉ. बळीरामपरषरामअवचार	278-281	Download
56	राष्ट्रउभारणीसाठीआपत्तीव्यवस्थापनातीलविविधघटकांचीभूमिका : शाश्वतपर्याय प्रा.डॉ. सुनिताप्रमोदचौधरी	282-287	Download
57	राष्ट्रनिर्मितीमध्ये समतेच्यामुल्यांचे योगदान डॉ. एच. यु. पेटकर	288-292	Download

CS CamScanner

आदिवासींचे कर्ज घेण्याचे स्त्रोत आणि कर्जाच्या मोबदल्यात तारण वस्तूंचे विश्लेषणात्मक अध्ययन

प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन,
धनाजीनाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
जळगाव

गोषवारा:

आदिवासींमध्ये अज्ञानाचे प्रमाण फार मोठे असते. आदिवासींना आर्थिक व्यवहारांविषयीसुद्धा योग्य ज्ञान नसते. त्यांच्यातील या अज्ञानाचा फायदा घेऊन व्यापारी, सावकार, दलाल, ठेकेदार हे त्यांना फसवितात व त्यांची पिळवणूकही करतात. आदिवासींच्या आर्थिक क्रिया या आजही प्रारंभीक अवस्थेतच असल्याचे दिसून येते. मुख्यत्वे अन्न संकलन, वन संकलन, शिकार, मासेमारी शेती, पशूपालन या प्रक्रियेमधून ते आपल्या जीवनावश्यक आर्थिक गरजांची पूर्तता करीत असतात. या सर्व आर्थिक क्रिया प्राथमिक अवस्थेत असल्याने त्यांच्याकडे बचतीचे प्रमाण फार कमी असते. जीवनात उद्भवलेल्या अडचणींची पूर्तता करण्यासाठी आवश्यक असणारा पैसा त्यांना अनेकवेळा सावकारांकडून किंवा व्यापाऱ्यांकडून घ्यावा लागत असतो. अशा वेळी सदर सावकार व्यापारी मनमानी पद्धतीने व्याजदर लावून त्यांना पैसे देत असतात. व्याजाचे प्रमाण सवाई, दिडकी आणि दुप्पटी या प्रमाणे घेत असतात. त्यासाठीही त्यांच्या कडील मालमत्ता, शेती, पशूधन हे तारण ठेवले जात असते. अनेक आदिवासींकडून व्याजाच्या मनमानी पद्धतीमुळे या तारण वस्तू सोडविल्या जात नसतात. अगोदरच आर्थिक हलाखीमध्ये असणारे आदिवासी या पद्धतींमुळे अजून जास्त दारिद्र्याच्या खोलीत जावून अनेक समस्यांना सामोरे जात असतात.

बीजशब्द : आदिवासींचे कर्जाचे स्त्रोत, सावकारी पद्धत, तारण वस्तू

प्रस्तावना :

आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन सावकार तसेच व्यापारी लोक कमी पैसे देऊन जास्त पैशांवर अंगठा घेतात. मोठ्या स्वरूपात मालमत्ता, पशूधन तारण ठेवतात. आदिवासी लोक प्रामाणिकपणे दरमहा कर्ज फेडण्याचा प्रयत्न करीत असतात. या परतफेडीची नोंदसुद्धा सावकार व्यापारी नोंदवित नसल्याने कर्ज तसेचे तसे रहात असते व कालांतराने मालमत्ता किंवा पशूधन सावकार व्यापारी लोक आपल्या नावे करून घेत असतात. काही ठिकाणी सदर कर्ज फेडण्यासाठी आदिवासी पुन्हा नव्याने कर्ज घेतो व पहिले कर्ज फेडतो. मात्र दुसऱ्या कर्जाच्या अधिक व्याजदराने त्याच्यावर अनेक आर्थिक संकटे ओढावत असतात. दूर्गम निवासस्थान असल्याकारणाने रोजगाराच्या संधीही त्यांच्याकडे उपलब्ध नसतात. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात कौटुंबिक, शारीरिक, आर्थिक, सामाजिक समस्या निर्माण होतात. या समस्यांमुळे अनेक आदिवासी वैफल्यग्रस्त होतात, त्याचा परिणाम ते गाव सोडून पलायन करतात अथवा आत्महत्या करतात.

संशोधनाचे उद्देश :

आदिवासींची आर्थिक स्थिती ही अत्यंत हलाखीची असते. आजारांसाठी, कुटुंबातील सदस्यांच्या विवाहांसाठी, दैनिक गरजा भागविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात आदिवासींद्वारे सावकारांकडून, व्यापाऱ्यांकडून, दलालांकडून कर्ज घेतले जात असते. सदर कर्जासाठी कौटुंबिक मालमत्ता घर, शेती, पशूधन हे तारण ठेवले जात असते. सावकाराच्या मनमानी व्याजदरांमुळे तारणवस्तू सोडविणे आदिवासींना फार कठीण जाते. त्याचा परिणाम त्यांच्या जीवनावर होतो. या सर्व बाबींवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न सदर शोधनिबंधात केलेला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधातील उद्देश शास्त्रीय आधारावर व वस्तूनिष्ठ स्वरूपात मांडण्यात आलेले आहेत.

1) आदिवासी समुदायातील कर्जाच्या कारणांचे व स्त्रोतांचे अध्ययन करणे.

2) आदिवासींना कर्जाच्या मोबदल्यात ठेवव्या लागणाऱ्या तारण वस्तू जाणून घेणे.

3) आदिवासींमधील कर्ज व तारण वस्तू यांचे विश्लेषण करणे.

गृहीतकृत्य :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या उपकल्पना, अध्ययन साहित्याचा आधार घेऊन तयार करण्यात आलेले आहेत. शोधनिबंधाच्या उपकल्पनांची चाचणी घेणे शक्य असल्याने स्वतंत्र व अवलंबीत चलांचा सहसंबंध प्रस्तुत उपकल्पनांमध्ये मांडण्यात आलेल्या आहेत.

1) आदिवासींमधील अज्ञान, दुर्गम निवासस्थान, रोजगारांच्या संधीचा अभाव व प्राथमिक आर्थिक क्रिया यामुळे आदिवासींना जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी खाजगी कर्ज घ्यावे लागते.

2) आदिवासी लोकांना कर्ज घेण्यासाठी शेती, घर, पशुधन यासारख्या वस्तू सावकारांकडे तारण ठेवाव्या लागत असतात.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक व द्वितीय साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक साधनांमध्ये आदिवासी गावातील कर्ज घेतलेले कुटुंबातील प्रमुख, खाजगी सावकार, व्यापारी, दलाल यांच्यासोबत चर्चा, निरीक्षण या माध्यमांसोबतच संरचित मुलाखत अनुसूची या तंत्राचा प्रामुख्याने वापर केलेला आहे. तसेच द्वितीय साधनांमध्ये लिखित संदर्भ सिडीज, स्लाईड शो, संदर्भ पुस्तीका, विविध दस्तऐवज, सांख्यिकीय माहिती, शासकीय अहवाल, मासिके, साप्ताहिके व वर्तमानपत्रे, अंतरजाल व संकेतस्थळांचा उपयोग संदर्भासाठी केलेला आहे.

संशोधन विश्व :

प्रस्तुत अध्ययनाचे क्षेत्र हे महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश राज्यांच्या सीमावर्तीय भागातील, मध्यप्रदेशातील झिरन्या तालुक्यामधील (खरगोन जिल्हा) निवडक 30 आदिवासी गावे आहेत. झिरन्या तालुक्याची एकुण लोकसंख्या 1,51,824 असून कुटुंब संख्या 23,104 आहे. राज्य सीमेवर वसलेल्या मध्यप्रदेशातील आदिवासी गावांमध्ये कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी कमी असल्याने, रोजगाराचा अभाव, कमी साक्षरता दर, स्थलांतर अशा अनेक अडचणी असलेल्या 20 गावांची निवड संशोधकाने केली आहे.

नमूना निवड :

प्रस्तुत अध्ययनक्षेत्रातील 30 गावे व त्यामधील 5473 कुटुंब सदर अध्ययन विश्वामध्ये समाविष्ट आहेत. सदर कुटुंबांची संभाव्यता नमूना निवड पद्धतीमधील स्तरीत यादृच्छिक नमुन्यातील अप्रमाणबद्ध नमुना प्रकाराचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. संशोधनासाठी एकुण 375 निवेदकांची निवड संशोधकाने केलेली आहे.

कर्ज घेण्याचा स्रोत :

आदिवासी लोक हे आर्थिकदृष्टया अतिशय मागासलेले आहेत. सुशिक्षित नसल्यामुळे हिशोब त्यांना कळत नाही त्यामुळे सावकार लोक कर्जाऊ रकमेवर अवाढव्य व्याज आदिवासींकडून घेत असतात. त्याचप्रमाणे जंगलातील माल ज्या व्यापाऱ्यांकडे विकतात ते व्यापारीदेखील आदिवासींची हिशोबामध्ये फसवणूक करतात. विशेष करुन आदिवासी लोक मुलींच्या लग्नाकरीता कर्ज काढत असतात व सावकार लोक नेहमी त्यांचा फायदा घेत असतात, त्यामुळे सदैव आदिवासींच्या डोक्यावर कर्जाचा डोंगर उभा असतो. एकंदरीत आदिवासींचे जीवन अतिशय हालाखीचे दिसून येते. (बी.एन. आकरे, 2009)

प्रत्येक व्यक्तीच्या आर्थिक स्थितीचा प्रभाव हा त्या व्यक्तीच्या सर्व कार्यांवर पडलेला असतो. व्यक्तीप्रमाणेच समाजाची स्थिती असते. मानवी समाजाच्या धार्मिक, राजकीय अशा कोणत्याही अंगाचा अभ्यास करावयाचा असला तरी अशा अभ्यासासाठी समाजाच्या आर्थिक अंगाची ओळख करुन घेणे आवश्यक ठरते. प्राचिन काळातील समाजाच्या तुलनेत सद्यस्थितीतील आधुनिक समाजाचे स्वरुप अधिक गुंतागुंतीचे आहे. आदिवासी उदरनिर्वाहाच्या दृष्टिकोनातून मिळणारा मोबदला हा कमी असेल तर उदरनिर्वाह पूर्ण करता कोठून कर्ज उचलतो व त्यांची परतफेड कशाच्या आधारे करतो या बाबतचा विचार संशोधकाच्या मनात येणे स्वाभाविकच आहे. आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेचे आकलन करण्याच्या दृष्टिकोनातून संशोधकाने केलेले संशोधन उपयुक्त ठरते.

मानवाच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी उत्पादनाचे संघटन, वितरण, नियंत्रण आणि समुदायाची मालकी व अधिकार निश्चित करण्याच्या पद्धतीला अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. म्हणजेच जीवनावश्यक गरजा भागविण्यासाठी मानवाने केलेल्या उत्पादन, वितरण, उपभोग, विनिमय या सारख्या आर्थिक क्रियांच्या संघटनालाच अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. मुजूमदार आणि मदन यांनी आदिवासी आर्थिक जीवनाच्या स्थैर्य व समानता या वैशिष्टयाकडे लक्ष वेधले आहे. आदिवासींच्या जीवनात आर्थिक स्थैर्य आहे. तसेच आर्थिक

CamScanner

स्वरुपाची समानताही आहे. याचे एकमेव प्रमुख कारण म्हणजे आदिवासी समुह हा अल्पसंतुष्ट असून समाजापासून दूर दुर्गम स्वरुपाच्या डोंगराळ भागात राहतात. त्यांच्या गरजा ह्या नैसर्गिक साधन संपत्तीवर असल्याने ते उदरनिर्वाहाकरीता कर्जाविना उपलब्ध साधन सामुग्रीत दिवस भागवितात.

कर्जाच्या मोबदल्यात तारण वस्तू :

आदिवासी लोक आर्थिकदृष्ट्या अजूनही मागासलेले आहेत. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेतीचा आहे. त्यात 85 टक्के आदिवासी शेतीच्या कामात असून त्यापैकी 23 टक्के स्वत:ची शेती करतात. इतर शेतमजुरी करतात. उरलेल्यापैकी अन्य मजुरी, हस्तव्यवसाय, व्यापार किंवा नोकरी यात आहेत. असे असले तरी अल्पभूधारक जास्त असल्याने त्यांचे उत्पन्न कमी आहे. ते ज्वारी, कापूस व काही प्रमाणात धानाची शेती करतात. विभागाप्रमाणे धान्योत्पादन बदलते ते परंपरागत पद्धतीनेच शेती करतात. कापूस, तीळ व भुईमूग ह्यांचेही पीक काही आदिवासी घेतात. डाळी मात्र कमी लावतात. शेतीसाठी घर, जमीन, दागिने इतकेच नव्हे तर घरातील भांडी गहाण सुद्धा टाकतात. त्यामुळे कर्जबाजारीपणा आहे. तशी ही स्थिती सामान्य असून सर्वच शेतकऱ्यांची आहे. बहुतेक घरांमध्ये खर्च जास्त व उत्पन्न कमी अशी अवस्था दिसून येते. (शैलजा देवगांवकर, 2001)

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोक परिसरात किंवा परिसराबाहेर कामासाठी जात असतात. बहुतेक लोक खाजगी सावकारांकडून कर्ज उचलतात असे आढळते. लग्नामध्ये वधुपित्याला दहेज देण्यासाठी, लग्नातील खर्चासाठी, घरात ईंदन बसविण्यासाठी, होळी सणासाठी कर्ज उचलतात. त्याशिवाय शेतीसाठीही कर्ज उचलतात. त्यासाठी त्यांना एकतर घर, दागदागिने किंवा शेती वा झोपडीच्या तारणावर कर्ज घ्यावे लागते. प्रसंगी मालमत्ता विकावी लागते. त्यामुळे बहुतेक लोकांच्या डोक्यावर कर्जाचा बोजा असतो. शेतीतून शेतमालाचे उत्पन्न कमी आले तर कर्ज व व्याज फुगत जाते. (डी.जी. पाटील, 1998) सदर सारणीत ग्रामीण आदिवासी भागातील निवेदकांचे कर्ज घेण्याचे स्त्रोत आणि कर्जासाठी तारण ठेवलेल्या वस्तू यांचा सहसंबंध दर्शविण्यात आलेला आहे. कर्ज घेण्यासाठी तारण ठेवलेल्या वस्तू अनेकवेळा आदिवासीकडून सोडविल्या जात नाहीत. सावकार त्याचे मालक बनत असतात. त्यादृष्टीने कर्जाचे स्त्रोत आणि तारण वस्तू पुढील सारणीत मांडण्यात आलेल्या आहेत.

आदिवासींचे कर्ज घेण्याचे स्त्रोत आणि कर्जाच्या मोबदल्यात तारण वस्तू

कर्ज घेण्याचे स्त्रोत	कर्जाच्या मोबदल्यात तारण वस्तू					एकूण
	घर	शेतजमीन	पशुधन	अन्य	कर्ज घेतले नाही	
बँक	2	16	2	0	0	20
	.5%	4.3%	.5%	.0%	.0%	5.3%
सावकार	1	42	6	19	10	78
	.3%	11.2%	1.6%	5.1%	2.7%	20.8%
नातेवाईक	7	7	2	14	8	38
	1.9%	1.9%	.5%	3.7%	2.1%	10.1%
सहकारी सोसायटी	3	40	0	3	1	47
	.8%	10.7%	.0%	.8%	.3%	12.5%
व्यापारी	0	0	0	1	0	1
	.0%	.0%	.0%	.3%	.0%	.3%
कर्ज घेतलेले नाही	0	1	3	0	187	191
	.0%	.3%	.8%	.0%	49.9%	50.9%
एकूण	13	106	13	37	206	375
	3.5%	28.3%	3.5%	9.9%	54.9%	100.0%

(X^2 = 397.623, df=20, C.C.=0.717, N=375, $P > 0.05$)

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये उत्तरदात्यांच्या कर्जाचे स्रोत स्पष्ट करत असताना त्याचे कर्ज घेतलेले नाही, सावकार, सहकारी सोसायटी, नातेवाईक, बँक, व्यापारी असे पर्याय देण्यात आले आहेत तर अवलंबित चलात उत्तरदाता कर्जाच्या मोबदल्यात तारण/गहाण वस्तूंची माहिती हे स्पष्ट करताना त्याचे घर, शेतजमीन, पशुधन, अन्य, कर्ज घेतले नाही असे पर्याय देण्यात आले आहेत.

कर्ज घेतलेले नाही असे म्हणणारे सर्वात जास्त (50.9 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात कर्ज ज्यांनी घेतले नाही असे 49.9 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर पशुधन तारण ठेवलेले 0.8 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. शेतजमीन तारण ठेवलेले 0.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. सावकाराकडून कर्ज घेतलेले (20.8 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात शेतजमीन तारण ठेवलेले 11.2 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर अन्य वस्तु तारण ठेवलेले 5.1 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. कर्ज ज्यांनी ्तले नाही असे 2.7 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर घर तारण ठेवलेले 0.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले.

सहकारी सोसायटीकडून कर्ज घेतलेले (12.5 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात शेतजमीन तारण ठेवलेले 10.7 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर घर तारण ठेवलेले 0.8 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. अन्य वस्तु तारण ठेवलेले 0.8 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर कर्ज ज्यांनी घेतले नाही असे 0.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. नातेवाईकांकडून कर्ज घेतलेले (10.1 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात अन्य वस्तु तारण ठेवलेले 3.7 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर कर्ज ज्यांनी घेतले नाही असे 2.1 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. घर तारण ठेवलेले 1.9 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. तर शेतजमीन तारण ठेवलेले 1.9 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले पशुधन तारण ठेवलेले 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. बँकेकडून कर्ज घेतलेले (5.3 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात शेतजमीन तारण ठेवलेले 4.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर घर तारण ठेवलेले 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. पशुधन तारण ठेवलेले 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. व्यापारींकडून कर्ज घेतलेले (0.3 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात अन्य वस्तु तारण ठेवलेले 0.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले.

यावरून असे सिद्ध होते की, कर्ज घेण्याचा स्रोत व कर्जाच्या मोबदल्यात तारण वस्तू या दोन्ही मध्ये धन स्वरूपाचा सहसंबंध आहे. *(X^2 = 397.623, df=20, C.C.=0.717, N=375, P > 0.05)* म्हणजेच आदिवासींमध्ये कर्ज घेण्याच्या स्रोतांच्या स्वरूपावर कर्जाच्या मोबदल्यात तारण वस्तुचे स्वरूप निर्धारीत होते कारण आदिवासींमध्ये ज्यांनी कर्ज घेतलेले आहे त्यांच्यात प्रामुख्याने सावकारामार्फत कर्ज घेणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. तसेच कर्जाच्या मोबदल्यात तारण म्हणून शेतजमीन ठेवलेल्या निवेदकांचे प्रमाण जास्त आहे.

सावकारांकडून कर्ज घेतल्याने व्याजदर अधिक स्वरूपाचे असते आणि ते लवकर फेडणे आदिवासींना शक्य होत नाही. म्हणून गावपातळीवर बँकेमार्फत मिळणाऱ्या कर्जाच्या तरतूदी सोप्या करून आदिवासींना त्याचे महत्त्व पटवून द्यावे जेणेकरून कर्जाचा व्याजदर कमी होऊ शकेल.

सूचना :

- आदिवासी समुदायात शिक्षणाचे प्रमाण वाढावे याकरिता शासन स्तरावर राबविल्या जाणाऱ्या विविध शैक्षणिक योजना स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून अधिक सक्षम करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक गावात शिक्षणाच्या सुविधांची उपलब्धता वाढवून शिक्षणाची जागृती निर्माण करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून आदिवासींमधील अज्ञानाचे प्रमाण कमी होईल.
- आदिवासी समुदायांचे स्थलांतर थांबविण्यासाठी त्यांना त्यांच्याच मूळ गावांमध्ये विशिष्ट आधार व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. तसेच, विविध शासकीय योजना उदा. रोजगार हमी योजना, अन्न सुरक्षा योजना, सामारच्या योजना पोहोचवून स्थलांतरावर नियंत्रण आणणे आवश्यक आहे. तसेच, युवकांना, महिलांना, मुलांना स्थायी स्वरूपाच्या विविध योजनांचा त्यांना लाभ उपलब्ध होईल यादृष्टीने पाऊले उचलणे आवश्यक आहेत.
- आदिवासींचे आर्थिक, सामाजिक विकास साधण्यासाठी त्यांच्या कौटुंबिक व्यवसायात कालानुरूप बदल करणे आवश्यक आहे. शेती सोबतच इतर जोडधंद्यांची उपलब्धता शासकीय योजनांच्या माध्यमातून त्यांना प्राप्त झाल्यास त्यांचे सर्वांगिण जीवनमान उंचावण्यास मदत होईल.
- हस्तव्यवसाय किंवा जोडधंद्यातून उत्पन्न मिळविण्यासाठी ग्रामस्तरावर आदिवासींच्या पारंपरिक जीवनाच्या दृष्टिकोनातून विविध जनजागृतीपर शिबिरे, प्रशिक्षणे, मार्गदर्शनांचे आयोजन करणे महत्त्वाचे आहे.

CamScanner

www.viirj.org Special Issue 4 ISSN: 2319-4979

Online & Open Access

VIDYABHARTI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

A JOURNAL OF

- SCIENCE
- ENGINEERING & TECHNOLOGY
- ARTS & HUMANITIES
- COMMERCE & MANAGEMENT

EDITORIAL BOARD
EDITOR IN CHIEF
Dr. P.R. Rajput
Principal
S.S.S.K.R. Innani Mahavidyalaya, Karanja Lad

EXECUTIVE EDITOR
Dr. J.P.Baxi

MANAGING EDITOR
Dr. N. D. Jambhekar

Indexed with
Web of Science Group

CamScanner

161	एल. बी. नैताम	कोविड 19 चे समाजातील विविध घटकांवर झालेले परिणाम एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	843-845
162	एन. बी. सावडकर	कोरोना - 19 च्या लॉकडाऊनचा भारतीय शेती क्षेत्रावर झालेला परिणाम	846-848
163	व्हि. एस. चापके	करोना काळाआधीची भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती व करोना काळानंतरची तंत्रज्ञानाधिष्ठीत संभाव्य भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती	849-854
164	एस. सी. चाफेकर	कोविड-१९ चे हिंदुस्थानी संगीताच्या शिक्षणावरील परिणाम	855-860
165	पी. एस. काळमेघ	कोव्हीड - 19 चा कृषीक्षेत्रावरील परिणाम	861-864
166	एस. डी. चव्हाण	"महाराष्ट्रातील उपभोक्त्याच्या वर्तनावर लॉकडाऊनचा परिणाम" यावर एक सर्वेक्षण	865-870
167	ए. एम. आवटी	कोविड 19 आणि राजकारणातील डिजीटल प्रचारमाध्यमे	871-874
168	आर. गवजीवाणी	कोविड-19 अकोला शहर की स्थिति एवं जागरूकता	875-879
169	एम. टी. मोरे	कोविड -१९ मध्येही योगा व प्राणायामचे महत्त्व - एक अभ्यास	880-884
170	के. एन. गुप्ता	लॉकडाऊन नंतरचे भविष्यातील शिक्षण फायदे व तोटे	885-887
171	एस. के. पाटील	कोरोना: आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे बदलते स्वरूप	888-890
172	डि. सुपने	लॉकडाऊनच्या काळात आणि लॉकडाऊननंतर सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगासमोरील आव्हाने व उपाययोजना	891-895
173	एम. एन. कुंभारे	कोरोना व्हायरस: इतर क्षेत्रावर पडलेला प्रभाव आणि दिर्घकालीन उपाययोजना	896-900
174	एम. एन. धापुडकर	लॉकडाऊन व नंतर काळातील सामाजिक आव्हाने	901-905
175	एन. आर. वडगुजर	कोरोना संकट काळात बदलत्या समाज व्यवस्थेतील परिणामांचे समाजकार्य दृष्टिकोनातून अध्ययन व मध्यस्थी	906-910
176	टी. के. गेडाम	कोविड-19 चा प्रभाव तथा आत्मनिर्भर भारत अभियान योजने अंतर्गत एमएसएमईंना आधार आणि बँकिंग क्षेत्राची भूमिका	911-916
177	वाय. पी. महाजन	आदिवासी क्षेत्रातील कोव्हीड 19 ची स्थिती व त्याच्यातील आजाराचे प्रकार आणि उपचाराची माध्यमे : एक अध्ययन (संदर्भ : महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश राज्याच्या सीमावर्तीय जिल्ह्या तालुक्यातील (जि. खरगोन) काही निवडक गावांच्या संदर्भात)	917-922
178	आर.ए. रामपुरकर	वनसंवर्धनच साधेल पर्यावरण समतोल	923-928

आदिवासी क्षेत्रातील कोव्हीड 19 ची स्थिती व त्यांच्यातील आजाराचे प्रकार आणि उपचाराची माध्यमे : एक अध्ययन

(संदर्भ : महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश राज्यांच्या सीमावर्तीय झिरन्या तालुक्यातील (जि. खरगोन) काही निवडक गावांच्या संदर्भात)

वाय. पी. महाजन

लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव, महाराष्ट्र

yogeshm75@gmail.com

प्रस्तावना

सध्या जगभरात कोरोना विषाणूच्या साथीने थैमान घातले आहे. या साथीत जगभरात 1,33,12,391 इतके रुग्ण आढळून आले आहेत. त्यापैकी 5,77,420 रुग्णांचा मृत्यु झाला असून 77,69,423 रुग्ण बरे झाले आहेत. भारतात 9,06,752 एकूण रुग्ण असून 23,727 रुग्णांचा मृत्यु झाला असून 5,71,460 रुग्ण बरे झालेले आहेत. (दै. लोकमत दि. 15/7/2020) उर्वरित रुग्णावर उपचार सुरु आहेत. या साथीमुळे जगातील बलशाली सत्ता देखील हतबल झालेल्या दिसत आहेत. अगदी सूक्ष्म स्वरूपातील या विषाणूने जगातील परिस्थिती चिंताजनक केलेली आहे. कोरोनाच्या वाढत्या प्रसारामुळे जगभरातील मानवी समूहाला "जीवंत राहणे" हीच आपली प्राथमिकता आहे. हे अधोरेखित करावयास भाग पाडले आहे. साथीच्या प्रकारातील या विषाणूचे स्वरूप, त्याचा प्रकार, प्रसार आणि व्याप्ती याचा ताळेबंद घालावयाच्या आतच या विषाणूने मोठ्या प्रमाणात समस्यांना सुरुवात केलेली आहे. अजून तरी या आजारावर लस बनवण्यात विषाणू शास्त्रज्ञांना यश आलेले नाही. भारतातील सर्व राज्यांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात कोरोना विषाणूने थैमान घातलेले आहे. समुदायाच्या शहरी, ग्रामीण व आदिवासी या तिन्ही प्रकारात कोरोना या विषाणूने अनेक लोकांना बाधित केलेले आहे. मोठ्या शहरांमध्ये (दिल्ली, मुंबई, नागपूर, ठाणे, पुणे, नगर, औरंगाबाद) अशा मोठ्या शहरी समुदायांमध्ये कोरोनाचा प्रसार फार मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसून येतो. त्या तुलनेत ग्रामीण समुदायात कोरोनाचा प्रसार ही काही प्रमाणात कमी असल्याचे जाणवते. शहरी व ग्रामीण समुदायाच्या तुलनेत आदिवासी समुदायामध्ये कोरोना विषाणूची लागण फार कमी लोकांमध्ये आढळून येते. आदिवासीमधील कोरोनामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्या रुग्णांची संख्या देखील अत्यंत कमी आहे. आदिवासी समुदायाची संस्कृती पारंपारिक जीवन, आर्थिक क्रिया, खानपान, निसर्गरम्य रहिवास, काटक शरीरयष्टी ह्या बाबी देखील कारणीभूत ठरू शकतात. या सर्व घटकांचा अभ्यास होऊन निघणारे निष्कर्ष समाजासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरू शकतात. याद्वारे प्रमाणात जनजागृती करता येऊ शकेल.

संशोधनाचे उद्देश

1) आदिवासी क्षेत्रातील कोवीड 19 च्या स्थितीचे अवलोकन करणे.
2) आदिवासी समुदायातील विविध आजारांचे प्रकार जाणून घेणे.
3) आदिवासींमधील आजारांवरील उपचारांच्या माध्यमांचे विश्लेषण करणे.

गृहीतकृत्ये

1) आदिवासींच्या पारंपारिक जीवनशैली व आरोग्य घटकामुळे कोव्हीड 19 चा प्रसार अल्प प्रमाणात दिसून येतो.
2) आदिवासी समुदायात आरोग्य सुविधांच्या उपलब्धतेअभावी काही साथीचे आजार आढळून येतात.
3) आदिवासींचे दुर्गम क्षेत्रातील निवासस्थान व दळणवळण सुविधाअभावी उपचारांचे माध्यमे अल्प स्वरूपात असून त्याचा लाभ घेण्यासाठी आदिवासींना अनेक अडचणी येतात.

संशोधन आराखडा

प्रस्तुत संशोधन आराखड्याचे स्वरूप हे वर्णनात्मक आहे कारण सदर संशोधनात वास्तविक तथ्यांचे वर्णनात्मक विवेचन केले आहे. तसेच दोन तथ्यांमध्ये सहसंबंध काय आहे याचा शोध व तपासणी करण्यात आलेली आहे.

अध्ययन विश्व

प्रस्तुत अध्ययनाचे क्षेत्र हे महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश राज्याच्या सिमावर्ती भागातील मध्यप्रदेशामधील (खरगोन जिल्हा) झिरन्या तालुक्यातील निवडक 30 आदिवासी गावे आहेत. खरगोन जिल्ह्यातील एकूण 9 तालुक्यापैकी झिरन्या तालुका हा संशोधनाचा विश्व आहे. झिरन्या तालुक्याची एकूण लोकसंख्या 1,51,824 आहे व कुटुंबसंख्या 23,104 आहे. तालुक्यात 70 ग्रामपंचायतीमध्ये 131 गावे समाविष्ट आहे. राज्य सिमेवर असलेल्या गावामध्ये कल्याणकारी योजनांची

अंमलबजावणी कमी असल्याने, रोजगाराचा अभाव, कमी साक्षरता दर, स्थलांतराचे प्रमाण अधिक असल्याने निवडक अशी 30 गावांमध्ये एकूण 5473 कुटुंबसंख्या असून 39845 एकूण लोकसंख्या आहे.

नमुना निवड

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्र हे विस्तृत स्वरुपात असून अध्ययन विश्वात 131 गावांमध्ये 23104 कुटुंबसंख्या आहे. 131 गावांपैकी राज्य सिमेवर वसलेली 30 गावे व त्यागावांमधील 5473 कुटुंबांना संशोधक अध्ययनासाठी निवड केलेली आहे. अध्ययनासाठी संभाव्यता नमुना निवड पध्दती मधील स्तरीत यादृच्छिक नमुन्यातीलअप्रमाण बध्द नमुना प्रकाराचा उपयोग संशोधकाने केला आहे. सदर पद्धतीचा वापर करून एकूण 375 निवेदकांकडून तथ्य संकलन करून घेतलेले आहे.

तथ्य संकलन पध्दती व साधने

प्रस्तुत अध्ययनासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही तथ्य संकलनाच्या पध्दतींचा उपयोग केला आहे.

1) प्राथमिक पद्धत :

प्रस्तुत अध्ययन प्रामुख्याने आदिवासी लोकांवर करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनासाठी सहभाग मुलाखत अनुसूची या तंत्राचा प्रामुख्याने उपयोग करण्यात आला.

2) दुय्यम पद्धत :

अध्ययनाच्या दृष्टीने अन्य महत्वपूर्ण माहिती प्राप्त करण्यासाठी दुय्यम पध्दतीचा सुध्दा वापर केला आहे. आदिवासींचे पारंपारिक जीवन, कोरोना, साथीचे आजार इ. बाबत लिखीत संदर्भ ग्रंथ, सिडीज, स्लाईड शो, विविध संदर्भ पुस्तिका, माहितीपट, चित्रे, विविध सांख्यिकीय माहिती, अहवाल, दस्तावेज, सुचना, मासिके, साप्ताहिक, वर्तमानपत्रे, विविध ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध माहिती, विविध अभिलेख, इंटरनेट व संकेतस्थळ इ. साधनांचा संदर्भासाठी उपयोग केला आहे.

कोवीड 19

डिसेंबर 2019 मध्ये चीनच्या या आजाराची पहिली ओळख करण्यात आली होती आणि त्यानंतर जागतिक स्तरावर या आजाराचा प्रसार झाला व त्याने जागतिक महामारीचे रुप घेतले या आजाराच्या सामान्य लक्षणामध्ये ताप, खोकला आणि श्वास लागणे याचा समावेश आहे तर इतर लक्षणामध्ये थकवा, स्नायू दुखणे, अतिसार, घसा खवखवणे, गंध कमी होणे आणि पोटदुखी या लक्षणांचा समावेश असू शकतो. सामान्यतः लागण झाल्यापासून लक्षणे दिसण्यापर्यंतचा कालावधी हा 2 ते 14 दिवसाचा असू शकतो. बहुतेक प्रकरणामध्ये सौम्य लक्षणे आढळतात तर काही रोग्यामध्ये व्हायरल न्युमोनिया आणि बहु अवयव निकामी होण्याची स्थिती असते. हा विषाणू प्रामुख्याने जवळच्या संपर्कादरम्यान खोकल्यामुळे, शिंकण्यामुळे किंवा बोलताना नाकातून बाहेर पडणाऱ्या थुंकीच्या तुषारामुळे लोकांमध्ये पसरतो. हे थेंब अथवा तुषार श्वासोच्छवासाच्या दरम्यान देखील बाहेर पडून आजूबाजूच्या जमिनीवर किंवा पृष्ठभागावर पडतात व अशात दुषित भागाला हाताने स्पर्श करून आणि नंतर तोच त्यांच्या चेहऱ्याला लागल्यानेही लोक संक्रमीत होऊ शकतात. हे विषाणू 72 तासापर्यंत या दुषित पृष्ठभागावर जीवंत राहू शकतात. कोरोना आजाराची लक्षणे दिसल्यानंतरच्या पहिल्या 3 दिवसात विषाणू सर्वात जास्त संक्रामक असतो. परंतु रोगाची लक्षणे दिसण्यापूर्वी देखील आणि रोगाच्या नंतरच्या टप्प्यात देखील फार संक्रामक असतो.

वारंवार साबणाने व्यवस्थित हात धुणे, इतरांशी शारीरिक अंतर राखणे (विशेषतः लक्षणे असणाऱ्या लोकांपासून) खोकताना किंवा शिंकताना रुमालाचा वापर करणे, न धुतलेले हात चेहऱ्यापासून दूर ठेवणे अशा उपायांचा वापर केल्यास विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यास मदत होते. सदर आजारावर जगात कोणतीही लस किंवा विशिष्ट उपचार उपलब्ध नाहीत. फक्त रुग्णाच्या लक्षणावर आधारीत उपचार, प्रतिकार शक्ती वाढवण्याचे उपाय, विलगीकरण व काही प्रयोगात्मक उपाय या गोष्टींचा उपचार म्हणून वापर केला जातो. जागतिक आरोग्य संघटनेने हा कोरोना व्हायरस रोग 2019 (कोवीड 19) चा उद्रेक हा सार्वजनिक आरोग्यासाठी आंतरराष्ट्रीय आणिबाणी असल्याने मानत या उद्रेकाला जागतिक महामारी जाहीर केले.

सामाजिक, शारीरिक अंतर हा कोरोना व्हायरस सारख्या अतिसंक्रामक रोगाचा प्रसार रोखण्याच्या उपायांपैकी सर्वात महत्वाचा उपाय आहे. दोन व्यक्तीमधील अंतराच्या मार्गदर्शक तत्वांप्रमाणे कमीतकमी सहा फूट अंतर राखणे आवश्यक आहे. समुदायातील रोगी व निरोगी व्यक्तींनी सदैव मास्कचा वापर करणे आवश्यक आहे.

कालपर्यंत निश्चिंत असणारा भारत देश सध्या मात्र हादरून गेला आहे. भारतातील प्रत्येक राज्यात कमीअधिक प्रमाणात कोरोनाचे रुग्ण आढळून येत आहेत. प्रस्तुत संशोधनासाठी खरगोन जिल्ह्यातील शिरपुर तालुक्यातील काही निवडक गावांचा समावेश केलेला आहे. आदिवासी क्षेत्रामध्ये कोरोनाचे संक्रमण अल्प प्रमाणात असल्याचे दिसून येत आहे. (नई दुनिया, 30 जून 2020)

मध्यप्रदेश राज्यात सर्वात जास्त रुग्ण भोपाळ, इंदोर, ग्वाल्हेर, मुरैना, उज्जैन, जबलपूर, भिंड या जिल्ह्यामध्ये आहेत. दि. 11.7.20 अखेर संपूर्ण राज्यात 19005 रुग्ण बाधीत आढळले असून त्यापैकी एकूण 673 रुग्णांचा मृत्यू झालेला आहे. 13575 रुग्ण बरे होऊन घरी गेलेले आहेत. संपूर्ण राज्यात आदिवासी बहुल भागात मात्र कोरोनाचे

रुग्ण अत्यल्प स्वरुपात आहेत. प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रात (30 गावामध्ये) एकही रुग्णाची नोंद नाही.

सारणी क्र. 1

मध्य प्रदेशातील सर्वाधिक रुग्ण संख्या असलेल्या जिल्ह्याची आकडेवारी

जिल्हा	बाधीत रुग्ण	मृत्यू	बरे झालेले	उपचार सुरु
इंदोर	5403	273	4028	1102
भोपाळ	3693	123	2702	868
ग्वाल्हेर	1206	5	592	609
मुरैना	1074	5	662	407
उज्जैन	909	71	794	44
जबलपूर	606	16	418	172
निमच	499	08	448	43
सागर	463	22	382	59
बुऱ्हानपूर	432	23	394	15
खंडवा	429	17	323	89
खरगोन	409	15	299	95
उर्वरित जिल्ह्यामध्ये या पेक्षा कमी रुग्ण संख्या आहे				

(स्त्रोत-स्वास्थ्य विभाग द्वारा 14 जूनं सायंकाळ बुलेटीन नुसार)

जरी खरगोन जिल्ह्यात 409 रुग्ण असले तरी आदिवासी दुर्गम क्षेत्रातील रुग्णाचे प्रमाण फारच अल्प आहे. प्रस्तुत संशोधन क्षेत्रा एकही आढळल्याचा उल्लेख नाही. प्रस्तुत संशोधन क्षेत्रा चे व नागरिकाचे काही ठळक वैशिष्ठ्ये स्पष्ट करीत आहे.

प्रत्येक आदिवासी जमात विशिष्ट भूभागावर राहत असते. प्रगत समाजाच्या मानाने सदर भूभाग लहान असतो. प्रगत समाजापासून दूर, अलीप्त व दळणवळणाच्या सुविधांअभावी नागरी लोकापासून दूर असतो. विशिष्ट भूभागावर वास्तव्य करणारे लोक लहान लहान गटात/ पाड्याच्या स्वरूपात असतात व ते नाते संबंधावर आधारलेले असतात. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती एकमेकास ओळखत असल्याने बाहेरील व्यक्ती या ठिकाणी येत नसतात.

आदिवासी समाजात परंपरा व सामाजिक नियंत्रण यावर भर असल्याने सर्व लोकाच्या वागण्यात सारखेपणा असतो. त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक जीवनबाह्य संपर्कापासून अलिप्त असल्याने स्वयंकेंद्रिता आढळते.

दुर्गम अशा वनात राहिवास असल्याने शुद्ध हवा त्यांना प्राप्त होते. डोंगराळ भागातून झरारे वनौषधीयुक्त पाणी खडकाळ नद्यामधून वाहत असल्याने शुद्ध पिण्याचे पाणी प्राप्त होत असते. वनामध्ये अनेक प्रकारचे कंदमुळे, फळे, रानभाज्या, त्यांच्या दैनंदिन आहारात असतात. अनेक मैल पायी चालावे लागत असल्याने त्यांचे शरीर काटक स्वरूपात असते. रोगप्रतिकारशक्ती त्यामुळे अधिक प्रमाणात आढळून येते. अनेक आजारावर समुदायातील वैद्य लोक वनौषधींचा वापर करून रुग्णाला चांगले करीत असतात. समुदायातील अनेक लोकांना या जडीबुटी व वनौषधीचा वापर करता येत असतो. आहारात मांस व अंडी यांचा वापर मोठ्या प्रमाणात आढळतो. अनेक कारणामुळे व नैसर्गिक रोगप्रतिकारक शक्तीमुळे आदिवासींमध्ये कोरोनाचा प्रभाव अल्प स्वरूपात असू शकतो.

आजाराचा प्रकार

बहुतांश आदिवासी विभागामध्ये मलेरीया फार मोठ्या प्रमाणात आढळतो. त्याखालोखाल टायफॉईड, सर्दी, खोकला, ताप, इन्फ्लुएन्झा, न्युमोनिया हे येतात. आव, हगवण (डायरीया, डिसेंट्री), कॉलरा हे पण पावसाळ्याच्या आसपास जास्त प्रमाणात आढळतात. पिण्याचे पाणी अस्वच्छ असणे इत्यादीमुळे तसेच वैयक्तीक व सार्वजनिक स्वच्छतेचा अभाव असल्याने हे रोग उद्भवतात.

आदिवासींमध्ये गुप्तरोगाचे प्रमाण मोठे आहे. आधुनिक जगातून जी मंडळी आदिवासी भागात जातात त्यांच्याकडूनच या रोगाचा प्रवेश आदिवासींमध्ये झालेला दिसून येतो. काही आदिवासी भागात "यास" या नावाचाही रोग होता. याची कारणे आणि स्वरूप ही बरीचशी गुप्तरोगासारखीच होती. काही अभ्यासकांनी याच्या स्वरूपाकडे पाहून हा रोग रक्तरोग आणि गुप्तरोग यांच्यामधला आहे किंवा याच जातीचा आहे असे मत व्यक्त केले

होती. अतिसामात भागात असलेला एक संसर्गजन्य रोग असे ह्याचे वर्णन करण्यात आलेले आहे.

आदिवासी भागांमध्ये कुष्ठरोगही मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. चंद्रपुर, गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी या रोगाचा उल्लेख "गोंडी रोग" असाही करतात. हा ईश्वरी कोपामुळे होते अशी भावना रुढ आहे. भारत सरकारच्या कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमाचाही थोडाफार प्रभाव आढळतो. गडचिरोली जिल्ह्यातील हेमलकसा येथील लोकबिरादरी प्रकल्पातर्फे डॉ. प्रकाश आमटे व डॉ. सौ. मंदा आमटे यांनीही कुष्ठरोग्यांना औषधोपचार व अंधश्रद्धा दूर करण्याचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर केले असून या व्यतिरीक्त अन्य आरोग्यविषयक सेवाही उपलब्ध करुन दिल्या आहेत. (शैलजा देवगांवकर, 2001)

आदिवासी क्षेत्रात पिण्यासाठी मुबलक पाणी मिळण्याचा अभाव असल्यामुळे अंघोळीसाठी व कपडे धुण्यासाठी पाणी मिळणे अशक्यच आहे. दररोज अंघोळ करणे व कपडे धुवून पालटण्याची सवय देखील त्यांना नसते. सुशिक्षित समाजाच्या संपर्कात येण्यापूर्वी ते जंगलात झाडांची पाने, फुले गुंडाळून लज्जा रक्षण करीत असत. परन्तु सुशिक्षित समाजाच्या संपर्काने कपड्यांचा वापर सुरु झाला. पुरेशा कपड्यांचा अभाव व धुतल्याने कपडे फाटतात ही समजूत यामुळे एकच कपडा पालटण्याची पद्धती आदिवासींमध्ये दिसून येते. यामुळे आदिवासींमध्ये त्वचेच्या रोगाचे प्रमाण जास्त आहे. याशिवाय पावसाळ्यात त्यांना ओले कपडे वापरावे लागत असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये न्युमोनियाचा प्रसार होत आहे.

आदिवासी क्षेत्रात शुद्ध व मुबलक पाणी याचा अभाव आहे. पावसाळ्याचे 2-3 महिने सोडले तर पिण्याचे पाणी ही आदिवासी क्षेत्रातील एक गंभीर समस्या आहे. काही ठिकाणी जुन्या व पडक्या विहिरींचे दूषित पाणी ते पितात. यामुळे कावीळ, नारु, कॉलरा यासारखे भयंकर रोग त्यांना होतात. (रा.ज. लोटे, 2004)

आदिवासी भागात पावसाळ्याव्यतिरिक्त इतर काळात पाणीटंचाई अधिक जाणवते. पाण्याच्या दुर्भिक्ष्यामुळे त्यांच्यात अंघोळीचे प्रमाण कमी आढळते. तसेच घरातील माठातील पिण्याचे पाणी दररोज बदलले जात नाही. त्यामुळे दूषित पाणी पिण्यात येते. त्यामुळे लोकांमध्ये डायरिया, रक्तदाब, खरुज, गजकर्ण, इसब या रोगांचे प्रमाण अधिक आढळते. (डी.जी. पाटील, 1998)

उपचाराची साधने

आजारी व्यक्तीस डॉक्टरकडे नेत नाहीत. आजाऱ्यास भगताकडून गंडादोरा बांधून त्यावर उपचार केला जातो. तरीसुद्धा अलीकडे पर्वत पायथ्याशी राहणाऱ्या पावरा लोकांत मात्र आजाऱ्यास डॉक्टरकडे नेण्याचा कल वाढत आहे. (डी.जी. पाटील, 1998)

आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा भारतात तिसरा क्रमांक लागतो. आतापर्यंत आदिवासींच्या आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक समस्यांचा विचार करुन त्या सोडविण्याचा महाराष्ट्रातील सरकारी, निमसरकारी आणि स्वयंस्फूर्त संस्थांनी प्रयत्न केला व थोड्याफार प्रमाणात यशही मिळविले. आदिवासींच्या आरोग्य समस्येकडे मात्र अजुन तरी पाहिजे तेवढे लक्ष दिले गेले नाही. आदिवासी विकासातील ही फार मोठी धोंड दूर करण्याची गरज आहे. रोगराईसंबंधीच्या त्यांच्या कल्पना परंपरागत आणि भ्रामक आहेत. डॉक्टरच्या औषधापेक्षा भगताच्या अंगाऱ्या-धुपाऱ्यावर त्यांचा विश्वास अधिक आहे. आदिवासी विभागात आरोग्यकेंद्रे कमी असतात. प्रशिक्षित वैद्यकीय पदवीधर आदिवासी विभागात जायला नाखूष असतात. प्राथमिक आरोग्याविषयी माहिती देणाऱ्या समाजसेवकांचा अभाव असतो. अशा अनेक अडचणींमुळे आदिवासींच्या आरोग्य-समस्या अवघड झाल्या आहेत. (हाकारा)

आदिवासी भागातील लोक आजही मोठ्या प्रमाणात परंपरागत उपचार पद्धतींचा वापर करतात. वैदू व जडीबुटी, परंपरागत उपचार आणि डॉक्टरकडून आजारावर उपचार करुन घेतात. हे सर्व उपचार पद्धतींचा वापर करत असतानाच प्राथमिक आरोग्य केंद्रावरील उपचार घेत असतात. आदिवासी भागात डॉक्टर आणि रुग्ण यांच्यामधील वैयक्तिक संबंध, त्यांची स्थानिक डॉक्टरवर असलेली श्रद्धा उपचारात महत्त्वाची भूमिका बजावते. आदिवासी भागात आरोग्य केंद्रावरील डॉक्टरांचा आणि डॉक्टरांकडून आजारावर उपचार घ्यावा लागणारे डॉक्टर वेळेवर उपलब्ध असतात की नाही यावर अवलंबून असते. या भागात आजाराच्या कारणाच्या प्रकारानुसार त्यांनी निवडलेल्या उपचार पद्धतीमध्ये या भागात (आदिवासी भागात) आजारावरील उपचारात धार्मिक संस्काराची भूमिका महत्त्वाची असते. आदिवासी आजार बरा होण्यासाठी देवाच्या मर्जीवर विश्वास ठेवतात. आजारापासून सुटका होण्यासाठी देव हा सर्वात सोपा उपाय आणि सरळ मार्ग आहे असे तेथील लोकांचा समज आहे.

सगिही (1979) यांनी आरोग्य आणि उपचाराच्या पद्धतीविषयी आदिवासी भागातील अभ्यास केला त्यात डॉक्टर आजारावर उपचाराच्या पद्धती विषयी आदिवासी भागातील अभ्यास केला त्यात डॉक्टर आजारावर उपचार करण्यासाठी भरपूर शुल्क आकारतात आणि जास्तीत जास्त औषधी लिहून देतात. या तुलनेत आदिवासी भागातील परंपरागत वैद्य हे आजारावर कमीत-कमी खर्चात उपचार करतात मात्र रुग्ण आजारीच राहतो. डॉक्टरी उपचार मात्र हा आजारातून सावरण्यास मदत करत असतो. आदिवासी भागातील रुग्णांचा उपचारामध्ये जुने रीतीरिवाज, प्रथा परंपरांचा अधिक प्रभाव असल्याचे दिसून येते. असे असले तरी परंपरागत उपचारपद्धतींच्या तुलनेत डॉक्टरी उपचार हा आजार बरा होण्यास सहाय्यभूत ठरतो. (राम गांजा

उल्हासराव, 2010) सदर सारणीत आदिवासींच्या आजाराचा प्रकार आणि ते आजारासाठी करीत असलेल्या उपचाराची साधने यांचा सहसंबंध दर्शविण्यात आलेला आहे.

सारणी क्र. 2

आजाराचा प्रकार आणि उपचाराचे साधने

आजाराचा प्रकार		उपचाराची साधने							
		घरगुती उपचार	भगता कडून	पारंपारिक वैद्याकडून	नवस मानून	सरकारी दवाखाना	खाजगी दवाखाना	अन्य	एकूण
साथीचे आजार	Count	0	12	42	2	74	34	1	165
	% of Total	.0%	3.2%	11.2%	.5%	19.7%	9.1%	.3%	44.0%
त्वचेचे आजार	Count	3	10	0	0	39	12	0	64
	% of Total	.8%	2.7%	.0%	.0%	10.4%	3.2%	.0%	17.1%
संसर्गजन्य आजार	Count	0	2	9	0	9	8	2	30
	% of Total	.0%	.5%	2.4%	.0%	2.4%	2.1%	.5%	8.0%
दुर्धर आजार	Count	0	3	0	0	5	0	0	8
	% of Total	.0%	.8%	.0%	.0%	1.3%	.0%	.0%	2.1%
अन्य	Count	12	7	0	1	56	29	3	108
	% of Total	3.2%	1.9%	.0%	.3%	14.9%	7.7%	.8%	28.8%
एकूण	Count	15	34	51	3	183	83	6	375
	% of Total	4.0%	9.1%	13.6%	.8%	48.8%	22.1%	1.6%	100.0%

($\chi^2 = 98.949$, $df=24$, $C.C.=0.457$, $N=375$, $P < 0.05$)

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये उत्तरदात्यामध्ये कोणत्या आजाराचे प्रमाण जास्त आहे या चलाला स्पष्ट करत असतांना त्याचे साथीचे आजार, त्वचेचे आजार, संसर्गजन्य आजार, दुर्धर आजार (मधुमेह,रक्तदाब इ.), अन्य असे पर्याय दिले आहेत तर अवलंबित चलात उत्तरदाते आजारी माणसावर कोणाकडून उपचार करवून घेतात ही स्थिती दर्शविलेली आहे. या चलात घरगुती उपचार, भगताकडून, पारंपारिक वैद्याकडून, नवस मानून, सरकारी दवाखाना, खाजगी दवाखाना, अन्य असे पर्याय दिले आहेत.

साथीचे आजार असणारे सर्वात जास्त (44.0 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात सरकारी दवाखान्यातून उपचार करणारे 19.7 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर पारंपारिक वैद्याकडून उपचार करणारे 11.2 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. खाजगी दवाखान्यातून उपचार करणारे 9.1 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर भगताकडून उपचार करणारे 3.2 प्रतिशत उत्तरदाते आहेत. अन्य प्रकारे उपचार करणारे 0.3 प्रतिशत उत्तरदाते आहेत. अन्य प्रकारचे आजार असणारे (28.8 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात सरकारी दवाखान्यातून उपचार करणारे 14.9 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर खाजगी दवाखान्यातून उपचार करणारे 7.7 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. घरगुती उपचार करणारे 3.2 प्रतिशत उत्तरदाते दिसले तर भगताकडून उपचार करणारे 1.9 प्रतिशत उत्तरदाते दिसले. अन्य प्रकारे उपचार करणारे 0.8 प्रतिशत उत्तरदाते दिसले.

त्वचेचे आजार असणारे (17.1 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात सरकारी दवाखान्यातून उपचार करणारे 10.4 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर खाजगी दवाखान्यातून उपचार करणारे 3.2 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. भगताकडून उपचार करणारे 2.7 प्रतिशत उत्तरदाते दिसले तर घरगुती उपचार करणारे 0.8 प्रतिशत उत्तरदाते दिसले. संसर्गजन्य आजार असणारे (8.0 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसले त्यात पारंपारिक वैद्याकडून उपचार करणारे 2.4 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर खाजगी दवाखान्यातून उपचार करणारे 2.1 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. भगताकडून उपचार करणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते आहेत तर अन्य प्रकारे उपचार करणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते आहेत. दुर्धर आजार (मधुमेह, रक्तदाब इ.) आजार असणारे (2.1 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात सरकारी दवाखान्यातून उपचार करणारे 1.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर भगताकडून उपचार करणारे 0.8 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले.

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते की, आदिवासींमध्ये असलेल्या आजाराचा प्रकार व त्यांची उपचाराची साधने यांचा सहसंबंध धन स्वरूपाचा आहे. ($\chi^2 = 98.949$, $df=24$, $C.C.=0.457$, $N=375$, $P < 0.05$) कारण आदिवासींमध्ये साथीचे आजार असण्याचे प्रमाण सर्वात जास्त (44 प्रतिशत) असून त्यांची आजारावर उपचार करण्याची पद्धती सरकारी दवाखान्याच्या माध्यमातून असण्याचे प्रमाण सर्वाधिक 48.8 प्रतिशत आहे. म्हणजेच

आदिवासी समुदायात साथीच्या आजाराचे प्रमाण जास्त असले तरी सदर आजारांवर सरकारी दवाखान्यात उपचार घेत असणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. याकरीता आदिवासी समुदायातील आजारांवर उपचार करण्यासाठी शासकिय दवाखान्याची यंत्रणा आणखी प्रभावी केल्यास त्याचा लाभ सर्वांना घेता येणे शक्य होईल.

सूचना व शिफारशी

- आदिवासी भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्रावर वैद्यकीय अधिकारी व कर्मचारी यांची पदसंख्या वाढवावीत व रिक्त पदे भरणा करावी. डॉक्टर व कर्मचारी त्यांच्या आरोग्य केंद्राच्या गावातच राहतील यासाठी ग्रामीण भागात आवश्यक नागरी सुविधांची व्यवस्था करणे अत्यंत गरजेचे आहे. (वाहन, दळणवळण, रस्ते, टेलिफोन इ.)
- आदिवासी क्षेत्रामध्ये सुयोग्य आरोग्य सेवा उपलब्ध होणेसाठी सेवाभावी खाजगी संस्थांनी पुढे आले पाहिजे. शासनाने त्यांना प्रोत्साहन द्यावे, मदत करावी व सहकार्य घ्यावे.
- आदिवासींच्या नैसर्गिक औषधोपचार पद्धती सखोल संशोधन होण्याची गरज आहे.
- आदिवासीबहूल भागात आदिवासींकरीता आरोग्य विषयक सेवा सुविधा शासकीय स्तरावर विविध योजनांच्या माध्यमातून मोफत अथवा अल्प दरामध्ये उपलब्ध झाल्यास त्यांचे कौटुंबिक आरोग्य सुधारात्मक सेवांना लाभ घेण्यासाठी आर्थिक अडचणी निर्माण होणार नाही.
- आदिवासी समुदायामध्ये वैयक्तिक स्वच्छतेची काळजी चांगल्या प्रमाणे घेतली जाते. मात्र सार्वजनिक स्वच्छतेच्या बाबतीत अनेक उणीवा त्यांच्यामध्ये आढळून येतात. म्हणून शासनाने, स्वयंसेवी संस्थांनी, सामाजिक कार्यकर्ते व राजकीय पुढाऱ्यांनी सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्त्व आदिवासी लोकांना पटवून देण्यासाठी विविध जनजागृतीपर कार्यक्रमांचे आयोजन करावे.
- शासकीय पातळीवर आदिवासी विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या रेशनकार्ड संबंधित योजना त्यांच्यापर्यंत प्रत्यक्ष पोहोचविण्याकरीता स्वयंसेवी संस्था, समाज कार्यकर्ते तथा शासकीय यंत्रणा यांचे माध्यमातून प्रभावी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.
- आदिवासी भागात सार्वजनिक पाणीपुरवठा योजनेद्वारे शुद्ध पाणी पुरविले गेल्यास त्यांच्या आरोग्य संवर्धनासाठी त्याचा लाभ होऊ शकतो.
- आदिवासी समुदायातील आजारांवर उपचार करण्यासाठी शासकीय दवाखान्याची यंत्रणा आणखी प्रभावी केल्यास त्याचा लाभ सर्वांना घेता येणे शक्य होईल.
- शासनाने आदिवासीबहूल भागामध्ये आरोग्याच्या आधुनिक सुविधा पुरविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची

1. आगलावे प्रदीप (2000) : 'सामाजिक संशोधन पद्धती : शास्त्र व तंत्र', नागपूर विद्या प्रकाशन.
2. कऱ्हाडे, बाबू (2004) : 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', मानवता सांस्कृतिक विकास व शोध केंद्र चामोर्शी, नागपूर : हिंद मुद्रणालय.
3. काळदाते सुधा, : 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या', औरंगाबाद : विद्या बुक पब्लिशर्स.
4. गडने, भा. कि. (1984) : 'भारतीय सामाजिक समस्या', नागपूर : मंगेश प्रकाशन.
5. फडके सुधीर (1963) : 'महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि त्यांचे प्रश्न', पुणे : जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन
6. दै. नई दुनिया, 15/07/2020
7. दै. दैनिक भास्कर, 15/07/2020
8. https://www.naidunia.com/madhya-pradesh/indore-coronavirus-madhya-pradesh-news-five-more-corona-infected-found-in-khargone-one-dead-5680754
9. https://marathi.thewire.in/covi-19-crisis-india-social-and-economical-condition

CS CamScanner

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021=7.380 ISSN 2319-4766
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE,2021, VOL- 10, ISSUE-57

Special Issue of Department of Sociology,
Lokmanya Mahavidyalaya Warora, Dist. Chandrapur (MS)

Date: 26 June 2021

TRIBAL SOCIETY

IN CONTEMPORARY INDIA : ISSUES , PROBLEMS & REMEDIES

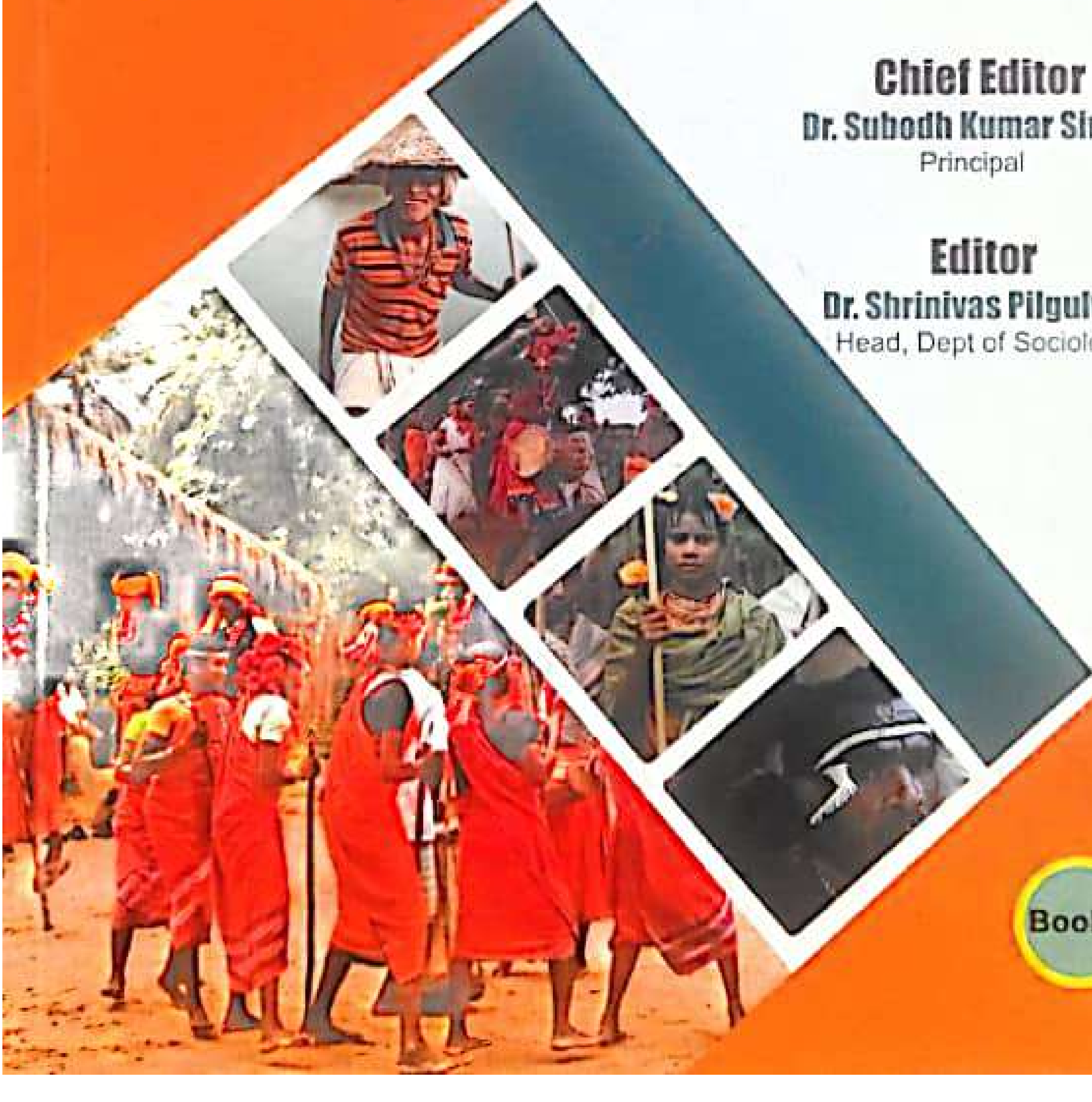

Chief Editor
Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor
Dr. Shrinivas Pilgulwar
Head, Dept of Sociology

Book-2

CamScanner

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-57

Special Issue of Department of Sociology, Lokmanya Mahavidyalaya Warora, Dist. Chandrapur

On

TRIBAL SOCIETY IN CONTEMPORARY INDIA: ISSUES, PROBLEMS & REMEDIES

Chief Editor

Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor

Dr. Shrinivas Pilgulwar
Head, Department of Sociology

CamScanner

© : AUTHOR

Edition : **Book – II**, 2021

Disclaimer: We do not warrant the accuracy or completeness of the Information, text, graphics, links or other items contained within these articles. We accept no liability for any loss, damage or inconvenience caused because of reliance on such content. Only the author is the authority for the subjective content and may be contacted. Any specific advice or reply to query on any content is the personal opinion of the author and is not necessarily subscribed to by anyone else.

Warning: No part of this book shall be reproduced, reprinted, or translated for any purpose whatever without prior written permission of the Editor. There will be no responsibility of the publisher if there is any printing mistake. Legal aspect is in Warora jurisdiction only in favour of Editor in Chief for this Special Issue on **TRIBAL SOCIETY IN CONTEMPORARY INDIA: ISSUES, PROBLEMS & REMEDIES**

NOTE: Conference proceeding publication / Special issue publication/ Book with ISBN/ **Edited Book with ISBN publication** Contact us on **9881595917** either send your proposal to **srjisarticles16@gmail.com**

An International Peer Reviewed & Refereed

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-Wing, Ph - II,
1st Floor, F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society,
Dattanagar-Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune – 411046.
Website: www.srjis.com

66	गडचिरोली जिल्ह्याच्या नक्षलग्रस्त क्षेत्रातील आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या *तेजराम यादव गायधने*	364-373
67	भारतातील आदिवासीच्या आर्थिक समस्या *प्रा. सुनिल देवराव मिरासे*	374-380
68	समकालीन भारतातील आदिवासी चळवळी *प्रा. शिंगटे. आर. जी*	381-387
69	महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या *प्रा. सतिश गोवर्धन पेटकर*	388-396
70	आदिवासी समाजाच्या आरोग्यविषयक समस्या: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन *प्रा. रामराव धेनू चव्हाण*	397-400
71	आदिवासी विकासासंदर्भात विविध शासकीय योजनांचा अभ्यास *प्रा. रमेश शंकरराव सोनटक्के*	401-410
72	सीनाप्रदेशातील आदिवासी लोकगीतांमधून व्यक्त होणारे लोकजीवन *सरस्वती लक्ष्मणराव अंदेलवार*	411-414
73	आदिवासी समाजातील शैक्षणिक समस्येचे अध्ययन *प्रा. राजकुमार एस. बिरादार*	415-419
74	विदर्भातील आदिवास्यांचे प्रश्न व समस्यांचे समाजशास्त्रीय चिकित्सक अध्ययन *प्रा. लक्ष्मण मारोतराव वानखेडे*	420-427
75	भारतातील आदिवासीच्या समस्या *प्रा. किशन काशिनाथ घोगरे व प्रा. सुदर्शन किशनराव शेळके*	428-434
76	समकालीन भारतातील आदिवासी समाजाच्या समस्या आणि उपाय *प्रा. बाळासाहेब विठ्ठलराव तौर*	435-442
77	आदिवासी समुदायातील विविध आजाराचे प्रकार व त्या आजारांवरील उपचाराची साधने *प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन*	443-450
78	आदिवासी: 'पेसा' कायद्यातील तरतुदी *प्रा. राजु दुर्गाले*	451-461

आदिवासी समुदायातील विविध आजाराचे प्रकार व त्या आजारांवरील उपचाराची साधने

प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन

धनाजीनाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचलित, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव मो. ७२७६७५७६०८ ईमेल–yogeshm75@gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटनेत आदिवासी समाजाला अनुसुचित जमाती या प्रवर्गाखाली विशेष स्थान देण्यात आले आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात एकुण १० कोटी आदिवासी असून ७०५ भिन्न आदिवासी जमाती आहेत. भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ८.६ टक्के आदिवासी समुदाय असतानाही हा समाज सामाजिक, भौगोलिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेलाच आढळून येतो. आजच्या आधुनिक युगात मानवाची झालेली वैज्ञानिक प्रगती, विविध सुविधांची झालेली सोय इ. लक्षात घेता भारतातील ८६ टक्के आदिवासी अजुनही प्रारंभिक अवस्थेतील जीवन जगत आहेत. समाजाच्या एका बाजूला संपन्नता वाढत आहे तर दुसऱ्या बाजूला दरिद्रयाच्या दपावताराचे दर्शन होत आहे. आदिवासींच्या समोर असणाऱ्या प्रश्नांचे स्वरुप अधिक गंतागुंतीचे आहे. त्यांच्या प्रश्नांना आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आरोग्यविषयक, शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय अशा अनेकविध छटा आहेत. त्यामुळे पारंपारिक जीवन जगणारे सत्यप्रिय, प्रामाणिक, साध्याभोळ्या आदिवासींचे प्रश्न गुंतागुंतीचे आहेत. दारिद्र्य, अज्ञान, धर्मभोळेपणा इत्यादीमुळे आदिमांची स्थिती अधिक दयनीय झाली आहे.

निवास व्यवस्था, अस्वच्छ राहणीमान, अनिष्ट प्रथा, वैद्यकीय सेवांचा अभाव, विकसित समाजाशी येणारा संबंध, बाह्य समुहाद्वारे होणारे शोषण, वेशभुशेतील बदल, खानपानातील व राहणीमानातील बदल, व्यसनाधिनता इ. अनेक बाबींमुळे आदिवासी समुदायात विविध आरोग्य विषयक समस्या आढळून येतात.

आरोग्यविषयक समस्यांमध्ये प्रामुख्याने खानपानाच्या समस्या, वस्त्र, पिण्याच्या पाण्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या, कुपोषण, यासारखे आजार मोठ्याप्रमाणात आढळतात.

किटकजन्य आजार–प्लेग, तीव्र मेंदुज्वर, हत्तीरोग, हीवताप, चिकनगुनीया, डेंगू, ताप इ.

हवेद्वारे पसरणारे आजार–कुष्ठरोग, कांजण्या, सार्स, इन्फ्लूएन्झा, क्षयरोग, घटसर्प, डांग्याखोकला, गोवर इ.

दुषीत पाण्याद्वारे पसरणारे आजार– अतीसार व तत्सम, कॉलरा, कावीळ, पोलीओ, गॅस्ट्रो इ. आजारांसह एड्स, कर्करोग, कुपोशण, अनिमिया, यासारखे आजार आदिवासी समुदायात प्रामुख्याने आढळून येत असतात.

CamScanner

आदिवासींचे निवासस्थान दुर्गम दऱ्याखोऱ्यात व रानावनात असल्यामुळे तेथे दळणवळणाची साधने कमी असतात. सदर भौगोलिक प्रदेशामध्ये वेळोवेळी व पुरेशा प्रमाणात आरोग्य सुविधा उपलब्ध करण्यात अडचणी येतात. त्यातही यंत्रणेतील अधिकारी भौगोलिक अडचणीमुळे दुर्लक्ष करतात. तसेच आदिवासींचा डॉक्टरवर विश्वासच नसतो. मात्र आजारावर उपचार करण्यासाठी भगत, वैदू, मांत्रिक, शामन, बडवे यांच्यावरच विश्वास असतो. रोगराई दुर करण्याचे सामर्थ्य फक्त यांच्याजवळच आहे अशी त्यांची श्रद्धा असते. देवतांची अवकृपा, जादुटोणा, चेटूक इ. कारणांमुळे व्यक्ती आजारी पडतो असा त्यांचा समज असतो. भगत मांत्रिक, शामन लोकांचे आजार लक्षात घेऊन त्यानुसार मंत्र, तंत्र, गंडे, दोरे, ताईत, अंगारा इ. गोष्टीद्वारे बरा करत असतो.

शासनाच्या वतीने आदिवासी भगातही प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र, ग्रामीण रुग्णालये, फिरते आरोग्य दवाखाने, आरोग्य शिबीरे, डॉक्टर्स व परिचारिका इ. मार्फत आरोग्य सुविधा सर्वापर्यंत पोहचवण्याचा प्रयत्न करीत आहे. मात्र आदिवासींमधील अज्ञान, दारिद्र्य, मागासलेपणा धार्मिक विश्वास, अंधश्रद्धा इ. मुळे राहाणीमानाचा दर्जा कमी होत असून त्यांच्या कार्यक्षमतांचा ऱ्हास होत आहे व त्यांच्यात वेगवेगळे आजार आढळून येत आहेत.

बीजशब्द : आदिवासी, आजार, औषधोपचार

उद्देश :

आदिवासी समुदायात असणाऱ्या आजारांचे प्रकार व सदर आजारांवर करीत असणारे उपचार या बाबींचे अध्ययन प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडलेले आहे. आरोग्य समस्यावरील उपाययोजना, आरोग्य यंत्रणेमधील आवश्यक बदल, कल्याणकारी योजना, जनजागृती शिबीरे जेणेकरुन चांगल्या व दर्जेदार आरोग्य सुविधांद्वारे चांगले आरोग्य राहू शकेल इ. बाबींवर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. सदरील उद्देश शास्त्रीय आधारावर व वस्तुनिष्ठ स्वरुपात मांडण्यात आलेली आहेत.

१) आदिवासी समुदायात असणाऱ्या विविध आजारांची माहिती जाणून घेणे.
२) आदिवासी समुदायाला उदभवणाऱ्या आरोग्य विषयक समस्यांचे अध्ययन करणे.
३) आदिवासी लोक त्यांच्या आजारावर करीत असलेल्या उपचारांच्या साधनांचे विश्लेषण करणे.

गृहीतकृत्य/ उपकल्पना :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या उपकल्पना अध्ययन साहित्याचा आधार घेऊन तयार करण्यात आलेल्या आहेत. शोधनिबंधाचा उपकल्पनाची चाचणी घेणे शक्य असल्याने स्वतंत्र व अवलंबीत चलांचा सहसंबंध प्रस्तुत उपकल्पनांमध्ये मांडण्यात आला आहे.

१) आदिवासी समुदायातील अज्ञान, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा व मागासलेपणा इ. मुळे त्यांच्यात विविध प्रकारचे आजार आढळून येतात.

CamScanner

२) दुर्गम भागातील निवासस्थानामुळे उपलब्ध आरोग्य यंत्रणा शासकीय योजनांची योग्य अमलबजावणी करीत नाहीत.

३) आदिवासींमधील धार्मिक श्रद्धा, रुढी परंपरा इ. वरील प्रभावामुळे आदिवासी व्यक्ती शासकीय आरोग्य यंत्रणांकडे काही प्रमाणात दुर्लक्ष करतात.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधात प्राथमिक व द्वितीय साधनांचा वापर केलेला आहे. प्राथमिक साधनामध्ये आदिवासी व्यक्तींसोबत चर्चा, निरीक्षण या माध्यमासोबतच संरचित मुलाखत, अनुसुची या तंत्राचा प्रामुख्याने वापर केलेला आहे. तसेच द्वितीय साधनामध्ये लिखित संदर्भ, सीडीज, स्लाईड शो, संदर्भ पुस्तिका, विविध दस्तऐवज, सांख्यिकीय माहिती, अहवाल, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे सुचना, इंटरनेट व संकेतस्थळाचा उपयोग संदर्भासाठी केलेला आहे.

अध्ययन विश्व

प्रस्तुत अध्ययनाचे क्षेत्र हे महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश राज्यांच्या सिमावर्ती भागातील खरगोन जिल्ह्यामधील (म.प्र.) झिरन्या तालुक्यातील निवडक ३० आदिवासी गावे आहेत. सदर गावे महाराष्ट्राच्या सीमेवर आहेत. सदर गावांचे प्रशासकीय कार्यालये तालुका व जिल्हा हे अनुक्रमे ६० व ९० कि.मी. दूर असल्याने सदर गावामध्ये आरोग्य यंत्रणांची अमलबजावणी अत्यंत कमकुवत आहे. त्याचा विपरीत परीणाम आदिवासींच्या जीवनमानावर व राहणीमानावर होत असतो. बिलखेड, बोरव्हाल, बुंदा, चौपाली, धुपा बु., धुपा खु., गाडग्याआम, गहूखेडा, हरणकुड्या, जामली, काकोडा, खडक्या नदी, खाऱ्यामाल, कोठबर्डा, कोठा बुझर्ग, कोठा खु., कुंडी, महेल्या खेडी, मलगाव, मांडवा, मांजल, पाडल्या, पलोना, रावेर खेडा, रुंदा, सकड, सतिपिपरी, शेंड्यांजन, सुलबर्डी, तितराऱ्या.

या ३० गावांमधील कुटुंब हे संशोधनाचे विश्व आहे.

नमुना निवड

अध्ययन क्षेत्रातील ३० गावे व त्यामधील ५४७३ कुटुंबाचा समावेश आहे. सदर नमुना निवडीसाठी संभाव्यता नमुना निवड पद्धती मधील स्तरीत यादृच्छीक नमुन्यातील अप्रमाणबद्ध नमुना प्रकाराचा उपयोग करुन ३७५ नमुन्यांची निवड केलेली आहे.

तथ्य विश्लेषण व निर्वाचन :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संकलीत तथ्यांचे संख्यात्मक व गुणात्मक पद्धतीने विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने केंद्रीय प्रवृत्तींची मापके, सरासरी, टक्केवारी, सहसंबंध या तंत्राचा SPSS (Statistical Package for Social Science) या तथ्य विश्लेषण तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

CamScanner

आजाराचा प्रकार आणि उपचाराची साधने :

आजाराचा प्रकार :

बहुतांश आदिवासी विभागांमध्ये मलेरीया फार मोठ्या प्रमाणात आढळतो. त्याखालोखाल टायफॉईड, सर्दी, खोकला, ताप, इन्फ्लूएन्झा, न्युमोनिया हे येतात. आव, हगवण (डायरीया, डिसेन्ट्री), कॉलरा हे पण पावसाळ्याच्या आसपास जास्त प्रमाणात आढळतात. पिण्याचे पाणी अस्वच्छ असणे इत्यादीमुळे तसेच वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छतेचा अभाव असल्याने हे रोग उद्भवतात.

आदिवासींमध्ये गुप्तरोगांचे प्रमाण मोठे आहे. आधुनिक जगातून जी मंडळी आदिवासी भागात जातात, त्यांच्याकडूनच या रोगाचा प्रवेश आदिवासींमध्ये झालेला दिसून येतो. काही आदिवासी भागात "यास" या नावाचाही रोग होता. याची कारणे आणि स्वरुप ही बरीचशी गुप्तरोगासारखीच होती. काही अभ्यासकांनी याच्या स्वरुपाकडे पाहून हा रोग कुष्ठरोग आणि गुप्तरोग यांच्यामधला आहे किंवा काय अशी शंकाही व्यक्त केली होती. अतिमागास भागात असलेला एक संसर्गजन्य रोग असे ह्याचे वर्णन करण्यात आलेले आहे.

आदिवासी भागांमध्ये कुष्ठरोगही मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. चंद्रपूर, गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी या रोगाचा उल्लेख "गोंडी रोग" असाही करतात. हा ईश्वरी कोपामुळे होतो अशी भावना रुढ आहे. भारत सरकारच्या कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमाचाही थोडाफार प्रभाव आढळतो. गडचिरोली जिल्ह्यातील हेमलकसा येथील लोकबिरादरी प्रकल्पातर्फे डॉ. प्रकाश आमटे व डॉ. सौ. मंदा आमटे यांनीही कुष्ठरोग्यांना औषधोपचार व अंधश्रद्धा दूर करण्याचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर केले असून या व्यतिरिक्त अन्य आरोग्यविषयक सेवाही उपलब्ध करुन दिल्या आहेत. (शैलजा देवगावकर, २००१)

आदिवासी क्षेत्रात पिण्यासाठी मुबलक पाणी मिळण्याचा अभाव असल्यामुळे आंघोळीसाठी व कपडे धुण्यासाठी पाणी मिळणे अशक्यच आहे. दररोज आंघोळ करणे व कपडे धुवून घालण्याची सवय देखील त्यांना नसते. सुशिक्षित समाजाच्या संपर्कात येण्यापूर्वी ते जंगलात झाडांची पाने, फुले, गुंडाळून लज्जा रक्षण करीत असत. परंतु सुशिक्षीत समाजाच्या संपर्काने कपड्यांचा वापर सुरु झाला. पुरेशा कपड्यांचा अभाव व धुतल्याने कपडे फाटतात ही समजूत यामुळे एकच कपडा घालण्याची पद्धती आदिवासींमध्ये दिसून येते. यामुळे आदिवासींमध्ये त्वचेचा रोगाचे प्रमाण जास्त आहे. याशिवाय पावसाळ्यात त्यांना ओले कपडे वापरावे लागत असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये न्युमोनियाचा प्रसार होत आहे.

आदिवासी क्षेत्रात शुद्ध व मुबलक पाणी याचा अभाव आहे. पावसाळ्याचे २–३ महिने सोडले तर पिण्याचे पाणी ही आदिवासी क्षेत्रातील एक गंभीर समस्या आहे. काही ठिकाणी जुन्या व पडक्या विहीरीचे दुषित पाणी ते पितात. यामुळे कावीळ, नारु, कॉलरा यासारखे भयंकर रोग त्यांना होतात. (ग. ज. लोंटे, २००४)

आदिवासी भागात पावसाळ्याव्यतिरिक्त इतर काळात पाणीटंचाई अधिक जाणवते. पाण्याच्या दुर्भिक्ष्यामुळे त्यांच्यात आंघोळीचे प्रमाण कमी आढळते. तसेच घरातील माठातील पिण्याचे पाणी दररोज बदलले जात नाही. त्यामुळे दूषित पाणी पिण्यात येते. त्यामुळे लोकांमध्ये डायरिया, रक्तदा, खरूज, गजकर्ण, इसब या रोगांचे प्रमाण अधिक आढळते. (डी. जी. पाटील, १९९८)

उपचाराची साधने :

आजारी व्यक्तीस डॉक्टरकडे नेत नाहीत. आजाऱ्यास भगताकडून गंडादोरा बांधून त्यावर उपचार केला जातो. तरीसुद्धा अलीकडे पर्वत पायथ्याशी राहणाऱ्या पावरा लोकांत मात्र आजाऱ्यास डॉक्टरकडे नेण्याचा कल वाढत आहे. (डी. जी. पाटील, १९९८)

आतापर्यंत आदिवासींच्या आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक समस्यांचा विचार करून त्या सोडविण्याचा सरकारी, निमसरकारी आणि स्वयंस्फूर्त संस्थांनी प्रयत्न केला. थोड्याफार प्रमाणात यशही मिळविले. आदिवासींच्या आरोग्य समस्येकडे मात्र अजून तरी पाहिजे तेवढे लक्ष दिले नाही. आदिवासी विकासातील ही फार मोठी खोड दूर करण्याची गरज आहे. रोगराईसंबंधीच्या त्यांच्या कल्पना परंपरागत आणि भ्रामक आहेत. डॉक्टरच्या औषधांपेक्षा भगताच्या अंगाऱ्या–धुपाऱ्यांवर त्यांचा विश्वास अधिक आहे. आदिवासी विभागात आरोग्यकेंद्रे कमी असतात. प्रशिक्षित वैद्यकीय पदवीधर आदिवासी विभागात जायला नाखूष असतात. प्राथमिक आरोग्याविषयी माहिती देणाऱ्या समाजसेवकांचा अभाव असतो. अशा अनेक अडचणींमुळे आदिवासींच्या आरोग्य–समस्या अवघड झाल्या आहेत. (ठाकरे)

आदिवासी भागातील लोक आजही मोठ्या प्रमाणात परंपरागत उपचार पद्धतींचा वापर करतात. वैदू व जडीबुटी, घरगुती उपचार आणि क्वचित प्रसंगी खाजगी डॉक्टरांकडून आजारावर उपचार करून घेतात. हे सर्व उपचार पद्धतींचा वापर करत असतानाच प्राथमिक आरोग्य केंद्रावरील उपचार घेत असतात. आदिवासी भागात डॉक्टर आणि रुग्ण यांच्यामधील वैयक्तीक संबंध, त्यांची स्थानिक डॉक्टरांवर असलेली श्रद्धा उपचारात महत्त्वाची भूमिका बजावते. आदिवासी भागात आरोग्य केंद्रावरील डॉक्टरांचा आणि डॉक्टरांकडून आजारावर उपचार चालू ठेवणे हे डॉक्टर वेळेवर उपलब्ध असतात की नाही यावर अवलंबून असते. या भागात आजाराच्या कारणांच्या प्रकाराची ओळख त्यासोबतच बदल्या उपचार पद्धतींमध्ये या भागात (आदिवासी भागात) आजारावरील उपचारात धार्मिक संस्कारांची भूमिका महत्त्वाची असते. आदिवासी आजार बरा होण्यासाठी देवाच्या मदतीवर विशेष भर देतात. आजारापासून सुटका होण्यासाठी देव हा सर्वात सोपा उपाय आणि सरळ मार्ग आहे असे तेथील लोकांचा समज आहे.

मर्सिहो (१९७९) यांनी आरोग्य आणि उपचाराच्या पद्धतींविषयी आदिवासी भागातील अभ्यास केला. त्यात डॉक्टर आजारावर उपचार करण्यासाठी भरपूर शुल्क आकारतात आणि

जास्तीत जास्त औषधी लिहून देतात. या तुलनेत आदिवासी भागातील परंपरागत वैद्य हे आजारांवर कमीत–कमी खर्चात उपचार करतात मात्र रुग्ण आजारीच राहतो. डॉक्टरी उपचार मात्र हा आजारातून सावरण्यास मदत करत असतो. आदिवासी भागातील रुग्णाच्या उपचारामध्ये जुने रीतीरिवाज, प्रथा परंपरांचा अधिक प्रभाव असल्याचे दिसून येते. असे असले तरी परंपरागत उपचारपद्धतीच्या तुलनेत डॉक्टरी उपचार हा आजार बरा होण्यास सहाय्यभूत ठरतो. (बुरो राजेश उल्हासराव, २०१०).

सदर सारणीत आदिवासींच्या आजाराचा प्रकार आणि ते आजारासाठी करीत असलेल्या उपचाराची साधने यांचा सहसंबंध दर्शविण्यात आलेला आहे.

सारणी क्र १ : आजाराचा प्रकार आणि उपचाराची साधने

आजाराचा प्रकार		उपचाराची साधने							एकूण
		घरगुती उपचार	भगता कडून	पारंपारिक वैद्याकडून	नवस मानून	सरकारी दवाखाना	खाजगी दवाखाना	अन्य	
साथीचे आजार	Count	0	12	42	2	74	34	1	165
	% of Total	.0%	3.2 %	11.2%	.5%	19.7%	9.1%	.3%	44.0%
त्वचेचे आजार	Count	3	10	0	0	39	12	0	64
	% of Total	.8%	2.7 %	.0%	.0%	10.4%	3.2%	.0%	17.1%
संसर्गजन्य आजार	Count	0	2	9	0	9	8	2	30
	% of Total	.0%	.5%	2.4%	.0%	2.4%	2.1%	.5%	8.0%
दुर्धर आजार [illegible]	Count	0	3	0	0	5	0	0	8
	% of Total	.0%	.8%	.0%	.0%	1.3%	.0%	.0%	2.1%
अन्य	Count	12	7	0	1	56	29	3	108
	% of Total	3.2%	1.9 %	.0%	.3%	14.9%	7.7%	.8%	28.8%
एकूण	Count	15	34	51	3	183	83	6	375
	% of Total	4.0%	9.1 %	13.6%	.8%	48.8%	22.1%	1.6 %	100.0 %

(x^2 = 98.949, df=24, C.C.=0.457, N=375, $P > 0.05$)

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये उत्तरदात्यांमध्ये कोणत्या आजारांचे प्रमाण जास्त आहे या चलाला स्पष्ट करत असताना त्यांचे साथीचे आजार, त्वचेचे आजार, संसर्गजन्य आजार, दुर्धर आजार (मधुमेह, रक्तदाब इ) अन्य असे पर्याय दिले आहेत तर अवलंबित चलात उत्तरदाते आजारी माणसावर कोणाकडून उपचार करवून घेतात ही स्थिती दर्शविलेली आहे. या चलात घरगुती उपचार, भगताकडून, पारंपारिक वैद्याकडून, नवस मानून, सरकारी दवाखाना, खाजगी दवाखाना, अन्य असे पर्याय दिले आहेत.

CamScanner

साथीचे आजार असणारे सर्वात जास्त (४४.० प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले. त्यात सरकारी दवाखान्यातून उपचार करणारे १९.७ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर पारंपारिक वैद्याकडून उपचार करणारे ११.२ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. खाजगी दवाखान्यातून उपचार करणारे ९.१ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर भगताकडून उपचार करणारे ३.२ प्रतिशत उत्तरदाते आहेत. अन्य प्रकारे उपचार करणारे ०.३ प्रतिशत उत्तरदाते आहेत. अन्य प्रकारचे आजार असणारे (२८.८ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात सरकारी दवाखान्यातून उपचार करणारे १४.९ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर खाजगी दवाखान्यातून उपचार करणारे ७.७ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. घरगुती उपचार करणारे ३.२ प्रतिशत उत्तरदाते दिसले तर भगताकडून उपचार करणारे १.९ प्रतिशत उत्तरदाते दिसले. अन्य प्रकारे उपचार करणारे ०.८ प्रतिशत उत्तरदाते दिसले.

त्वचेच आजार असणारे (१७.१ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले. त्यात सरकारी दवाखान्यातून उपचार करणारे १०.४ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर खाजगी दवाखान्यातून उपचार करणारे ३.२ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. भगताकडून उपचार करणारे २.७ प्रतिशत उत्तरदाते दिसले तर घरगुती उपचार करणारे ०.८ प्रतिशत उत्तरदाते दिसले. संसर्गजन्य आजार असणारे (८.० प्रतिशत) उत्तरदाते दिसले त्यात पारंपारिक वैद्याकडून उपचार करणारे २.४ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर खाजगी दवाखान्यातून उपचार करणारे २.१ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. भगताकडून उपचार करणारे ०.५ प्रतिशत उत्तरदाते आहेत तर अन्य प्रकारे उपचार करणारे ०.५ प्रतिशत उत्तरदाते आहेत. दुर्धर आजार (मधुमेह, रक्तदाब इ) आजार असणारे (२.१ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात सरकारी दवाखान्यातून उपचार करणारे १.३ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर भगताकडून उपचार करणारे ०.८ प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले.

वरील सारणीवरुन असे स्पष्ट होते की, आदिवासींमध्ये असलेल्या आजाराचा प्रकार व त्यांची उपचाराची साधने यांचा सहसंबंध धन स्वरुपाचा आहे. *(x^2 = 98.949, df=24, C.C.=0.457, N=375, P > 0.05)* कारण आदिवासींमध्ये साथीचे आजार असण्याचे प्रमाण सर्वात जास्त (४४ प्रतिशत) असून त्यांची आजारावर उपचार करण्याची पद्धती सरकारी दवाखान्याच्या माध्यमातून असल्याचे प्रमाण सर्वाधिक ४८.८ प्रतिशत आहे. म्हणजेच आदिवासी समुदायात साथीच्या आजारांचे प्रमाण जास्त असले तरी सदर आजारांवर सरकारी दवाखान्यात उपचार घेत असणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. याकरीता आदिवासी समुदायातील आजारांवर उपचार करण्यासाठी शासकीय दवाखान्याची यंत्रणा आणखी प्रभावी केल्यास त्याचा लाभ सर्वांना घेता येणे शक्य होईल.

उपाययोजना :

१) आदिवासी भागातील ग्रामीण रुग्णालयाचे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, फिरते आरोग्य दवाखाने, आरोग्य शिबीरे, शासकीय आरोग्य यंत्रणा अधिक सुसज्ज व अद्ययावत करणे.

CamScanner

२) बहुतांश दुर्गम आदिवासी भागात शासकीय योजना पोहचतच नाहीत. त्यासाठी आरोग्य विभागाने प्रत्येक घरापर्यंत योजनांचा प्रचार व प्रसार करावा.

३) बहुतांश आदिवासी लोकांमध्ये शासकीय आरोग्य यंत्रणांबाबत निरुत्साह असतो. त्यासाठी शासकीय यंत्रणा व स्वयंसेवी संस्थांनी जनजागृती करावी.

४) आशा कार्यकर्त्या, आरोग्य कर्मचारी पाडा स्वयंसेवक व दायी हे आदिवासींपर्यंत आरोग्य सेवा पोहचवणारे महत्त्वाचे माध्यमे असतात. या माध्यमांना अधिक सशक्त करुन त्यांच्याद्वारे सकारात्मक प्रबोधन घडवून आणणे आवश्यक ठरेल.

५) आदिवासींमध्ये व्यसनाधिनतेचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात असल्याने त्यावर जनजागृती शिबीरांचे आयोजन करावे.

६) शासकीय आरोग्य केंद्रातील अनेक जागा रिक्त असतात किंवा अतिरीक्त चार्ज दिलेला असतो. त्यामुळे त्यांना पूर्णवेळ सेवा देता येत नाही. म्हणून आदिवासी क्षेत्रातील रिक्त पदे त्वरीत भरावीत व सर्व कर्मचाऱ्यांना सर्व नागरी सुविधांची व्यवस्था करुन द्यावी जेणेकरुन कर्मचारी कामाच्या ठिकाणी पूर्ण वेळ वास्तव्य करु शकतील.

७) आदिवासी क्षेत्रातील दळणवळणाच्या सर्व सुविधांचा विकास करावा.

८) आदिवासींमध्ये आरोग्याबाबत अनेक अंधश्रद्धा आहेत. सदर क्षेत्रामध्ये अंधश्रद्धा निर्मूलन कार्यक्रमांवर विशेष भर द्यावा.

९) आरोग्य सेवांसाठी स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य घ्यावे जसे बाबा आमटेंचे आनंदवन, हेमलकसा येथील लोकबीरादरी प्रकल्प, अभय बंग यांचे आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी, नगर–पाचोड मधील IHMPए पुणे येथील FRCH-BAIF-MITRA इ. संस्थांनी आदिवासींच्या आरोग्य यंत्रणेत अनेक सुविधा पुरविल्या असून आदिवासींच्या राहणीमानात व त्यांच्या सवयींमध्ये आमुलाग्र बदल घडवून आणलेला आहे.

१०) व्यक्तीगत व सार्वजनिक स्वच्छतेच्या बाबतीत आदिवासींमध्ये उदासीनता मोठ्या प्रमाणात असते. म्हणून शासनाने, स्वयंसेवी संस्थांनी, राजकीय व सामाजिक कार्यकर्त्यांनी स्वच्छता व आरोग्य याबाबतचे महत्व पटवून देण्यासाठी विविध जनजागृतीचे कार्यक्रम राबवावित.

११) आदिवासी भागात सार्वजनिक पाणीपुरवठा योजना नसल्याने मिळेल त्या पाण्याच्या स्त्रोताद्वारे ते आपल्या गरजा पूर्ण करीत असतात. दुषित पाण्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर अनेक वाईट परिणाम होतात म्हणून त्यांच्यासाठी चांगल्या व आधुनिक सार्वजनिक पाणीपुरवठा योजनांची सुविधा उपलब्ध करुन द्यावी.

संदर्भ :

आगलावे प्रदिप (२००४). 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', नागपूर : श्री साईनाथ, प्रकाशन.
कोडोतकर सुरेश (२००८). 'आदिवासी जीवन कथा आणि व्यथा', पुणे : सुगावा प्रकाशन.
बुरंगे राजेश (२०१०). 'आदिवासी क्षेत्राचा आरोग्य दर्जा', नागपूर : नाथे पब्लिकेशन.
गारे गोविंद (२०००) : 'आदिवासी समस्या व बदलते संदर्भ' पुणे : सुगावा प्रकाशन.
गारे गोविंद (१९९८) : 'आदिवासी विकास योजना', पुणे : आदिवासी विकास प्रतिष्ठान.
गारे गोविंद (२०००) : 'आदिवासी समस्या योजना', पुणे : आदिवासी विकास प्रतिष्ठान.

CamScanner

International Journal of Science and Research (IJSR)
ISSN: 2319-7064
SJIF (2022): 7.942

Impact on Out-of-School Children Aged 6-14 Living in Slums in Jalgoan City

Ashok Satwaji Hanwate

Assistant Professor, Dhanaji Nana Chaudhary Vidya Prabodhini's,
Loksevak Madhukarrao Chaudhri College of Social Work, Jalgaon. (MH), India
Mobile Number 9923542120
Email ID: *a.hanwate[at]rediffmail.com*

Abstract: ***Out-of-school children are not properly educated. Then such children start misbehaving. Not only this, the tendency of girls in the community to tease, beat, fight, become addicted, make the behavior abusive, etc. makes other sections of the society problematic and suffering. Thus members of the society become distracted. Alternatively, they may engage in hazardous behavior from time to time. So how can such out-of-school children be prevented from misbehavior through good manners in time? It needs to be tried. Otherwise such children start to behave in a dangerous manner. It needs to be bound in time. It is also necessary to change the education system. So that they will not find it difficult to study. And the teacher also needs to pay attention that they will not leave the school. Also, the police administration should also ensure that such school dropouts do not deteriorate if appropriate discipline is imposed on the delinquent. A slum is called a home of all problems. If we study the people living in these slums from a sociological point of view, it can be seen that if we look at the living conditions of the people in the slums, the customs of the people there, the social problems arising from it, and the adverse effects of the social problems, many things become troublesome to the community. We call such things as social problems. Also, what are the reasons for social problems to arise in slums? Among these, if we look at the correlation between out-of-school children in the slums and criminality in the society. An attempt has been made to arrange this in these articles***

Keywords: Out-of-school children and increasing crime The environment of out-of-school children and its adverse effects

1. The objective of the study

To study the effects on out-of-school children and criminal tendencies.

2. Assumption

Out-of-school children come into contact with people who have criminal attitudes, so out-of-school children become criminals.

3. Detailed Article

Reasons for Slum Growth:-In the current period, there is a very large influx of people to the city for the availability of employment. There is a massive migration of people from rural areas to urban areas to get employment. Also, city planning is becoming insufficient for increasing slums in urban areas. Also, many factors such as facilities available in cities, entertainment facilities in the city, and health facilities are conducive to the growth of slums. Therefore, slums seem to be growing at a very large scale.

The proportion of out-of-school children:-The Constitution of India provides for free education for children up to the age of 14 years under the Article of the Constitution of India. But even after bringing children in the stream of education, some children remain deprived of education. Or ignore education. For the registration and education of out-of-school, migrant, irregular children, the action related to the creation of Bal Rakshak App in association with the School Education Department and Tata Trust was done through Director Primary. According to a survey conducted by the State Educational Research and Training Council to find out the number of such children, the number of children between six and fourteen years of age in the state who never attended school last year was 7806. In which 476 boys and 3730 girls were included. While the number of children out of school due to irregular attendance was 17397. There are 9008 boys and eight thousand 8389. Together the total number is 25, 204 out of which the number of children with special needs is 1212 while the total number of children working as child labor is 288. The number of children who are out of school due to other reasons is 23704. From this we can see that the number of out-of-school children is very large. Similarly, Jalgaon cities include many slums like Hari Vitthal Nagar, Shivaji Nagar, Samta Nagar, etc. Jalgaon city has a very large number of people migrating due to National Highway number six and railway line. So they stay in the area after arriving. They may not have enough money available to stay or live in such an area. Hence, these out-migrants live in slum-like settlements. After living there, their children come in contact with the local people.

Such slum-like settlements are already home to some. Harassing and abusing children coming from outside is a regular habit of theirs.

Environment for out-of-school children: In the event that slums and the population living around them are large, their parents go to other jobs. And their parents cannot afford to send their children to school. In such cases, these children act according to their heart. So they start wandering wherever they want. It is through such walks that they get to know other idle children. Their friendship was that of wandering children. Over time, they start living in gangs. Not only this but once the gang is involved in any misdemeanor and getting their help for the misdemeanor becomes their regular habit, in which the boys start doing

Licensed Under Creative Commons Attribution CC BY

things like drinking alcohol, teasing boys or girls, picking scraps, petty thefts. So the surrounding environment seems to have an effect on the dropout.

Environment for out-of-school children: Other kids in school are smart. And slum children lag behind academically in school. At such times these children ignore the school curriculum. Hence, these children prefer to drop out of school as they find it difficult to study. Obviously, once they leave school, they don't care about going back to school. In such cases, these children are away from school.

Family Study Environment: Children living in and around the slums may not have the attention of their parents to complete their school curriculum. People go to work all day. Likes to relax at home after being tired. Therefore, it is questionable how much they will get the environment of education from home. As the parents are illiterate, they are unable to educate their children. Therefore, their children also do not develop interest in education.

Forming a group of children who do not like school: Children who are away from school are roaming around. School dropouts come in contact with them. And they live in gangs. The boys in their group turn to unwanted activities like killing someone, petty theft, teasing girls, fighting, drinking alcohol and smoking cigarettes. They try to create an atmosphere of intimidation in the settlement. Such tendencies are further supported by older children who are criminal or immoral in the community. As a result, school dropouts appear more aggressive and misbehaving. Those children come in contact with others. They form a group of individuals who have no academic interest of any kind.

Surroundings of out-of-school children: When out-of-school children see the environment of the people around them, friend groups and prior social situations, creating an atmosphere of terror is more likely to make out-of-school children feel closer. Others are more interested in beating others. They become more interested in teasing others. They feel that creating such an environment will create fear in the communities around them. They beat other children or others to prove themselves. People in society also ignore such people. And hence their distinct terror. . . These young children get an environment that they try to destroy so they also start imitating them. Better imitations are avoided as much as possible. So Shaba children turn to misbehavior.

Out-of-School Children and Imitation: Children who come into contact with abusive people. Children of this type, when they come in contact with misbehaving children, keep in mind who will be their role models and start imitating them. Such children are likely to visualize the film's bully tendencies. And it becomes them to grow beards, maintain their hair, wear strange clothes, indulge in addictions, etc. Therefore, their living conditions are seen as abnormal compared to children with normal living conditions. What kind of nature they are can be understood from their behavior.

If the out-of-school children receive proper education, they will not do activities that are harmful to the society. For that, it is necessary to give them proper sanskar. If proper timing is allowed to take hold in them, they can become very good citizens later on. Otherwise, it will be impossible to become responsible citizens who can become responsible citizens who behave in a way that is harmful to the society.

4. Conclusion

Out-of-school children are not properly educated. Then such children start misbehaving. Not only this, the tendency of girls in the community to tease, beat, fight, become addicted, make the behavior abusive, etc. makes other sections of the society problematic and suffering. Thus the members of the society become distracted. Alternatively, they may engage in hazardous behavior from time to time. So how can such out-of-school children be prevented from misbehavior through good manners in time? It needs to be tried. Otherwise such children start to behave in a dangerous manner. It needs to be bound in time. It is also necessary to change the education system. So that they will not find it difficult to study. And the teacher also needs to pay attention that they will not leave the school. Also, the police administration should also ensure that such school dropouts do not deteriorate if appropriate discipline is imposed on the delinquent. This is clear from the above analysis.

References

[1] Agalave Pradeep, Indian Society Structure and Problems, Sainath Publications Nagpur 3rd Edition 2008.
[2] Kachole D. D. INDIAN SOCIETY QUESTIONS AND PROBLEMS, Kailas Publication Aurangabad.
[3] MayiSunil, Indian Society Questions and Problems Diamond Publication Pune First Edition 2009
[4] https://aurangabad.gov.in
[5] https://maharashtratimes.com/career/career-news/school-opening-education-department-important-decision-for-out-of-school-irregular-and-migrant-child.

Licensed Under Creative Commons Attribution CC BY

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES

IRJMSH

ISSN 2277 – 9809 (online)
ISSN 2348 - 9359 (Print)

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

www.IRJMSH.com
www.isarasolutions.com

Published by iSaRa Solutions

"Social Problems of Farmers Cultivating Malran (Healy) Land in Babhulgaon"

Ashok Satwaji Hanwate
Assistant Professor
Dhanaji Nana Chaudhary Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
Mobile number 9923542120
Email:- a.hanwate@rediffmail.com

………

Abstract:-

Hingoli is a district in the state of Maharashtra. 20 percent of the farming people in Babhulgaon village of this district are farming on Malran (Healy). Almost 20 percent of the total population living in Babhulgaon area has access to malran (Healy) land. While the Malrans (Healy) cultivate above the land, they cannot afford to do so due to their distance from the village. Also, due to non-availability of water in agriculture, they are unable to grow Rabi season crops. Due to non-availability of fodder, it is not possible for those people to engage in additional business or animal husbandry in rural areas. At such a time we can see the increase in seasonal migration among the people of this village. Also, women also have to do housework and outside work due to far away farming, making their physical and mental life hard.

Hingoli is a district in the state of Maharashtra. 20 percent of the farming people in Babhulgaon village of this district are farming on Malran(Healy). 80 percent of the total land available to the people of this village is 80 percent. But twenty percent of the people have agricultural land available.

The total population of this village is 3906. 745 of them are at home Total female ratio is 48.4 percent Total literacy ratio is 66.3 percent
That's it.

When you look at the overall appearance of that village, you can see that Malran (Healy) is surrounded by an area of about three kilometers around that village. This village is also included in the hilly areas. Almost twenty percent of the farmers do agriculture in this area. Also, there is scrub on the rocky ground around the village. Forests of very large nature are not available. But when farmers do this farming on this Malran (Healy). Then they have to face many problems. Information about those problems is given in this article.

Key word :-

Problems of farmers farming on Malran (Healy) land in Babhulgaon, rabi season crops, people's business in rural areas, availability of water in agriculture etc.

Study Methodology :-

Secondary sources and interview and observation are the primary methods used for the study of this article.

Purpose: -

To know the problems of the farmers who are farming on Malran land in Babhulgaon.

Assumption -

Farmers have to face many problems due to availability of fallow land.

Detailed information -

About 20 percent of the total farmers in the village of nature is Babhulgaon are farming on lac malran. Among the farmers, the proportion of people belonging to backward classes and Scheduled Tribes is more. The reason for this is that till the 1960s, the people of the backward villages had no access to any kind of agriculture. But in the later period few people started saving as much as they could. And in the later period people went to work, went to labour, reared animals and got money from it. He saved from that money and through the savings he bought lands in Malran land at a very low price. As Malran land is available very cheaply, it was thought appropriate to give this land to them. Those lands were not fertile. But as they could not afford to buy black kasdar and fertile land very close to the village, they preferred to buy Malran land. A few days after they settle down, while cultivating it, they face the following problems.

Far from farming village:-

Malran land is far from the village. Generally, if you look at the average distance, you can see that Malran lands are available at a distance of at least two and a half to three kilometers. The residence of the people is Babhulgaon, where people can do farming every morning. In that amount, they have to walk at least three kilometers to three and a half kilometers while going to the farm in the morning and they need seven and a half hours of sleep to go to the farm and work because of the money. They do not get enough time to work in agriculture. Not only this, but when they leave to work in agriculture because the farm is far away from the village. At that time their time is wasted from fifteen to one and a half hours.

Problems of Women :-

In rural areas, women mostly do household chores such as cooking, washing dishes, etc. After the work is done, they go to work in the fields with baskets on their heads, usually between nine o'clock and ten o'clock in the morning. At such times, they feel physically or mentally tired. Also, after working all day on the farm and returning home in the evening, everyone spends their time in cooking, eating, studying the children. And not enough comfort.

Kharif and Rabi Crops :-

Rabi crops like soybean, tur, cotton, sorghum, bajri, udid, moong are grown on the farm land in Babhulgaon during the kharif season. But second crop will not be grown in Kharif season. Because there is no availability of land and water in Malran. So they cannot grow another crop.

Availability of work :-

A large amount of agriculture is available for business activities in rural areas. Then they need other people while farming. But due to lack of availability of land in Malran land, they can hardly afford to cultivate. Due to rising inflation, they are unable to pay or remunerate the laborers. They cannot afford to do agriculture and they are becoming unable to survive without agriculture.

Due to non-availability of work in agriculture for twelve months, they have availability of work in the field from June to December. But they are not available during the rest of the period. In such a case these people have to migrate to other's farm or other place outside the village.

Adverse effects of low rainfall and high rainfall :-

For farming on Malran land in Babhulgaon, it is useful to do agricultural work during the months of June to October as there are rainy days. This period is very good for harvesting crops. At that time, the amount of rainfall in our India is from June to October. Due to this, if there is less rainfall between June and October, agriculture suffers due to lack of water. And even if there is more rain, too much water causes crop damage. If there is less rain, the agriculture becomes dry and hard. So crops do not grow if there is even a little too much rain. So the agriculture there becomes very swampy. Water is water in agriculture. Because on rocky areas, the soil does not absorb water. Therefore, infertility is created there. Therefore, they cannot afford to cultivate the malran land there.

Weed Control :-

Malran land is more fertile and therefore the amount of weeds and grass on the land is high. While doing farming, we would have noticed the difference between black kasdar land and malran land. You may notice that there is very little weed or grass growth on black hard soil. In contrast, on dry and rocky soil, crops grow more abundantly, and rainwater is always a great help in grass growth. Farmers have to remove these grasses through weeding or weeding, and pesticides. When the rains decrease, the crops in the fields start to dry. Due to this, the crop that comes to the hands of the farmers is wasted and the farmer has to live in poverty even after working hard.

Protection from wild animals :-

In the village of Babhulgaon, the number of wild animals on the Malran land has increased to a large extent. In this, animals like deer, wild cows, wild boars, rohi eat the income of the farm. Not only that, when the farmer sows, there is not so much green grass in the fallow land around because of the end of summer. Therefore, the run of such wild animals is on the farm crops. Farmers suffer huge losses due to crops being eaten. Herds of deer and herds of rohi, herds of pigs roam in large numbers, and if one starts to graze from a farm. They completely destroy the agricultural fields. Not only this, other animals are also damaging the crops of this farmer's farm. Domestic animals also damage farm crops

The amount of theft of crops in the fields:-

The amount of theft of crops like tur, soyabean, urad, moong, sorghum is more on the farms in this area. The crops on the farm are harvested. At that time, its piles start to be planted in the field. Ladies are likely to steal saws. Therefore, the farmers have to pay attention to the fields day and night. They face the worry of crop theft as there is a possibility of thieves stealing the crops from their fields. So farmers are constantly worried. In such a case, the farmers stay overnight on the farm. We call it awakening. They have to be maintained throughout the night and day. In such a case, there is a possibility that the thief will be beaten due to the encounter, so it will have adverse effects. So they are adversely affected.

Lower average income :-

Malran land is less fertile than black hard land. Hence the yield is always lower than the average yield on Barad and Malran land. Therefore, yield is very less on barad land and malar land than on black kasdar land. Therefore, even after working hard, the farmer gets less income. So they don't get as much profit from agriculture as they want. This increases dissatisfaction and frustration among the farmers.

Question of Farm Labourer:-

In rural areas farmers as well as farm laborers have problems to a greater extent. Those questions are getting low wages, not going to work in the fields. Due to the lack of work, farm laborers are tired of going to the farm to do work because the farm is far from the village. Also, because of the long distance of farming, they get tired because they have to walk from village to farm, one to one and a half hours. Also these farmers cannot afford to pay large amount of wages. Due to such situation, both farmers and farm laborers cannot afford. So those people hesitate to go to work.

Availability of water :-

When the rain falls less, the people there do not get water even for drinking in the fields. For that they have to fill water from the ponds available there or they have to carry it from home. This wastes a lot of their time. Not only this, even if there are wells on the farm, those wells do not need water at all because the water level is deep. Due to this, water availability is also not possible. We see such a situation here.

Poverty due to low income:-

As compared to the people who do agriculture, people who do agriculture on Malran land have less income. So they cannot save money. As a result, they face poverty due to lack of savings. He has to face poverty.

Addition Business :-

Farmers with malran lands had a large number of domestic animals like cows, buffaloes, bullocks in this earlier period. But in the current period, due to decreasing rainfall, and non-availability of fodder as well as rising inflation, people have almost stopped keeping domestic animals. Due to this addition business cannot be done. This big problem has been created by him.

Availability of water for agriculture:-

There are small ponds in this village but there is no water storage in them. There are two main ponds in the village and it is not possible to use the water in these two ponds for agriculture. Until then, electricity and feet are expensive to buy from them, and it is not possible to do so. Due to this, they cannot take other water crops like wheat and groundnut. These farming people cannot get water from the lake. Or they cannot pipe water to their farms due to lack of money. They cannot afford to spend that much. So they do not get water for agriculture. Due to this, they do not grow other crops.

Conclusion :-

Almost 20 percent of the total population living in Babhulgaon area has access to malran land. While the Malrans cultivate above the land, they cannot afford to do so due to their distance from

the village. Also, due to non-availability of water in agriculture, they are unable to grow Rabi season crops. Due to non-availability of fodder, it is not possible for those people to engage in additional business or animal husbandry in rural areas. At such a time we can see the increase in seasonal migration among the people of this village. Also, women also have to do housework and outside work due to far away farming, making their physical and mental life hard.

Reference :-

1. Gangadhar Kayde Patil, Economics of Agriculture Chaitanya Publication, Nashik.
2. Dr. Vijay Kavimandan, Agriculture and Rural Economics, Sri Mangesh Publications Nagpur, Edition 2012
3. P. K. Kulkarni, Introduction to Rural and Urban Sociology, Vidya Prakashan Nagpur, Edition 2006
4. D. D. Kachole, Urban and Rural Sociology
5. R. N. Ghatole, Rural Sociology and Community Development, Mangesh Prakashan Nagpur.

ISARA INSTITUTE OF MANAGEMENT & PROFESSIONAL STUDIES

RSEARCH GATEWAY

AROGYAM ONLINE

PARIVARTAN PSYCHOLOGY CENTER

भारतीय भाषा, शिक्षा, साहित्य एवं शोध
ISSN 2321 – 9726
WWW.BHARTIYASHODH.COM

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SCIENCE & TECHNOLOGY
ISSN – 2250 – 1959 (0) 2348 – 9367 (P)
WWW.IRJMST.COM

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE
ISSN 2319 – 9202
WWW.CASIRJ.COM

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES
ISSN 2277 – 9809 (0) 2348 - 9359 (P)
WWW.IRJMSH.COM

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF SCIENCE ENGINEERING AND TECHNOLOGY
ISSN 2454-3195 (online)

WWW.RJSET.COM

INTEGRATED RESEARCH JOURNAL OF MANAGEMENT, SCIENCE AND INNOVATION
ISSN 2582-5445

WWW.IRJMSI.COM

JOURNAL OF LEGAL STUDIES,POLITICS AND ECONOMICS RESEARCH

WWW.JLPER.COM

A Study of Food Wastage and Sanitation at Mangle Programme in Jalgaon City

Ashok Hanwate

Researcher Author, Assistant Professor, Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhinis Loksevak Madhukarrao Chaudhari, College of Social Jalgaon

1. Summary

We know basic human need is Food, cloth, for living home, educating, health and etc. people organize marriage, marriage anniversary day, Birth day celebration, home uddipan, Bhandara, punyathithi, or any organize party or etc arrange programme etc. that time mangal karyakram organiser organize food for people. People attend is 200 and above proportion. When People eating well food. this Food if various costly. various beggar people demand food, but they people not attending beggar. But people habit maximum or minimum food waste. So why peoples this food wastage habit. How many wastage food various Mangal Programme (Ceremony) this matter study. that why select this topic.

2. Objective of Study

1) To know how many mangal (ceremony) programme organize in Jalgaon city.
2) To how many wastage food prorate in Mangal programme.

3. Hypothesis

At Mangal Programme organizer making food out of need that why food waste

4. Study methods

Sample Selection:- The study universe is Jalgaon city. This city is big city. So researcher choosed snowball sampling method. Because researcher do not know how many programme organise in this city. total respondent Number of 150.

1) Data Collection Methods:- Data Collection through interview Schedule.

Table 1: Making food type in mangal programme by organiser and respondent making food need by organiser tabulation.

making food type in mangal programme by organiser		respondent making food need by organiser				total
		tit for tat	out of limit	average propagate	depends on people attends	
minimum 5 food type	Count	18	6	4	48	76
	% of Total	12.0%	4.0%	2.7%	32.0%	50.7%
above 6 types	Count	13	24	13	24	74
	% of Total	8.7%	16.0%	8.7%	16.0%	49.3%
total	Count	31	30	17	72	150
	% of Total	20.7%	20.0%	11.3%	48.0%	100.0%

Chi-Square= 24.349(a), df= 3, Asymp. Sig. (2-sided)= .000, C.C= .374 , N= 150, P>0.05

2) Table analysis: with reference above cross table we see independent Variable is types of making food by organizes. Minimum 5 types food making at mangal programme. This percentage is 50.7% and at mangal programme largely need is people attending total praporte is 48% percent is. Chi-Square= 24.349(a), df= 3, Asymp. Sig. (2-sided)= .000, C.C= .374 , N= 150, P>0.05 check hypothecs:- these analysis above table we se dependent variable and independent variable co relation is positive. p Vallue is big. that why hypotheses is accept.

3) When organizer making averagely good quality food making in programme (there percentage is 41.3%). That time organizer arrange Bhartiya baithak, Pangat system (there percentage 51.3%). Chi-Square= 81.682(a), df= 9, C.C=.594, N= 500, P>0.05.

4) Food quality organize by organizer in Mangal Programme and Wastage food kg. in mangal Programme (ceremony) cross table.

food quality organize by organizer in Mangal Programme		Wastage food kg. in mangal Programme (ceremony)				total
		minimum 30 kg.	31 kg. to 60 kg.	above 61 kg	don't wastage 0 kg.	
good	Count	7	15	5	0	27
	% of Total	4.7%	10.0%	3.3%	.0%	18.0%
averagely type quality	Count	33	19	5	5	62
	% of Total	22.0%	12.7%	3.3%	3.3%	41.3%
high quality	Count	28	16	11	01	56
	% of Total	18.7%	10.7%	7.3%	.7%	37.3%
very high quality	Count	0	5	0	0	5
	% of Total	.0%	3.3%	.0%	.0%	3.3%
very high quality	Count	68	55	21	6	150
	% of Total	45.3%	36.7%	14.0%	4.0%	100.0%

Licensed Under Creative Commons Attribution CC BY

Chi-Square=23.796(a), df=9, Asymp. Sig. (2-sided)= 0.005, C.C.= .370 , N= 150, P>0.05

Table analysis:- With the above cross table independent variable is Food quality organize by organizer in Mangal Programme and dependent variable is Wastage food kg. preparation in mangal Programme (ceremony) cross table. When mangal programme organiser serve averagely good quality food percentage is 41.3 %. That time wastage food proportion is minimum 30 kg. this percentage is 45.3 % .

We see when wastage food is averagely good that time wastage food is high in mangal programme. that why hypotheses as accepted and its proved. Chi-Square=23.796(a), df=9, Asymp. Sig. (2-sided)= 0.005, C.C.= .370 , N= 150, P>0.05.

Summary :- when mangal programme organiser serve averagely good quality food percentage is 41.3 %. that time wastage food proportion is minimum 30 kg. this percentage is 45.3 % .

When organizer making averagely good quality food making in programme (there percentage is 41.3%). That time organizer arrange Bhartiya baithak, Pangat system (there percentage 51.3%).

References

[1] Aglave Pradip , Samajik Sanshodhan Padhati, Sainath Prakashan, Nagpur.
[2] Halde S.M. Shtkarychya Atmahatya, vidhya prakashan Nagpur, first editon 2014
[3] Rotwadkar shakuntala, Lagnasohala, Atharva publication Jalgaon frst edition 205

Licensed Under Creative Commons Attribution CC BY

क्षेत्रकार्य

प्रशिक्षण आणि समाजकार्याची कौशल्ये

डॉ. अशोक सटवाजी हनवते

Scanned with OKEN Scanner

क्षेत्रकार्य

प्रशिक्षण आणि समाजकार्याची कौशल्ये

डॉ. अशोक सटवाजी हनवते
(M.A. (Sociology, NET) , B.Ed., M.S.W. (NET), Ph.D.)
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

Loksevak Madhukarrao Chaudhari
LIBRARY
Acc.No. 7061
Dt. 3/2/23
College of Social Work, Jalgaon

College of Social Work
361.3 / HAN
GEN / 7061

7061

अथर्व पब्लिकेशन्स

Scanned with OKEN Scanner

अथर्व पब्लिकेशन्स

क्षेत्रकार्य : प्रशिक्षण आणि समाजकार्याची कौशल्ये

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-94269-72-9
पुस्तक प्रकाशन क्र. १००५

प्रकाशक व मुद्रक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४ ००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५ ००१.
संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : २६ जानेवारी २०२३
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य : ३९५/-

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

अनुक्रमणिका

- **प्रकरण १ : क्षेत्रकार्यांचे स्वरूप १५**
  - » प्रस्तावना, क्षेत्रकार्य संकल्पना, क्षेत्रकार्याच्या व्याख्या
  - » क्षेत्रकार्याचे उद्देश
  - » क्षेत्रकार्याची आवश्यकता
  - » क्षेत्रकार्याचे महत्त्व
- **प्रकरण २ : समाजकार्याच्या पद्धतीची अंमलबजावणी २४**
  - » **अशिलासमवेत कार्य**
  - » प्रस्तावना
  - » व्याख्या
  - » व्यक्तीसहकार्य अर्थ
  - » व्यक्तिसहयोग कार्याचा इतिहास
  - » व्यक्ती सहकार्याचे तत्त्व
  - » **सामाजिक गटकार्य/गटासमवेत कार्य**
  - » प्रस्तावना
  - » समाजिक गटकार्याच्या व्याख्या
  - » सामाजिक गटकार्य पद्धतींचा विकास
  - » सामाजिक गटकार्याचे उद्देश
  - » सामाजिक गटकार्याचे कार्य
  - » सामाजिक गटकार्याची तत्त्वे
  - » गटकार्याचे घटक
  - » गटकार्यकर्त्यांची भूमिका आणि कार्य
  - » गटकार्यकर्त्यांचे गुण
  - » गटकार्यकर्त्यांचे कार्य
  - » गटकार्यातील कार्याची नोंदणी

Scanned with OKEN Scanner

» नोंदणीचे महत्त्व
» नोंदणीचे प्रकार
» **समुदाय संघटन क्षेत्रकार्य**
» प्रस्तावना
» समुदाय संघटनाची व्याख्या
» समुदाय संघटन क्षेत्रकार्याची वैशिष्ट्ये
» समुदाय संघटन क्षेत्रकार्याच्या पायऱ्या
» समुदायाची परिचयात्मक माहि
प्रकरण ३ : क्षेत्रकार्याचे घटक ५३
» **उद्‌बोधन कार्यक्रम**
» उद्‌बोधन कार्य
» व्याख्या
» उद्‌बोधन कार्यक्रमाचे उद्देश
» उद्‌बोधन करण्याच्या पद्धती
» समाजकार्यामध्ये उद्‌बोधन कार्यक्रमाची गरज
» **उद्‌बोधन भेट**
» **संस्थेची उद्‌बोधन भेट**
» प्रस्तावना
» व्याख्या
» उद्‌बोधन भेटीचा अहवाल
» **समुदायाची उद्‌बोधन भेट**
» समुदायाची भेटीची मुद्दे
प्रकरण ४ : क्षेत्रकार्याचे घटक ६६
» प्रस्तावना
» क्षेत्रकार्याचे प्रकार
» **समवर्ती क्षेत्रकार्य**
» **गट स्थाननिश्चिती**
» **गावामधील सलग क्षेत्रकार्य**
प्रकरण ५ : अहवाल लेखन ७०
» प्रस्तावना
» व्याख्या
» अहवाल लिखाणाचे उद्देश
» अहवाल लेखन करण्याची प्रक्रिया
» अहवालाची प्रमुख अंगे

Scanned with OKEN Scanner

» अहवाल लेखन करताना घ्यावयाची काळजी
» अहवाल लेखनाचे महत्त्व
» अहवाल लेखनाचे प्रकार
» क्षेत्रकार्याकरिता अहवाल लेखन

प्रकरण ६ : क्षेत्रकार्याचे घटक : पेपर वाचन ७८

» प्रस्तावना
» पेपर वाचनाचे उद्देश
» पेपर वाचन, पेपर तयार करताना घ्यावयाची काळजी
» संशोधन पेपर : क्षेत्रकार्यावर आधारित पेपर वाचन
» पेपरचे स्वरूप
» सेमिनार
» वार्षिक क्षेत्रकार्य सेमिनारचे आयोजन
» वार्षिक क्षेत्रकार्याच्या सेमिनारचे अहवाल मुद्दे
» स्वयंमूल्यांकनाचे स्वरूप
» स्वयंमूल्याकन अहवाल स्वरूप
» क्षेत्रकार्याच्या डायरी किंवा दैनंदिनीमध्ये करावयाच्या नोंदींचा नमुना

प्रकरण ७ : क्षेत्रकार्य घटक : ग्रामीण अभ्यास शिबिर ८७

» प्रस्तावना
» ग्रामीण अभ्यास शिबिर उद्देश
» ग्रामीण शिबिर आणि राष्ट्रीय सेवा योजनाचे शिबिर यातील फरक
» ग्रामीण शिबिरात कार्य करण्यास प्रमुख घटक
» ग्रामीण आयोजित करण्याप्रसंगी लक्षात घ्यावयाच्या बाबी
» ग्रामीण शिबिराची प्रक्रिया आणि पद्धती
» सामाजिक सर्वेक्षणाचे आयोजन : प्रकल्प-१
» सामाजिक संस्थांची माहिती : प्रकल्प-२
» सामाजिक संघटन : प्रकल्प-३
» सामाजिक माहिती सराव : प्रकल्प-४
» सामाजिक समस्यांवर आधारित प्रकल्प-५
» शासकीय संघटनचे प्रकल्प-६
» सहकारी संस्था माहिती : प्रकल्प-७
» शैक्षणिक संस्था : प्रकल्प-८
» अनुसूचित जाती-जमातीच्या वस्त्यांना भेटी : प्रकल्प-९

प्रकरण ८ : क्षेत्रकार्याचे घटक : शैक्षणिक अभ्यासदौरा.....१११

» प्रस्तावना

Scanned with OKEN Scanner

» व्याख्या
» शैक्षणिक अभ्यासदौरा उद्देश
» शैक्षणिक अभ्यासदौऱ्याची आवश्यकता
» शैक्षणिक अभ्यासदौऱ्याचा अभ्यासविषय
» शैक्षणिक अभ्यासदौऱ्याचे महत्त्व
» शैक्षणिक अभ्यासदौरा यादरम्यान घ्यावयाची काळजी
» अभ्यासदौरा अहवाल लेखन : मुद्दे नमुना
» विद्यार्थ्यांकरिता गट परिसंवाद : मुद्दे नमुना

प्रकरण ९ : क्षेत्रकार्याचे घटक : गटचर्चा..................१२९

» गटचर्चा संकल्पना
» गटचर्चा अर्थ आणि व्याख्या
» गटचर्चेचा उद्देश
» शैक्षणिक दृष्टिकोनातून गटचर्चेचे महत्त्व
» गटचर्चा कौशल्याचे सर्वसाधारणपणे परीक्षण
» गटचर्चेचे प्रकार
» गटचर्चेचे पूर्वनियोजन
» गटचर्चेदरम्यान केली जाणारी प्रक्रिया
» गटचर्चेमध्ये केल्या जाणाऱ्या मूल्यांकनाचे स्वरूप
» गटचर्चेचे महत्त्व
» गटचर्चेचा अहवाल लेखन

प्रकरण १० : क्षेत्रकार्याचे घटक : विशेष जनजागृतीपर अभियान..................................१४३

» प्रस्तावना
» व्याख्या
» संकल्पना स्वरूप
» जाणीव जागरूकता अभियान सुरू करण्याच्या पायऱ्या
» जाणीव जागरूकता अभियानाची अंमलबजावणी
» जाणीव जागरूकता अभियानाचे महत्त्व
» अभियानाचा अहवाल लेखन

प्रकरण ११ : क्षेत्रकार्याचे घटक : कौशल्य प्रयोगषाळा १५१

» प्रस्तावना
» ध्येय आणि उद्दिष्टे
» समाजकार्याकरिता कौशल्य प्रयोगशाळेची क्षेत्रे किंवा कौशल्याचे प्रकार

Scanned with OKEN Scanner

» व्याख्या
» प्रयोगशाळेतील कौशल्य
» कामाच्या ठिकाणी कौशल्य प्रयोगशाळा
» कौशल्य कार्यशाळेचे महत्त्व
» शैक्षणिक धोरण आणि मान्यता

प्रकरण १२ : नाट्य सादरीकरण कौशल्य..................१६०

» **पथनाट्य**
» प्रस्तावना
» पथनाट्याच्या ठिकाणाची निवड
» पथनाट्याची उद्दिष्टे
» पथनाट्य आयोजित करण्याची आवश्यकता
» पथनाट्य सादरीकरणाचे विषय
» समाजकार्यामध्ये क्षेत्रकार्यप्रसंगी पथनाट्याचे महत्त्व
» **भूमिकानाट्य कौशल्य**
» प्रस्तावना
» भूमिकानाट्य सादरीकरण
» भूमिकानाट्य सादरीकरणाचे उद्देश
» भूमिकानाट्य सादरीकरणासाठी आवश्यक घटक
» भूमिकानाट्य सादरीकरणाचे उपयोग आणि फायदे
» भूमिकानाट्य कसे सादर करावे?

प्रकरण १३ : पोस्टर बनविणे कौशल्य....................१७१

» प्रस्तावना
» पोस्टर
» व्याख्या
» पोस्टरची वैशिष्ट्ये
» क्षेत्रकार्याप्रसंगी पोस्टरचा वापर
» पोस्टर बनविताना घ्यावयाची काळजी
» इंटरनेटचा पोस्टर डिझाइन बनविताना

प्रकरण १४ : घोषवाक्य आणि म्हणी : एक कौशल्य.......१८०

» **घोषवाक्य**
» प्रस्तावना
» घोषवाक्य स्वरूप
» घोषवाक्य व्याख्या
» घोषवाक्य उद्देश

Scanned with OKEN Scanner

» घोषवाक्य वैशिष्ट्ये
» घोषवाक्य क्षेत्रकार्याप्रसंगीचा वापर
» म्हणी
- **प्रकरण १५ : प्रेरणादायी गीते : कौशल्य** १८७
» प्रस्तावना
» प्रेरणादायी गीते काही नमुना
» प्रेरणादायी गीतांचे महत्त्व
» प्रेरणादायी गीते बनविताना घ्यावयाची काळजी
- **प्रकरण १६ : समुदाय विकास कार्यक्रम नियोजन** १९२
» प्रस्तावना
» कार्यक्रम म्हणजे काय?
» कार्यक्रम नियोजनाची आवश्यकता
» कार्यक्रम नियोजनाची तत्त्वे
» समुदायाच्या गरजांचे वर्गीकरण
» कार्यक्रम नियोजनातील महत्त्वाचे टप्पे
» कार्यक्रम नियोजनाचे फायदे
- **प्रकरण १७ : पर्यवेक्षकांच्या भूमिका** २०१
» विद्यार्थ्यांच्या भूमिका
» क्षेत्रकार्य पर्यवेक्षकांच्या भूमिका
» महाविद्यालयाच्या क्षेत्रकार्य समन्वयकांच्या भूमिका
» समन्वयक आणि पर्यवेक्षक
- **प्रकरण १८ : क्षेत्रकार्य मूल्यमापन** २०९
» मूल्यांकन संकल्पना
» व्याख्या
» मूल्यांकनाचे उद्देश
» मूल्यांकन करण्याकरिता असणाऱ्या आवश्यक बाबी
» मूल्यांकनातील महत्त्वाचे टप्पे
» विद्यार्थ्यांनी केलेल्या क्षेत्रकार्याचे मूल्यांकन
» मूल्यमापनाची तत्त्वे
» मूल्यमापनाची कार्ये
- **संदर्भ** २१८

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भग्रंथ

१. सामाजिक कार्यासाठी कौशल्य प्रशिक्षण, संपादन- सुधा दातार, उमा बाविकर, गीता राव, नागमणी राव, उज्ज्वला मसदेकर, सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, आवृत्ती २०१७.
२. समाजकार्य पद्धती, क्षेत्र, विचारधारा व समाजसुधार, लेखक - डॉ. संजय साळीवकर, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ती २०१५.
३. समाजकार्याच्या प्रत्यक्ष स्वरूपाच्या पद्धती, लेखक - डॉ. संजय साळीवकर, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २०१७.
४. एक व्यावसायिक सामाजिक कार्यपद्धती, सामाजिक गटकार्य, लेखक - रूमा बाविकर, विद्या वैद्य, डायमंड पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती जानेवारी २०१६, पुणे.
५. कार्यालय व्यवस्थापन, लेखक - अनिल लोहार, प्रकाश कोठारी, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती २००९.
६. साहित्य संशोधन वाटा आणि वळणे, लेखक - सुधाकर शेलार, अक्षरवाङ्मय प्रकाशन, पुणे.
७. सामुदायिक विकास आणि विस्तार शिक्षण, लेखक - प्रा. बाबा तिजारे, डॉ. अजय किनखेडकर, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ती २०१५.
८. Field work Mannual (BSW/MSW programme) Editor- Dr. Umesh wani, publisher Dr. Vijay Shingnapure DNCVPS LMC College of social Work Jalgaon.
९. Field work Training in social Work, I.S. Subhdar, Rawat publication Jaipur and New Delhi.
१०. https://www.sweducarebd.com/2020/01/types-of-field-practicum-in-social-work.html
११. https://mr.wikipedia.org/s/4mll
१२. सामाजिक कार्य आणि विकास समस्यांचे जर्नल, खंड, II, उदयपूर स्कूल ऑफ सोशलवर्क, ISSN: २२७९-०४११ (२०१३)
१३. https://www.printpeppermint.com/mr/how-to-hang-posters-without-damaging-the-wall-or-the-poster/
१४. https://mr.10steps.org/Fazer-um-Cartaz-1222
१५. https://mr.nsp-ie.org/afiche-1808

Scanned with OKEN Scanner

१६. https://mr.birmiss.com
१७. https://www.socialmediatoday.com/content/impact-slogans-branding
१८. https://coxcollege.instructure.com/eportfolios/278/Fieldwork_Supervisor_Role
१९. https://www.nmu.ac.in/ideal./en.us/syllabi.aspx

Loksevak Madhukarrao Chaudhari
LIBRARY
Acc.No. 7061
Dt. 3/2/23
College of Social Work, Jalgaon

Scanned with OKEN Scanner

समाजकार्य अभ्यासक्रम अंतर्गत क्षेत्रकार्य हे समाजातील विविध सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करीत असतांना प्रशिक्षणार्थी विद्यार्थ्यांना समाजकार्यचे कौशल्ये आणि ज्ञान व्यवहारात लागू करण्याची संधी देते. समाजकार्य सिद्धांत आणि ज्ञानव्यवहारात लागू करण्याची क्षेत्रकार्य ही एक प्रक्रिया आहे. क्षेत्रकार्य हे व्यावसायिक समाजकार्याचा आत्मा मानले जाते आणि हे भविष्यातील मोठ्या कामाच्या सरावाचा पाया मजबूत करण्याच्या काही मार्गांवर, दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी महत्वाचे आहे.

क्षेत्रकार्य हे विद्यार्थ्यांना वर्गात शिकवलेले त्यांचे सैद्धांतिक ज्ञान वेगवेगळ्या व्यावहारिक परिस्थितींमध्ये योग्यरित्या लागू करण्याची संधी प्रदान करते. विशिष्ट कौशल्ये आणि तंत्रांद्वारे ज्ञानाचे कृतीत रूपांतर करण्याचा हा एक मार्ग आहे. क्षेत्रकार्यवरील सदर पुस्तकात विद्यार्थी, पर्यवेक्षक, संस्था पर्यवेक्षक आणि प्लेसमेंट एजन्सीसाठी आवश्यक असलेली सर्व संबंधित माहिती समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यांचा समाजकार्य शिक्षण क्षेत्रातील अनुभव, ज्ञान व विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक समाजकार्यकर्ते म्हणून यशस्वी होण्याबाबत असलेली त्यांची महत्वाकांक्षा याची परिणीती म्हणजे हे पुस्तक होय.

आता ई-बुक स्वरूपातही
अथर्वची सर्व पुस्तके उपलब्ध...
pejbook.com
amazon.com
Google Play Book
atharvapublication

College of
361.
GEN

अथर्व पब्लिकेशन्स
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.atharvapublications.com
ISBN 978-93-94269-72-9

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATIO

Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue - 224 (B)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

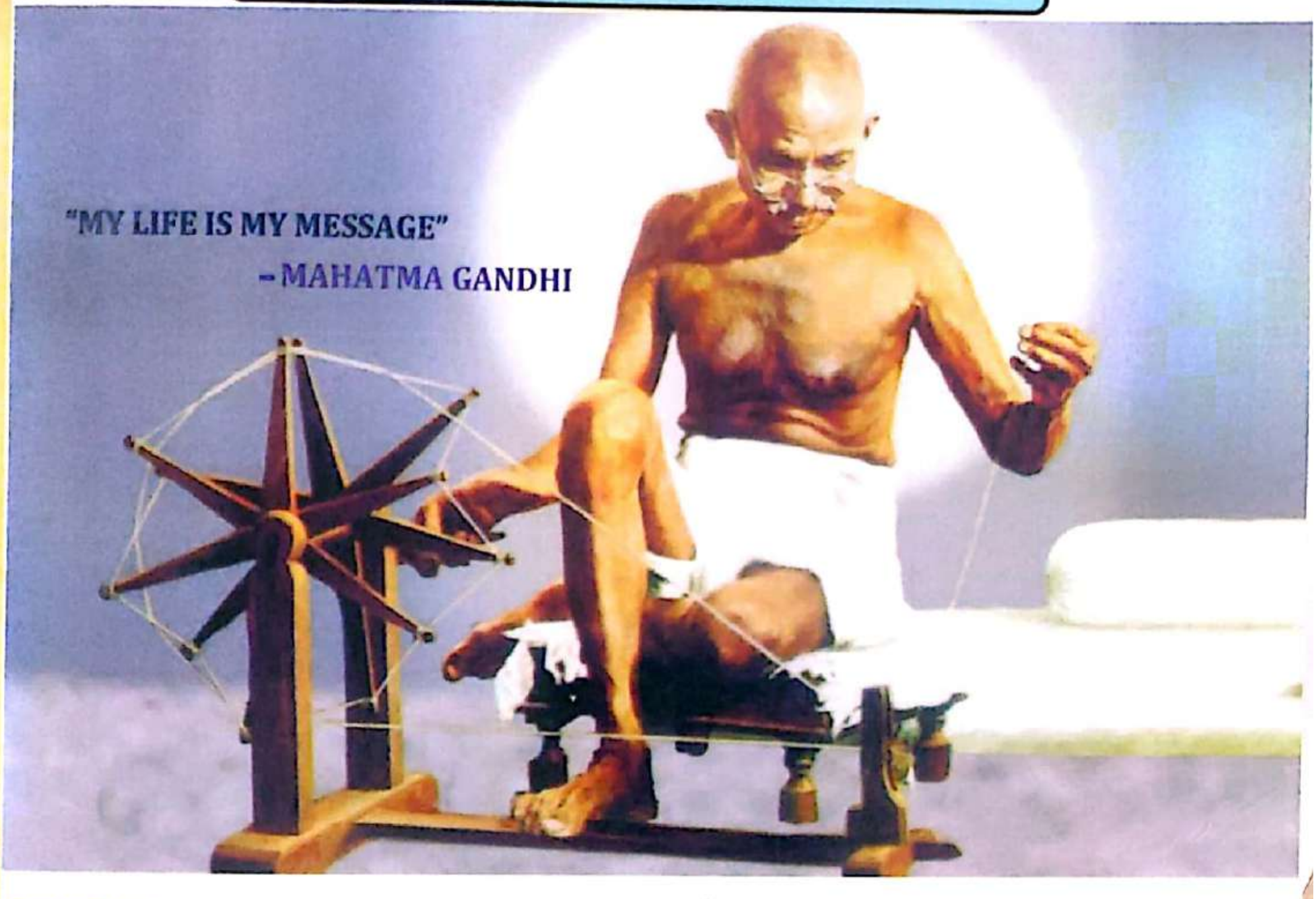

Guest Editor :
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor :
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
(Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue – 224 (B).

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

Guest Editor
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

Scanned with CamScanner

33	महात्मा गांधीजींच्या संमग्र तत्त्वज्ञानाची भारताच्या विकासासाठी गरज व आजची वास्तवता	डॉ. संजय मोळे	127
34	महात्मा गांधींचा आर्थिक दृष्टीकोन	प्रा. जितेंद्र आडोकार	132
35	महात्मा गांधी : एक महान सृजनशील व्यक्तिमत्त्व	डॉ. तुकाराम बोकारे	135
36	महात्मा गांधींचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	प्रा. जी. एम. घुटे	139
37	महात्मा गांधींचे नैतिकतेसंबंधी विचार	डॉ. डी. डी. राठोड	143
38	महात्मा गांधीजी व त्यांची ग्राम विकासाची संकल्पना	साहेब पडलवार	146
39	महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार	डॉ. आशालता जावळे	151
40	महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान – जागतिक शांततेतील अहिंसेची भूमिका	डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ	154
41	पूर्वखानदेश जिल्ह्यात महात्मा गांधी जयंती उत्सव (१९२९-१९४२)	डॉ. दिनेश महाजन	157
42	मराठी कादंबरीतील गांधी विचारांचा प्रभाव : एक शोध	डॉ. रविंद्र नागराळे	161
43	महात्मा गांधींचे आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीविषयक विचार	डॉ. डी. एस. शहापुरे	164
44	महात्मा गांधी आणि समाजकार्याचे तत्त्वज्ञान	डॉ. नितीन बडगुजर	171
45	महात्मा गांधीचे महिला विषयक विचार	प्रा. यादव बोयेवार	174
46	अस्पृश्यता निवारणाबाबत महात्मा गांधीचे विचार	डॉ. भारती गायकवाड	177
47	७३ वी घटनादुरुस्ती आणि महिला सबलीकरण	डॉ. विजय तूंटे, रागुनाथ सोनवणे	181
48	गांधी विचार	प्रा. ए. पी. पाटील	183
49	महात्मा गांधींची मुलोद्योगी शिक्षण योजना	डॉ. शंकर धनवडे	186
50	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	प्रा. किशोर भोळे	190
51	खेड्या कडे चला...ची हाक	डॉ. बाजीराव पाटील	194
52	ग्रामीण विकासातील महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डी. एच. कोळी	196
53	गांधी विचार आणि मराठी साहित्य	डॉ. दिपक सूर्यवंशी	200

RESEARCHJOURNEY

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवलेले आहेत. प्रकाशकांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय या अंक लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या अंकात व्यक्त झालेली मते व विचार हे त्या लेखाच्या लेखकांचे वै विचार आहेत त्याच्याशी संपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ हक्कासंदाभर्तील संपूर्ण जबाबदारी लेखाच्या लेखकांची असेल.

- मुख्य संपादक, रिसर्च जर्नी

Scanned with CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, February-2020
Special Issue 224 (B) : Relevance of Gandhian Thoughts
Peer Reviewed Journal

अस्पृश्यता निवारणाबाबत महात्मा गांधीचे विचार

डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड
सहा. प्राध्यापक
धनाजी नाना चोधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकररावचोधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगांव

प्रस्तावना :

अस्पृश्य जाती म्हणजे अशा जातीहोत की, ज्या अनेक प्रकारच्या सामाजिक आणि राजकीय अपात्रतेने पिडीत होत्या या अपात्रता परंपरेने निश्चित करण्यात आल्या होत्या. आणि वरीष्ठ जातींनी त्या सामाजिक जीवनात अंमलात आणल्या होत्या. जाती व्यवस्थेचा ऱ्हास मानसातील विवेक नाहीसा करतो ही दुर्देवी वस्तुस्थिती महात्मा गांधीनी ओळखली होती. जाती व्यवस्थेमुळे भारतीय समाजाचे विच्छेदन झाले आणि समाज फार मोठ्या प्रमाणात विघटीत झाला. गांधीजीना वर्णव्यवस्था मान्य नव्हती. जाती व्यवस्था ही पूर्णपणे अनैतिक स्वरूपाची आहे. साहजिकच कथीत श्रेष्ठ जाती या कनिष्ट जातीचे शोषण करू लागल्या समाजाची सर्व प्रगतीच यामुळे खुंटली. गांधीजी अस्पृश्यतेच्या प्रश्नासंबंधी विधायक दृष्टिकोनातून विचार करीत होते. गांधीची अस्पृश्यतेची दृष्ट प्रथा हा हिंदु धर्मातील कलंक आहे असे मानित. अस्पृश्यतेचे उच्चाटन हा एक त्यांच्या व्यक्तीगत व सार्वजनिक जीवनाचा महत्वाचा पैलु ठरला.

साबरमती आश्रमात गांधीजीनी अस्पृश्यता पाळणाऱ्याला प्रवेश बंद केला एवढेच नव्हे तर आश्रमवासीयांनी कुठल्याच बाबतीत अस्पृश्यता पाळू नये जे या अटींचे पालन करणार नाहीत त्यांना आश्रम सोडुन जाण्यास सांगितले या नियमाला कस्तुरबा देखिल अपवाद नव्हत्या.

गांधीजीचे हिंदु धर्मावर असिमप्रेम होते. हिंदु म्हणुन जन्माला आल्याचा त्यांना गर्वाभिमान असून ही अस्पृश्यतेचे निर्मुलन करण्यासाठी हिंदु धर्माचा त्याग करण्याचे देखिल ते बजावतात ते म्हणतात जर अस्पृश्यता जिवंत राहिली तर हिंदु धर्माचा अस्त होईल असे गांधीजी बजावतात अस्पृश्यतेच्या उगमासंदर्भात गांधीजी स्पष्टपणे म्हणतात. "आपण आज ज्या अस्पृश्यतेचे पालन करतो ती अस्पृश्यांच्या पूर्वजन्माच्या कर्माचे फलित नाही किंवा परमेश्वर निर्मित नाही. प्रचलित अस्पृश्यता मानवनिर्मित आहे. त्यासाठी सवर्ण हिंदूच जबाबदार आहेत अस्पृश्यांचे सम्प्रजातील पतन त्यांच्यातील स्वाभाविक दोषामुळे झालेले नसून सवंर्ण हिंदूनी केले आहे. अस्पृश्यांचे हे जातीव्यवस्थेचे फलित अन विस्तार असल्याचा निष्कर्षापर्यंत गांधीजी पोहचतात.

➢ संशोधन पध्दती :

उद्देश:

अस्पृश्यता निवारणासाठी गांधीजींनी केलेले कार्य त्या संदर्भातील त्यांचे विचार व अस्पृश्यता निवारणाची रणनिती अभ्यासणे.

गृहितकृत्य:

अस्पृश्यता निवारण ही कायदयाने किंवा सक्तीने घडवुन आणण्यासारखी गोष्ट नाही त्यासाठी सर्व मानवजातीचे हृदय परिवर्तन होणे गरजेचे आहे.

तथ्य संकलन :

सदर संशोधन पेपर तयार करण्यासाठी गांधीजीचे विचार / तत्वज्ञान या संदर्भातील दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करून तथ्य संकलीत करण्यात आले आहे.

गांधीजीचा अस्पृश्यते बाबत दृष्टिकोन / विचार:

"अस्पृश्यता - निवारणाचा माझा प्रयत्न हा माझ्या जीवनाचा एक अभिन्न भाग आहे" असे गांधीजी म्हणत अस्पृश्यतेचे समूळ उच्चाटन करण्यात मरण आले . तरी मरण्यात आनंद वाटेल असे ही ते म्हणत. मला पुनर्जन्म नको आहे पण तो येणारच असेल तर तो अस्पृश्याचा यावा" अस्पृश्यांची सेवा हे माझ्या जिवाभावाचे कार्य राहील, जिवंत राहण्यासाठी मला मीठ भाकरीपेक्षा ही त्या कार्याची अधिक आवश्यकता आहे असे ते म्हणत हिंदु धर्मांत जन्मलेल्या कोणालाही अस्पृश्य मानणे पाप

Scanned with CamScanner

ISSN : 2348-7143
February-2020

आहे. सैतानी वृत्तीचे आहे असे गांधीजी सतत सांगत अस्पृश्यता हा हिंदू धर्मावरील कलंक आहे. अस्पृश्यतेच्या रूढीला हिंदू धर्माचा काही आधार नाही. अस्पृश्यता हा एक बहुमुखी राक्षस आहे. तो नाना रूपे धारण करतो असे ते म्हणत. अस्पृश्यता निवारणाची चळवळ करण्यास गांधीजींना ब्रिटीश सरकारने इ. स. १९३२ मध्ये परवानगी दिली. गांधींनी त्यावेळी जी पत्रके काढली त्यात त्यांनी खालील मते मांडली आहेत. अस्पृश्यतेबाबत गांधीजींची मते-

१. अस्पृश्यता शास्त्रसंमत नाही . अस्पृश्यता हिंदु धर्माच्या प्राणतत्वांशी विसंगत आहे. अस्पृश्यता जिवंत राहिली तर हिंदु धर्म मृत्यु पावेल आणि हिंदु धर्म जिवंत राहावयास हवा असेल तर अस्पृश्यता मृत्यु पावली पाहिजे. हा सिध्दांत गांधीजीनी हिंदु समाजापुढे मांडला होता.
२. चुन्या-विटांचे मंदीर बांधण्यापेक्षा अस्पृश्यता नाहीशी करणे हे महान कार्य आहे.
३. अस्पृश्यता निवारण हे राजकीय आंदोलन नव्हे . ती हिंदु धर्माच्या शुध्दीची चळवळ आहे. ही शुध्दी अत्यंत शुध्द साधनांनीच घडुन येऊ शकेल.
४. मंदीरात पूजा करण्याचा हक्क हरिजनांना असला पाहिजे. त्यांना शाळेत प्रवेश मिळाला पाहिजे. उच्च अधिकाराची जागा मिळाली पाहिजे.
५. अस्पृश्यतेच्या रूढीला हिंदु धर्माचा काहीही आधार नाही. हिंदु धर्मात अस्पृश्यता आहे पण ती कर्मावरून आहे. जन्मावरून नाहीं.
६. अस्पृश्य हे हिंदु समाजाच्या विराट कुटूंबाचे घटकच आहे. आपण अस्पृश्य समाजावर भूतकाळात जो अन्याय केला आहे. त्याचे परिमार्जन करण्यासाठी त्यांना प्रेमाने अलिंगन देऊ या.
७. अस्पृश्यता हे हिंदुचे पाप आहे. त्याचे प्रायश्चित त्यांना घ्यावे लागेल. त्यांना आत्मशुध्दी करावी लागेल या पापाची त्यांनाच लाज वाटली पाहिजे.
८. प्रत्येक स्पृश्य हिंदुने आपल्या अंतःकरणातुन अस्पृश्यता काढून टाकावी आणि आपल्या हृदयाचे संपूर्ण परिवर्तन करावे. सवर्ण हिंदुनी अस्पृश्यता हे पाप मानून आपल्यामधून त्याचे उच्चाटन हेतूपुर्वक करावे व पुण्य जोडावे म्हणजे त्यांची शुध्दी होईल.
९. अस्पृश्य हे खरे - हरिजन आहेत. अस्पृश्यांनी स्पृश्यांच्या सुखासाठी आणि स्वच्छतेसाठी अविश्रांत श्रम केले आहेत. याची जाणीव स्पृश्यांनी ठेवावी.
१०. अस्पृश्यता-निवारण हे स्वराज्यांचे अनिवार्य अंग आहे.
११. हिंदू-हिंदूमध्ये अस्पृश्यता असू नये एवढेच नव्हे तर हिंदू, ख्रिस्ती, मुसलमान, पारशी आदींमध्ये ही अस्पृश्यता मुळीच असता कामा नये.
१२. अस्पृश्यतेचे हिंदू धर्मातून उच्चाटन केले नाही तर हिंदू धर्माचा विनाश होईल. अस्पृश्यतेचा अंत पाहण्यास मी उत्सुक आहे असे गांधीजी म्हणत.

मंदीर प्रवेशाबाबतची मते :

अस्पृश्यांच्या मंदीर प्रवेशाबाबत ही गांधीजीनी आपली मते परखडपणे मांडली होती. ते म्हणत "मंदीरातील अस्पृश्यता नष्ट झाली नाही तर मंदीरे नष्ट करावी लागतील, आणि जर मंदीरे गेली तर त्याबरोबर आपण ओळखतो तो हिंदू धर्म लोप पावेल." स्पृश्य हिंदूनी आपली सर्व देवालये हरिजनांना खुली करावीत असे ते आग्रहाने सांगत. पण त्याचबरोबर रूढीनिष्ठ देवळांत प्रवेश मिळवण्यासाठी सत्याग्रह करण्याची आवश्यकता नाही असे त्यांचे मत होते. महाराष्ट्रातील पर्वती नाशिक सत्याग्रहास त्यांना पाठिंबा नव्हता. हरिजनांच्या प्रवेशामुळे मंदीरांचे शुध्दीकरण करण्याचा व्यक्तीशः ते पूर्णपणे विरूध्द होते. हरिजनांचा मंदीर प्रवेश हा अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यक्रमातील एक महत्वाचा भाग होय असे ते म्हणत.

अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यास गांधीजीचा विरोध :

अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र मतदारसंघाने त्यांची गुलामगिरी कायम राहील असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. अस्पृश्यतेचा कलंक काढून टाकण्याचा मार्ग विभक्त मतदार संघ राखीव जागा हा नव्हे. स्वतंत्र किंवा विभक्त मतदारसंघास आपण एकटे असलो तरी

Scanned with CamScanner

ISSN : 2348-7143
February-2020

प्राणपणाने विरोध करून असा निर्धार त्यांनी व्यक्त केला होता. विभक्त मतदारसंघ दिल्याने अस्पृश्य व सनातनी हिंदू यांच्यामध्ये कलहाचे बीज पेरल्यासारखे होईल, त्यांचा विच्छेद होईल, विध्वंस होईल, खुद्द अस्पृश्यांच्या दृष्टिने व हिंदू धर्माच्या दृष्टिने ते अपायकारक आहे असे त्यांना वाटे. येरवड्याच्या तुरूंगात हरिजनांच्या संयुक्त मतदारसंघासाठी गांधीजींनी उपोषण सुरू केले होते. प्रत्येक प्रोढ अस्पृश्यास मतदानाचा अधिकार असावा असे गांधीजी म्हणत.

हरिजनांची आर्थिक सुधारणा :

हरिजनांची आर्थिक स्थिती शोचनीय असून तिचा उध्दार केला पाहिजे. योग्य योजना विचारपूर्वक आखून त्याची अंमलबजावणी केली तर थोड्याशा भांडवलावर थोड्या काळात प्रामाणिकपणे चरखा चालवून हरिजनांना स्वतःच्या पायावर उभे करता येईल अशी त्यांची खात्री होती. मृत जनावरांची विल्हेवाट लावण्याची पध्दती बदलली तर त्यातून ही अस्पृश्यांना अधिक उत्पन्न मिळेल, अस्पृश्यांनी गिरण्यांतून ही कामे करावीत. स्पृश्यास्पृश्यांची परिस्थिती काही अंशी समान होण्यासाठी अस्पृश्यांना जमिनी फुकट देण्यात याव्यात असे गांधीजी सुचवितात.

अस्पृश्यांनी स्वच्छ राहावे, मुलांना शिक्षण द्यावे, हिंदुच्या ताटातले उष्टे अन्न खाऊ नये आदी गोष्टींचे आवाहन गांधीजींनी वारंवार केले होते. अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यासाठी त्यांनी संबंध देशाचा दौरा केला व प्रत्येकापुढे हात पसरून लक्षावधी रूपयांचा निधी गोळा केला.

धर्मांतराबाबत गांधीजीची भुमिका :

इ.स. १९३५ डॉ. आंबेडकरांनी "आपण हिंदू म्हणून जन्मास आलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही " असे घोषित केले होते. त्या घोषणेच्या पार्श्वभुमीवर गांधीजींनी धर्मांतराबाबत आपली मते परखडपणे मांडली होती. ते म्हणाले की " धर्म हा काही घरासारखा किंवा कोटासारखा नाही की, जो आपल्या इच्छेप्रमाण बदलावा. स्वतःच्या देहापेक्षा ही धर्म हा आपला एक अविभाज्य भाग आहे. देह नाशवंत आहे. तो नाश पावतो पण मृत्युनंतर ही धर्म टिकुन राहतो. " हिंदूंनी हरिजनांना पूर्ण न्याय मिळवुन देण्याचा प्रयत्न करावा. कोणत्याही ऐहिक सुखासाठी स्वधर्माचा त्याग करणे योग्य ठरणार नाही. धर्मांतरामुळे समाजाचा नैतिक अधःपात होतो. समाजात संशय व कटुता निर्माण होते. समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीला खिळ बसते. अशी गांधीजोंची पक्की धारणा होती. गांधीजींच्या मृत्युनंतर हरिजनांत धर्मांतराची लाट मोठ्या प्रमाणात आली शेकडो अस्पृश्य नवबोध्द झाले.

RESEARCH JOURNEY

हरिजन सेवक संघाची स्थापना :

ग. भा. हरिजन सेवक संघाची स्थापना इ.स.१९३२ मध्ये गांधीजींनी केली होती. हरिजन सेवक संघाच्या सेवकांच्या अंगो पुढील गुण ।असावेत असे गांधीजी सुचवतात.

१. त्याला हरिजनांविषयी प्रेम वाटले पाहिजे.
२. कमीत कमी निर्वाहावर जगण्याची त्याची तयारी हवी.
३. त्याचे चारित्र्य शुध्द असावे, त्याच्याजवळ अपमान सहन करण्याचे धैर्य असावे. त्याने मांसाहार, मद्यपानाचा त्याग करावा.
४. हरिजन सेवकाने नात्याशी त्याचे संबंध सामाजिक लाभ, एवढेच नव्हे तर आपले जीवितांचीही आहुती देण्याची तयारी ठेवावी.

ज्या वसतीगृहात हरिजनांना प्रवेश दिला जात नाही. तो हरिजन सेवासंघाने मिळवुन देण्याचा प्रयत्न करावा. स्पृश्य व अस्पृश्य सहशिक्षणाबाबत ही हरिजन सेवक संघाच्या सेवकाने प्रयत्न करावेत असे ते म्हणत. अस्पृश्यांनी दररोज स्नान करणे, स्वच्छ राहणे, अस्पृश्यांची मुले शाळेत यावीत म्हणून त्यांच्या आई-वडिलांचे मन वळवणे इ. बाबत संघाच्या सेवकास काम करता येईल असे ते म्हणत.

तथाकथित अस्पृश्यांना अस्पृश्य म्हणुन न संबोधता हरिजन (देवाचे लोक)म्हणुन संबोधावे असे गांधीजी म्हणत. हरिजन सेवा संघाच्या वतीने धंदे शिक्षणाची सोय केली गेली. या संघाच्या वतीने सर्व सार्वजनिक विहिरी, नळ व इतर पाणवठे केले. हरिजनांना उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न केले. संघाच्या वतीने दलितांसाठी शाळा व वसतीगृहे चालविली गेली.

Scanned with CamScanner

गांधींनी आपल्या अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्याची फलश्रुती सांगताना म्हणटले होते. "एखद्या भंगी देशाचा कारभार चालवित आहे असे ज्या दिवशी दिसेल तेव्हा मला आनंद वाटेल. " त्रावणकोर संस्थानात दरबाराच्या जाहीरनाम्याने २०० देवळे हरिजनांना एकाच वेळी खुली झाली तेव्हा ते अत्यंत आनंदी झाले होते व त्यांनी म्हणटले होते. "मला तर यामध्ये अदृश्य ईश्वराचा दृश्य हात दिसतो " अस्पृश्यतेचा अंत झालेला पाहण्यास आपण उत्सुक आहोत, असे गांधीजींनी वारंवार म्हटले होते. "स्वराज्याच्या चैतन्यप्रद संजीवनीचा लाभ भारतातील अत्यंत नीच व पतित माणसाला होणार नसेल, तर हे स्वराज्य मी झि डकारून टाकेल " असे ही गांधीनी म्हटले होते. अस्पृश्यता हा हिंदु धर्मावरील शाप व कलंक आहे असे अनेक जाहीर सभांतून गांधींनी सांगितले . मेहत्तर(भंगी) समाजातील मुलगी भारताची पंतप्रधान व्हावी हे त्यांचे स्वप्न होते.

एकुण गांधींनी अस्पृश्योद्धाराचे खूप प्रयत्न केले. इ.स.१९३३ मध्ये हरिजन नावाचे साप्ताहिक सुरू केले. इ.स.१९३२-३३ या वर्षात त्यांनी अस्पृश्य उध्दाराच्या कार्यासाठी जनजागृती व्हावी म्हणून भारतातील अनेक प्रांताचा दौरा केला होता.

जातीच्या लोकसंख्येच्या आधारे सरकारी नोकऱ्यांची वाटणी करण्यास गांधीजींचा विरोध होता. पण शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या जमातींना शिक्षण घेण्यासाठी राष्ट्रीय सरकारकडुन सवलती मिळाव्यात याचे ते समर्थक होते . साबरमती येथील त्यांच्या आश्रमात एक दलित कुटूंब सवर्ण कुटूंबाप्रमाणे बरोबरीच्या नात्याने राहत असे. अस्पृश्यता निवारणाबाबत त्यांचा भर हृदय परिवर्तनावर होता. सार्वजनिक ठिकाणे, पाणवठे, शिक्षण संस्था व उपहारागृहे सर्व जातीच्या लोकांना खुली असली पाहिजेत. असे गांधीनी आग्रहपुर्वक सांगितले.

अस्पृश्यता निर्मुलन रणनिती :

मानवी मन आणि मानवी चारित्र्याचे चांगुलपण अन शुध्दता यावर त्यांनी दृढश्रध्दा असून मानवी मनात निश्चितपणे परिवर्तन घडवून आणले जाऊ शकते अशी गांधीजीची खात्री होती. सामाजिक सुधारणांशिवाय राजकीय स्वातंत्र्य शक्य होणार नाही. कालबाह्य सामाजिक रूढीच्या नावाखाली समाजाच्या एका घटकास सातत्यपुर्वक मुलभूत मानवी अधिकार नाकारल्याने खरेखुरे स्वातंत्र साकारणार नव्हते. कुठलाही कायदा पारित करून अस्पृश्यता निर्मुलन घडवुन आणले जाऊ नये जेव्हा हिंदुची सद् विवेकबुध्दी तसे करण्यासाठी जागृत होईल अन स्वखुशीने हिंदु आपणहून हा कलंक दूर करतील तेव्हाच अस्पृश्यतेचे निर्मुलन घडुन येईल. सवर्ण हिंदुच्या हृदयात परिवर्तन होऊन जो पर्यंत ते अस्पृश्यांच्या जन्मसिध्द हक्कास मान्यता देत नाहीत तो पर्यंत संयम ठेवून अस्पृश्यांनी प्रतिक्षा करण्याचे आवाहन गांधीजी करतात. आंतर जाती विवाह आंतरजातीय भोजन उपयुक्तता पटल्याने त्यासाठी प्रोत्साहन दिल्याचे दिसते.

निष्कर्ष :

१. अस्पृश्यांनी हिंदु धर्मातच रहावे व सवर्णचे मतपरिवर्तन होई पर्यंत सहनशिलता ठेवावी.
२. हिंदु धमर्तील सवर्ण लोकांच्या अत्याचाराला कंटाळुन हरिजनांनी मोठ्या प्रमाणात धर्मांतर केले.
३. अस्पृश्यांनी देशाचा कारभार चालवावा अगदी पंतप्रधान पर्यंत पद भूषवावे असे गांधीजींना वाटत होते.
४. गांधीजीच्या कार्यातून शुद्रातिशुद्रांनी परंपरागत बेड्यांतून मुक्तता होण्याची पार्श्वभुमी तयार केली.

संदर्भ ग्रंथ सुची:

१. डॉ. एस.एस.गाठाळ" महाराष्ट्रातील समाजसुधार" कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद
२. डॉ. व्हि. जी. कुलकर्णी "भारतीय राजकीय विचारवंत " कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
३. डॉ. दा.धो.काचोळे "भारतीय सामाजिक विचारवंत " कैलाश पब्लिकेशन
४. डॉ. वा.भा.पाटील " आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत " प्रशांत पब्लिकेशन,जळगांव.
५. प्रा.व्ही.बी.पाटील " मानवीहक्क" के.सागर पब्लिकेशन
६. श्रीराम निकम "गांधी-आंबेडकर अस्पृश्यमुक्ती"

Scanned with CamScanner

COSMOS IMPACT FACTOR

Search Journal | Search

HOME | INDEXED JOURNAL | SUGGEST JOURNAL | REQUEST IF | DOWNLOAD LOGO | REVIEWER PANEL

Category

- INDEXED JOURNAL
- SUGGEST JOURNAL
- JOURNAL IF
- REQUEST FOR IF
- DOWNLOAD LOGO
- CONTACT US

- SAMPLE CERTIFICATE
- SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.rsearchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajaran Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney 2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

GIF
GLOBAL IMPACT FACTOR

News Updates Due to large number of application please allow to update your journal

Get Involved
Home
Evaluation Method
Journal List
Apply for Evaluator/Free Service
Journal Search
Recently Added Journals

	Research Journey
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjournal.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Research Journey

SJIF 2019 :
6.625

Area : Multidisciplinarv
Evaluated version : online

Previous evaluation SJIF
2018 : 6.428
2017 : 6.261
2016 : 6.087
2015 : 3.986

The journal is indexed in :

SJIFactor.com

Basic Information

Main title	Research Journey
Other title (English)	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DIST NASHIK India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Price : Rs. 800/-

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Scanned with CamScanner

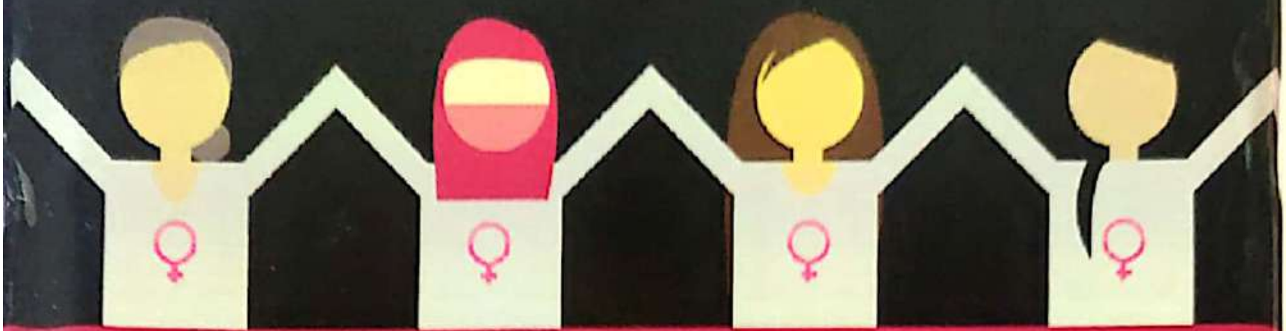

WOMEN'S LEGISLATION

PROBLEMS AND ISSUES

BHARATI PRAMOD GAIKWAD

Scanned with CamScanner

Women Legislation
Issues and Problems

Bharati Pramod Gaikwad

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

Published by :
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Women Legislation: Issues and Problems

© Publisher

First Published: 2020

ISBN 978-93-84803-91-9
Price 995/-

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

PRINTED AT

Aryan Digital Press, Delhi

Scanned with CamScanner

This book is definitely useful and useful for social work undergraduate and postgraduate courses. This book reviews women's issues and women's law. While studying in the field of education and doing PhD, women's issues were studied for many years. Students were also guided on the subject through the Constitution. The book, which provides information on gender equality and legal rights as the Constitution implements equality in all areas, will serve as a valuable guide to women and students.

Dr. Bharati Pramod Gaikwad is working as a Assistant professor at Dhanaji nana vidya prabhodhi's Loksevak Madhukarrao chudhari college of social work. She completed post graduation in social work in 1997 and Ph.D, degree 2009 from KBC North Maharashtra University. she is ph. D. Guide in KBC North Maharashtra university.

She has 22 years teaching experience in LMC college of social work she is actively engaged in Research and Academic work. She contributed various Research papers in Reputed journals and also participated and presented papers in national and international workshop /conference. She has successfully completed various Academic and administrative responsibilites at college and university level

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

₹ 995/-

ISBN: 978-93-90253-59-3

Scanned with CamScanner

Contents

Preface	V
1. Historical Review of Status of Women in India	**1**
Different Parameters to Understand Status of Women	1
Status of Women in Society: A Historical Overview	4
Status of Women in Earlier Societies: Shift from Egalitarian to Patriarchal Societies	5
Factors Affecting Female Enrolment and Retention	9
Familial and Social Factors	10
Limitations of Structures and Delivery Systems	14
Women's Education through Nonformal Education and Adult Literacy Programme	19
Changing Status of Women in Indian Society	23
Indian Government and Women's Equality	28
The Socio-Economic Status of Women in India Ancient to Modern Era	30
Female Infanticides and Sex Selective Abortions	47
Improvement and Development in Social Condition of Women	48
Women's Contribution to the Economy	50
2. Present Status of Women in Indian Family and Society	**52**
Women in Modern India	55
The Present Position of Women in Indian Society	57
3. Demographic Characteristics of Women in India	**68**
Gender Gap in Literacy	72
Family Planning	75
Women from Lower Castes	75
Sexual Harassment	76
Female Infanticide and Sex-selective Abortion	77
Land and Property Rights	79
Workforce Participation	80
Education and Economic Development	81

Scanned with CamScanner

4. Female Children: Problems and Issues 82

Female Foeticide 82

Magnitude of the Problem 82

Juvenile (0-6 age group) Sex Ratio 84

Female Foeticide/Infanticide 84

Measures to Control 85

Factors Responsible for Female Feticide 85

Strategies to Curb Female Feticide 87

Impact of Economic Policies on Infanticide 93

Laws against Child Marriage 100

Legal Action on Legal Confusion 102

Prevention Programmes 103

5. Problems Related to Marriage and Women 104

Dowry System 104

Magnitude of the Problem 105

Social Dimensions of Dowry 106

Social Structure, Social Change and Dowry 108

Dowry as Violence against Women 112

Socio-economic Factors in Dowry Related Violence 114

Amendment to Dowry Prohibition Act 115

Domestic Violence and the Criminal Law 133

Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 135

Retrospective Application of the Act 137

Procedure under the Act 139

6. Crimes Related Problems 143

Defining Rape 144

Critical Issues in Rape Law 147

The Suppression of Immoral Traffic in Women and Girls Act of 1956 (SITA) and The Immoral Traffic (Prevention) Act of 1986 (ITPA) 151

Administrative Measures and Interventions 155

7. Sexual Harassment at the Workplace 157

Sexual Harassment Law in India 159

A Review of the Protection of Women Against Sexual Harassment at Workplace Bill, 2007 163

Difficulty in Proving Sexual Harassment 166

Non-sexual Harassment 167

Scanned with CamScanner

	Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act 2013	168
	Brief Analysis of the POSH Act and Rules	169
	Indian Society makes Domestic Violence Invisible	173
	Unequal Position of Women in India	174
	Domestic Violence in Rural Areas	176
	Domestic Violence in Urban Areas	177
	The Domestic Violence Act of 2005	178
8.	**Marginalisation of Women**	**182**
	Laws for the Marginalised	186
	Promoting Social Justice	187
	Laws for the Marginalised Groups	188
	The Scheduled Castes and the Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989	189
9.	**Social Construction of Gender**	**195**
	Sex and Gender	196
	Cultural Construction of Gender	197
	Construction of a Girl Child	199
	Girl Child and the Natal Home	200
	Sex Segregation	202
	Division of Labour and the Sphere of Work	205
	Identity and Construction of Gender Roles	206
	Gender Inequality and Construction of Gendered Roles	207
	Social Institutions and Gender Construction	207
	Gender Differentials in Labour Market	210
	Worker/Non-Worker Categories	211
	Reasons for Declining Sex Ratio	215
	Implications of Skewed Sex Ratio	218
	Sex Ratio, Crime and Growth	219
	Policy Correctives	220
10.	**Policies and Programmes for Women Development**	**222**
	Legislation for Women	222
	Women and Plans	224
	Policies for Development	228
	Programmes for Women	239
	Mahila Samakhya	239

Scanned with CamScanner

Support to Training and Employment Programme
for Women (STEP) 240
Swadhar: A Scheme for Women in Difficult Circumstances 241
Scheme for Relief and Rehabilitation of Victims of Rape 242
Swawlamban 243
Reproductive and Child Health Programme (RCH) 243
Women Reservation Policy 245

11. Women's Movement: Issues and Challenges **253**

Women's Movement: A Variant of Social Movement 253
Muslim Women and Social Reform 257
Women's Participation in the Freedom Movement 258
Role of Mahatma Gandhi and Pandit Nehru 258
Women's Organisations and Issues 259
Forms of Women's Participation in the Freedom Movement 260
Institutional Initiatives and Women's Movement
in the Post Independence Period 261
Constitutional Provisions and Social Legislations 261
Planned Development and Women's Issues 262
Women's Political Representation 264
Emergence of New Organisations and Approaches 265
Deforestation and Ecological Movement 266
Issue Based Movements in the 1970s and 1980s 266
The Emerging Trends and Government's Response 268

12. Role of Social Worker in Women Development **274**

Role of Social Workers working in Non-Governmental
Organizations in combating Human Trafficking 275
Family Social Work 280
Role of Social Workers Engaged in Working with Families 280
Intervention Strategies 282
Social Worker Responsibility 285
The Changing Social Worker Role 285
Child and Family Social Worker Role 286
LGBTQ Social Worker Role 286
The Importance of Social Workers 287

Bibliography **288**

Index **291**

Scanned with CamScanner

Advance Technology In Teaching And Learning

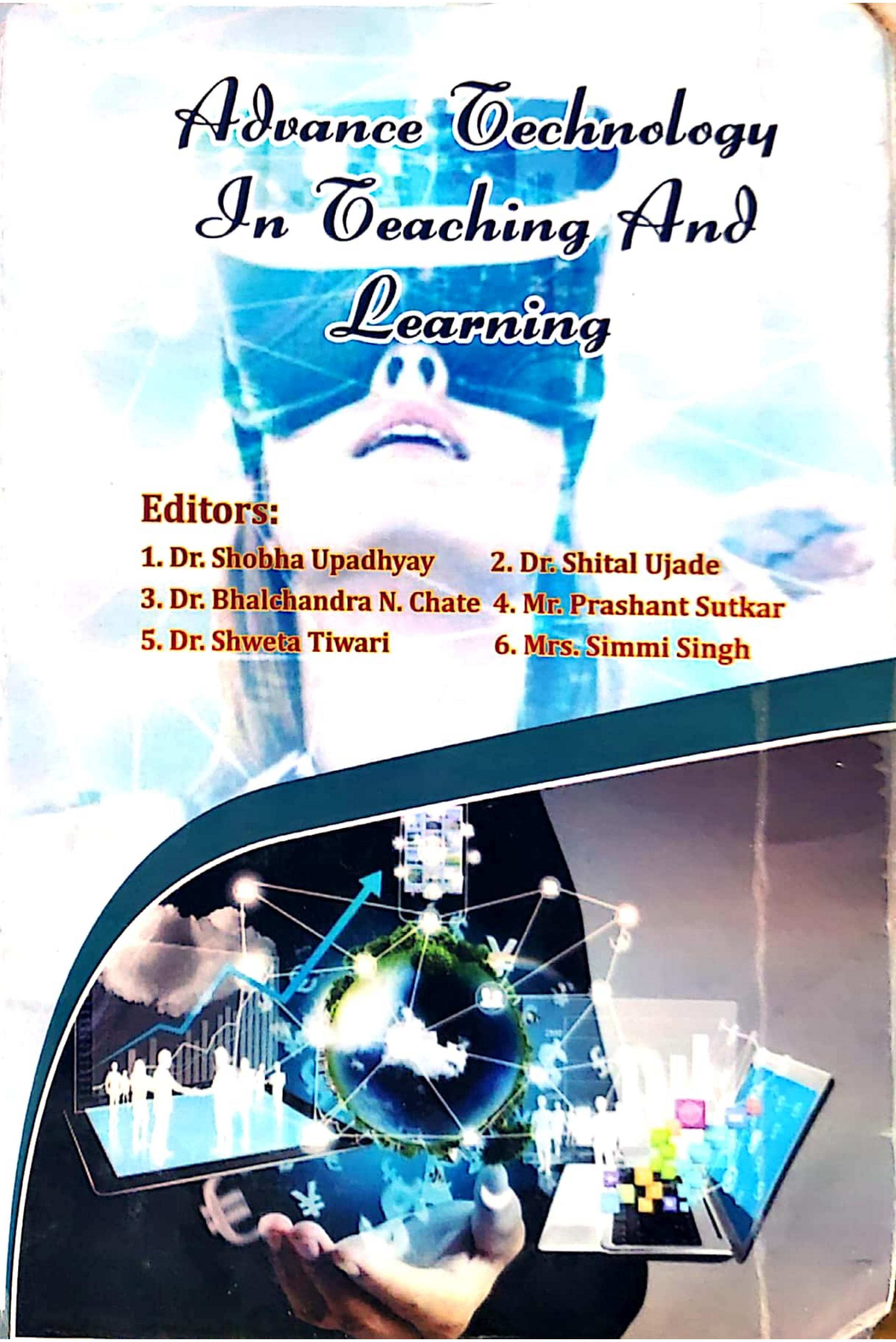

Editors:

1. Dr. Shobha Upadhyay
2. Dr. Shital Ujade
3. Dr. Bhalchandra N. Chate
4. Mr. Prashant Sutkar
5. Dr. Shweta Tiwari
6. Mrs. Simmi Singh

Scanned with CamScanner

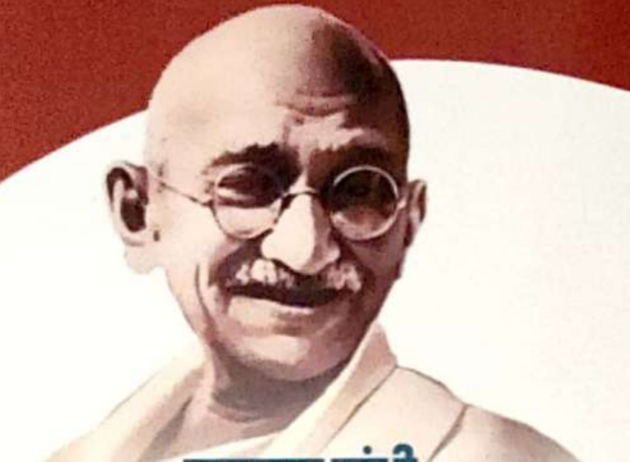

महात्मा गांधी

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम (2005) आणि

ग्रामीण विकास

Social Work
2 / BHA
/ 7063

लेखक - डॉ.भुषण इंदर भामटेराजपूत

Scanned with OKEN Scanner

7063

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम(2005) आणि ग्रामीण विकास

डॉ.भुषण इंदर भामटेराजपुत

Lokseval Madhukarrao Chaudhari
LIBRARY
Acc.No. 7063
Dt. 3/2/23
College of Social Work, Jalgaon

College of Social Work
'307.72 / BHA
GEN / 7063

NOTION PRESS

Scanned with OKEN Scanner

NOTION PRESS

India. Singapore. Malaysia.

ISBN 9781639042241

This book has been published with all reasonable efforts taken to make the material error-free after the consent of the author. No part of this book shall be used, reproduced in any manner whatsoever without written permission from the author, except in the case of brief quotations embodied in critical articles and reviews.

The Author of this book is solely responsible and liable for its content including but not limited to the views, representations, descriptions, statements, information, opinions and references ["Content"]. The Content of this book shall not constitute or be construed or deemed to reflect the opinion or expression of the Publisher or Editor. Neither the Publisher nor Editor endorse or approve the Content of this book or guarantee the reliability, accuracy or completeness of the Content published herein and do not make any representations or warranties of any kind, express or implied, including but not limited to the implied warranties of merchantability, fitness for a particular purpose. The Publisher and Editor shall not be liable whatsoever for any errors, omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause or claims for loss or damages of any kind, including without limitation, indirect or consequential loss or damage arising out of use, inability to use, or about the reliability, accuracy or sufficiency of the information contained in this book.

Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon
LIBRARY
Acc.No.
Dt.

USE THE BOOK WITH CARE

अनुक्रमाणिका

ऋणनिर्देश ....

प्रकरण १___ग्रामीण भारताच्या समस्या.व_मगा-नरेगा 1

प्रकरण २___ग्रामीण बेरोजगारी.................................. 15

प्रकरण ३___भारतातील रोजगार योजनांचा आढावा...... 23

प्रकरण ४___मगा नरेगा योजेनेची समीक्षा.................... 31

प्रकरण ५___मगा-नरेगा आणि रोजगार......................... 55

प्रकरण ६___मगा-नरेगा,.ग्रामसभा व ग्रामपंचायतीची भुमिका... 61

प्रकरण ७___मगानरेगा-,जलसंवर्धन_आणि ग्रामीण विकास 65

प्रकरण ८___मगा-नरेगाचा जळगाव जिल्ह्यातील ग्रामविकास व लाभार्थ्यांवर झालेला परिणाम 72

Scanned with OKEN Scanner

लेखक परिचय:

डॉ.भुषण इंदर भामटेराजपूत हे लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय ,जळगाव येथे सहाय्यक प्राध्यापक पदावर कार्यरत आहेत.त्यांनी महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी अधिनियम (2005) या विषयावर संशोधनात्मक अभ्यास केला आहे.

Price Rs 149.00
ISBN 978-1-63904-224-1
9781639042241

Colle
'3(
G

Scanned with OKEN Scanner

28th DEC. 2018

ISSN: 978-81-939849-0-1

Maharashtra Journal of Social Work

(A Half Yearly Journal)

Self Attested
D.P. Mahajan

Published By
Maharastra Association of
Social Work Educators (MASWE)

DEC. 2018

ISBN: 978-81-939849-0-1

Maharashtra Journal of Social Work

(A Half yearly Journal of Social Work)

Published By

Maharashtra Association of Social Work Educators (MASWE)

मराठी विभाग

५२. आदिवासी विकासाची दिशा व दशा……………………………………………………२१४
डॉ.जी.ए.बिजवे

५३. बाल गुन्हेगारी आणि सामाजिक समस्या……………………………………………२२२
प्रा. विशाखा के. मानकर

५४. महात्मा गांधींचे तत्वज्ञान आणि सत्याग्रह……………………………………………२२५
प्रा. कमलेश एस. मानकर

५५. महिला सक्षमीकरण आणि कायदे……………………………………………………२२९
प्रा. सौ.कमल आर. पोटदुखे

५६. महात्मा गांधीजीचे ग्रामीण विकासात योगदान………………………………………२३१
डॉ. प्रविण कोहळे

५७. पर्यावरण संरक्षण काळाची ……………………………………………………………२३३
प्रा. राहुल जी. गोंडाणे

५८. कौटूंबिक अत्याचाराबाबत महिलांच्या मताचे अध्ययन…………………………………२३८
डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार

५९. रस्त्यावरील मुलांचे अधिकार आणि समाजकार्य आंतरनिरसन…………………………२४०
डॉ. अनिल आनंद सरगर

६०. आदिवासी शेतकऱ्यांच्या समस्या…………………………………………………………२४४
प्रा. महादेव चैतराम चुंचे

६१. भारतातील लोकशाही आणि दहशतवाद…………………………………………………२४८
प्रा. श्रीहरी मारोतीराव सानप

६२. समाजकार्य शिक्षणः बदलता दृष्टीकोन आणि आव्हाने…………………………………२५२
दिपक प्रकाश महाजन

६३. महाराष्ट्रातील तृतीयपंथीयांच्या सामाजिक समावेशन संबंधी येणाऱ्या अडचणी –एक अभ्यास………२५६
डॉ. युसूफ बेन्नूर
रेणुका कड

६४. पर्यावरण प्रदूषण नियंत्रण व उपाय………………………………………………………२६३
डॉ. लक्ष्मीकांत चोपकर

६५. एड्स– जनजागृती…………………………………………………………………………२६८
प्रा. राजश्री

६६. पर्यावरण संवर्धनासाठी जनजागृतीचे उपाय……………………………………………२७२
डॉ. पौर्णिमा भा. गंथडे

६७. अस्मिता योजनेची महिला सक्षमीकरणातील भुमिका……………………………………२७५
डॉ.भालचंद्र देशमुख

Self Attested
D.P. Mahajan

६२. समाजकार्य शिक्षण: बदलता दृष्टीकोनं आणि आव्हाने

दिपक प्रकाश महाजन
(सहाय्यक प्राध्यापक)
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
समाजकार्यक महाविद्यालय, जळगांव

प्रस्तावना:

जगातील मानवी समाजाला प्रत्येक कालखंडातील समाजपरिवर्तनाद्वारे प्रभावित केले आहे. प्रत्येक कालखंडात समाजात ज्या विचारधारा अस्तित्वात होत्या त्याचा प्रभाव समाजकार्यावर झाल्याचे दिसते. या आधारे पाश्चिमात्य व भारतीय समाजांचा विचार केल्यास या समाजातील प्राचीन मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळातील विविध विचारधारांचा परिणाम त्या त्या काळात अस्तित्वात असलेल्या समाजकार्याच्या स्वरूपावर किंवा प्रकारावर झाला समाजाच्या बदलत्या स्वरूपामुळे व समाजात घडणाऱ्या घटनामुळे समाजाच्या गरजा बदलून समाजपरिवर्तनाला वेग आला व सामाजिक समस्या गुंतागुतीच्या होऊ लागल्या तेव्हा समाजाला शास्त्रशुद्ध पद्धतीने सेवा देणाऱ्या कार्याची गरज भासू लागली. यामुळे व्यवसायिक समाजकार्याच्या उभारणीला सुरूवात होऊन व्यवसायिक समाजकार्याच्या शिक्षणाची गरज निर्माण झाली.

पाश्चात्य देशात आधुनिक काळातील सामाजिक परिस्थिती किंवा समस्या यांनी समाजाला प्रभावित केले याचा परिणाम त्या ठिकाणी कल्याणकारी, उपचारात्मक, सुधारात्मक व चिकित्सकीय समाजकार्याला सुरूवात होऊन समाजकार्य शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. तर भारतात आधुनिक काळात इंग्रजी सत्ता प्रस्तापित झाल्यावर बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत सामाजिक समस्यांच्या वाढत जाणाऱ्या स्वरूपामुळे परंपरागत समाजकार्याबरोबर समाजाच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या संस्था जसे संयुक्त कुटुंब, जाती व्यवस्था इत्यादी प्रभावहीन ठरू लागल्या. यामुळे समाजकार्य शिक्षण महत्त्वाचे ठरले. भारतात समाजकार्याच्या औपचारिक शिक्षणाची सुरूवात होऊन समाजकार्याचे शिक्षण/प्रशिक्षण घेतलेले प्रशिक्षित समाजकार्यकर्ते प्रत्येक प्रकारच्या समस्यांना व समस्याग्रस्तांना मदत करत. यानंतर काळानुरूप समाजकार्याच्या अभ्यासक्रमाची व्याप्ती वाढत गेली. एकंदरीत आज बदलत्या सामाजिक व कौटुंबिक परिस्थितीतुन अनेक नव्या सामाजिक व कौटुंबिक समस्या निर्माण होत आहेत. आजचे जग अत्यंत वेगवान, आव्हानपूर्ण, स्पर्धेचे व धकाधकीचे आहे. आजच्या समाजाची एकंदरीत परिस्थिती बघता व्यक्तींच्या विविध क्षेत्रातील समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी आज व्यावसायिक समाजकार्याद्वारे समस्यांना शास्त्रशुद्ध पद्धतीने समाधान शोधण्यासाठी प्रशिक्षित व्यवसायिक, कार्येकर्ते निर्माण होण्यासाठी, व्यवसायिक समाजकार्याचे शिक्षण दिले आहे. या शिक्षणाचा उपयोग समाजातील समस्यांच्या निर्मूलनाच्या हेतूने खरोचरच होत आहे का? हाच मुलभूत प्रश्न सध्याच्या काळात या शिक्षणाचा विचार करता निर्माण झाला आहे.

पाश्चात्य राष्ट्रातील समाजकार्य शिक्षण:

अमेरिकेत सर्वात प्रथम १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मेरी रिचमंड यांनी नॅशनल कॉन्फरन्स ऑफ चॅरिटीज अँण्ड करेक्शनची स्थापना, स्त्रियांकरिता खाजगी महाविद्यालयांची स्थापना व सहशिक्षण देणाऱ्या विश्वविद्यालयाची स्थापना या तीन घटना पाश्चात्य देशात (अमेरिकेत) समाजकार्य शिक्षणाची सुरूवात होण्यास कारणीभूत ठरल्या. १८९९ साली ॲम्स्टरडॅम येथे इन्सिटयुट फॉर सोशल वर्क ट्रेनिंग ही पहिली पूर्ण वेळ समाजकार्य शिक्षण देणारी पहिली शाळा उदयाला आली. कालांतराने १९१० च्या सुमारास अनेक युरोपीय देशात आणि अमेरिकेत समाजकार्य शिक्षणाला भरभक्कम पाया प्राप्त झाला. या काळात समाजकार्याचा एक वर्षिय शिक्षणक्रम देणारी पहिली शाळा उदयास येवून पुढे हा अभ्यासक्रम दोन वर्षाचा करण्यात आला. १९१५ नंतर समाजकार्य शिक्षणाला निश्चित स्वरूप प्राप्त होवू लागले. पद्धती व तंत्रे याकडे हा व्यवसाय वळू लागला अब्राहम फ्लेक्झनर यांच्या नॅशनल कॉन्फरन्स (१९१५) मधील भाषणानंतर ह्या दिशेने पाश्चात देशात समाजकार्य शिक्षणाचा विकास होऊ लागला. या काळात समाजकार्य पद्धतीच्या विकासाची सुरूवात

झाली मेरी रिचमंड यांचे 'सोशल डायग्नॉसिस' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. यामुळे व्यवसायिक समाजकार्याला एक दर्जा प्राप्त झाला.

भारतातील समाजकार्य शिक्षण:

भारतात आधुनिक काळात इंग्रजी सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत समस्यांच्या वाढत जाणाऱ्या स्वरूपामुळे परंपरागत समाजकार्याबरोबर समाजाच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या संस्था जसे संयुक्त कुटुंब, जाती व्यवस्था इत्यादी प्रभावहीन ठरू लागल्या यामुळे समाजकार्य शिक्षण महत्त्वाचे ठरले. आधुनिक कालखंडात भारतीय समाजावर व समाजकार्यावर आधुनिक विचारधारांचा (चळवळ घडवणाऱ्या विचारधारांचा) प्रभाव होता कारण ब्रिटिश राजवटीत भारतीय समाजातील अनेक अनिष्ट प्रथा परंपरा विरूद्ध व सामाजिक समस्यांना अनुसरून या काळातील समाजसुधारकांनी लढा दिला विविध समाजाची स्थापना करून त्या समाजातील विचारधारांद्वारे लोकांना आकृष्ट करून संघटीत केले. तसेच विविध सामाजिक संस्था संघटना स्थापून त्याद्वारे समाजात जनजागृती निर्माण केली. इंग्रज सरकारला विविध अनिष्ट प्रथा परंपराविरूद्ध कायदे निर्माण करण्यास भाग पाडले.

भारतात समाजकार्यासाठी औपचारिक शिक्षण ही संकल्पना १९३५ सालानंतर आली. भारतात सर्वप्रथम समाजकार्याचे व्यवसायिक शिक्षण देणारी पहीली संस्था सर दोराबजी टाटा ट्रस्ट द्वारे १९३६ साली मुंबईत 'सर दोराबजी टाटा ग्रॅज्यूएट स्कूल ऑफ सोशल वर्क' या नावाने स्थापना झाली. पुढे १९४४ पासून ही संस्था 'टाटा इंन्स्टीट्युट ऑफ सोशल सायन्सेस' म्हणून ओळखली जाऊ लागली. संस्थेचे पहिले संचालक सर क्लीफोर्ड मनशार्ड यांनी शिकागोच्या सेटलमेंट हाऊसमध्ये समाजकार्याचा अनुभव प्राप्त केला होता. त्यांनी नागपाडा नेबरहूड हाऊस या नावाने सेटलमेंट हाऊस (वसाहतगृहे) मुंबईत सुरू केले होते. मनशार्ड यांचे असे मत होते की भारतातील समस्यांच्या अखंडीत अभ्यासाच्या दृष्टीने व समाजकार्य प्रशिक्षणासाठी पद्व्युत्तर अभ्यासक्रम चालवणारी संस्था आवश्यक आहे. त्यामुळे भारतीय समाजकार्य शिक्षणाचा व समाजकार्याचा दर्जा वाढेल अशा पद्धतीने भारतात समाजकार्याच्या औपचारिक शिक्षणाची सुरूवात झाली. समाजकार्याचे शिक्षण/प्रशिक्षण घेतलेल्या प्रशिक्षित समाजकार्यकर्ते प्रत्येक प्रकारच्या समस्यांना व समस्याग्रस्तांना मदत करू शकत. १९४७ साली इंडीयन कॉन्फरन्स ऑफ सोशल वर्कची स्थापना होऊन १९४९ साली कुटुंब आणि बालकल्याण लोककल्याण प्रशासन या अभ्यासक्रमांची सुरूवात झाली. १९५० मध्ये शिक्षण मंत्रालयाच्या समाजकल्याणावरील सल्लागार समितीच्या शिफारशीनुसार समाजकार्य शिक्षणातील पद्व्युत्तर अभ्यासक्रम तयार झाला. शासकीय धोरण आणि कार्यक्रम त्याचप्रमाणे अमेरिकन समाजकार्याचा प्रभाव यामुळे भारतातील समाजकार्य शिक्षणात विशेषीकरणाचा (Specilization) प्रवेश झाला, टाटा इन्स्टीट्युट ऑफ सोशल सायन्सेसने विशेषीकरणावर आधारित अभ्यासक्रमास सर्वप्रथम सुरूवात केली. त्याचे अनुकरण अन्य शिक्षण संस्थांनी केले. भारतीय समाजकार्याच्या शिक्षणात आधुनिक काळात कल्याणकारी आणि चिकित्सकीय समाजकार्याचा प्रभाव होता. याच कालखंडात विविध विषयाचे अभ्यासक्रम सुरू झाले. उदा. व्यक्ती सहाय्यक कार्य, गटकार्य आणि समुदाय संघटन इत्यादी कारण या विषयांना सहकार विभाग, व्यापार आणि सेवा क्षेत्रात मागणी होती. याबरोबरच अपराध व सुधार क्षेत्रात तज्ञांची मागणी वाढल्यामुळे यासंदर्भातील विषय सुद्धा १९५२ साली समाजकार्य शिक्षणात समाविष्ट करण्यात आले. १९६० साली समाजकार्यातील पहिला पदवी अभ्यासक्रम आणि आचार्य पदवी अभ्यासक्रम लखनौ विद्यापीठाच्या समाजकार्य विभागाने सुरू केला १९६१-६२ साली असोशिएशन ऑफ स्कूल ऑफ सोशल वर्क इंडिया व इंडीयन असोशियशन ऑफ ट्रेड सोशल वर्कची स्थापना झाली.

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या पहिल्या १९६५ च्या व दुसऱ्या १९८० च्या व १९९१ च्या तिसऱ्या अवलोकन समितीच्या अहवालामुळे समाजकार्य शिक्षणातील त्रुटी दूर करण्याच्या दिशेने प्रयत्न होऊ लागले. १९९९ च्या पुनरावलोकनानंतर विद्यापीठ अनुदान आयोगाने समाजकार्य शिक्षणाचा आदर्श नमुना प्रसिद्ध केला. यानंतर समाज परिवर्तनातून सामाजिक विघटनाला प्रतिबंध करणे, गरिबीविरूद्ध लढणे ही समाजकार्याची भूमिका महत्त्वाची मानली जाऊ लागली. आज दिले जाणाऱ्या समाजकार्य शिक्षणाला पुढील दृष्टीकोनाच्या आधारे दिले जात आहे.

* मानवी वृत्तीचे मानवाच्या स्वरूपाचे पार्श्वभूमीसकट ज्ञान
* समस्या हाताळण्याचे ज्ञान
* मानवी संबधांचे तत्त्वज्ञान उपलब्ध पर्यायी सेवांचे ज्ञान

१९८० साली भारतात व्यवसायिक समाजकार्याचे शिक्षण देणाऱ्या ३४ शिक्षण संस्था होत्या त्यांची संख्या २००२ पर्यंत १२५ होती व आज ती २१५ पर्यंत पोहोचली आहे. उत्तरेकडे १६ व पूर्वेकडे ६ शिक्षण संस्था आहेत. महाराष्ट्रात ५० शिक्षण संस्था असून भारतात समाजकार्याचे शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची संख्या पूर्वीपेक्षा वाढलेली

आहे. या संस्थांकडून प्रामुख्याने पद्व्युत्तर व पदवी अभ्यासक्रम चालविले जातात.

व्यावसायिक समाजकार्य आणि आव्हाने:

१) पाश्चात्य भारतीय समाजकार्य शिक्षणाच्या एकंदरीत टप्प्याटप्याने होत जाणाऱ्या बदलांचा व विकासाचा आढावा घेतल्यास आजच्या काळात समाजकार्य शिक्षणाच्या भवितव्याच्या दृष्टीने आणि त्यापुढील आव्हानांचा विचार केल्यास आजचा समाज अत्यंत वेगाने बदलत आहे. एकंदरीत बदलत्या सामाजिक व कौटुंबिक परिस्थितीतून अनेक नव्या सामाजिक व कौटुंबिक समस्या निर्माण होत आहेत. या शिक्षणातील पाश्चात्तीकरण जरी आपणास मानवणारे नसले तरी पाश्चात राष्ट्रांत (अमेरिका व युरोपीय देश) आधुनिक काळात ह्या शिक्षणास नाममात्र दर्जा राहिला आहे असे चित्र दिसत आहे.

२) समाजकार्य शिक्षण मानवी मूल्य जपणारे आहे. फायद्या तोट्याचा विचार न होता 'लोककल्याणाला' ते महत्त्व देते. याचा विचार करता जागतिक बाजारपेठ जगात खुली झाली तेव्हा मानवाची मानसिकता फायद्या- तोट्याच्या गणिताकडे झुकली, स्पर्धा वाढून नफा मिळण्याचा कल वाढला व मानवतावादी दृष्टीकोन कमी कमी होत जाऊन आजच्या कार्पोरेट (Corporate) जगात फायद्या-तोट्याच्या चष्म्यातून व्यक्ती-व्यक्तीकडे बघु लागला, याचा परिणाम पिळवणूकीत झाला अशा वातावरणात समाजकार्य शिक्षण टिकून राहू शकणार नाही.

३) जसा जसा काह बदलला जागतिकीकरणाचा लोकांच्या मानसिकतेवर झालेला परिणाम म्हणून की काय माणसाची मानसिकता कोतेपणाकडे झुकू लागली. माणूसकीपेक्षा पैशाला महत्त्व प्राप्त होऊन भ्रष्टाचाराचे पेव फुटले यालाच आज कार्पोरेअ पॉलीसी असे म्हटले जाते. याच कॉर्पोरेट धोरणाचा पाईक अमेरिका आणि युरोपीय देश असल्याने समाजकार्य शिक्षणाचे पावित्र्य इतिहासं जमा झाल्यासारखे वाटणे आता विशेष नाही कारण आधुनिक काळात पैसा हीच महत्त्वाची बाब झाल्यामुळे वैयक्तिक आणि आर्थिक उद्धार समाजकार्य व्यवहारातून होण्याचे प्रकार आज घडत आहेत. म्हणूनच अशा सामाजिक कार्यात त्रुटी दिसतात व चांगल्या कामाच्या पांघरूणाखाली चाललेली छुपी लबाडी किंवा अप्रामाणिकपणा दिसून येत नाही व त्यावर स्पष्टपणे उघड उघड बोललें जात नाही, समाजकार्यात प्रामाणिकपणा हा महत्त्वाचा दुवा ठरतो. पण आज या प्रामाणिकपणालाच तडा जात आहे. याबरोबर जगातील हिंसा, विषमता, पराकोटीचा धार्मिक किंवा वांशिक भेदभाव व पर्यावरणाबद्दल अत्यंत असंवेदशिलता इत्यादी बाबतीत सचोटी आणि प्रामाणिकपणाला काळे फासणाऱ्या आहेत.

४) सद्यस्थितीत प्रामाणिक व निरपेक्ष समाजकार्यकर्ता अपवादात्मकच पहावायस मिळतो याचा अर्थ समाजकार्य शिक्षण कुचकामी ठरत असून ह्या शिक्षणाच्या उपयोगितेबद्दल गंभीर प्रश्न उपस्थित झाला आहे कारण हल्लीच्या काळात समाजकार्य शिक्षणाचे पदवीधर निरनिराळ्या अशासकीय संस्था मध्ये (एन.जी.ओ.) नोकरी मिळवतात, परंतु त्यातील बहुतेकांचा कल हा सरकारी किंवा निमसरकारी नोकरी मिळवण्याकडे असतो. कारण यात सामाजिक सुरक्षितता तर जाणवते पण तसेच वेतन सुद्धा बरे असते. याउपर समाजकार्य शिक्षणाचा असाही एक मोठा वर्ग तयार झाला आहे तो केवळ विद्यापीठीय किंवा महाविद्यालयीन क्षेत्रात प्राध्यापकीय व्यवसाय मिळवण्याकरिता अतोनात प्रयत्नशील आहे. यातून असे अभिप्रेत होते की शैक्षणिक क्षेत्रात पैसा अधिक व सहज मिळवता येतो. अशा परिस्थितीत भारतात समाजकार्य शिक्षणाच्या व्यावसायिक तज्ञ मंडळी जास्त व प्रत्यक्ष समाजकार्य करणारी मंडळी नगण्य असे द्विरूपी स्वरूप बघायला मिळते.

५) भारतीय समाजाचा इतिहास पाहता, समाजकार्याची परंपरा ही निस्पृह स्वरूपाची आहे. लोकांचे महत्तम कल्याण हा अंतिम उद्देश्य मानून यापूर्वीच्या कार्यकर्त्यांमध्ये हा स्थायीभाव दिसून आला आहे. या दृष्टीने महात्मा गांधी यांचे नाव घेता येईल व गांधीजीची तत्त्वप्रणाली ही समाजकार्याच्या तत्त्वप्रणालीशी मिळती-जुळती आहे. या तत्त्वप्रणालीनुसार भारतीय समाजाच्या उत्थानासाठी विशेष करून ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी ती कशी उपयुक्त ठरेल याचा विचार व्हायला हवा परंतु खेदाची गोष्ट म्हणजे समाजकार्य शिक्षणाचे अभ्यासक गांधीजीबद्दल इतके उदासीन असतात की त्यांना गांधीजींची ग्राम विकासाची इत्थंभूत कार्यप्रणाली व तिची प्रत्यक्ष कृती कशी होती. याचा इतिहास सुद्धा माहित नाही या आधारे शिक्षणाचे पाश्चात्यिकरण पूर्णपणे नष्ट करून समाजकार्याच्या अभ्यासकांनी गांधी विचारधारेचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

६) समाजकार्य शिक्षणाचा आत्मा शब्द पाळणे (Committment) यास आज पूर्णपणे छेद जातो कारण आजच्या आधुनिक काळात वापरा आणि फेका (Use and Throw) ही कॉर्पोरेट संस्कृती संवेदनशिलतेला पूर्ण छेद देते. याच मानसिकतेने भौतिक वाद वाढून माणसाची मानसिकता केवळ स्वार्थी होऊन मानवतावाद दुर्लक्षिला

जात आहे. या संदर्भात उदाहरण द्यायचे झाल्यास आज जगाचे नेतृत्त्व करणारी जी बलाढ्य राष्ट्र आहे की, जी विकसनशील व दरिद्री राष्ट्रांना पर्यावरण बचावाच्या बेगडी घोषणा देतांना दिसतात पण स्वतः पर्यावरणाचे सर्व नियम धाब्यावर बसवून स्वतःच्या स्वार्थाखातर या वसुंधरेला एक प्रकारे विनाशाच्या खाईत ढकलण्याचे कार्य करीत आहेत, या भिषणतेकडे बघितल्यास समाजकार्य शिक्षण हा एक पोकळ व निरर्थक विषय ठरत असल्यास बावगे वाटता कामा नये.

७) समाजकार्य शिक्षणासंदर्भात आजच्या परिस्थितीला अनुसरून विचार करता देशाची वाढत जाणारी लोकसंख्या, दिवसेंदिवस वाढत जाणारे दारिद्र्य, अन्नाच्या अभावाने येणारे कुपोषण, अशिक्षितपणा यामुळे पर्यावरणावर होणारे परिणाम याच बरोबर महत्त्वाची बाब आहे तसेच वेगाने मोडकळीस जाणारी कुटुंब व्यवस्था, कुटुंबच मुळात संस्कृतीची जननी असल्याने आधुनिक जग, प्रेम व जिव्हाळयापासून तुटत चालले आहे. अशा दुभंगलेल्या समाजव्यवस्थेला समाजकार्य जे स्वतःच असुरक्षित असल्याने किती सेवा देऊ शकेल हाच गंभीर प्रश्न निर्माण झालय? शिक्षण जणू स्वतःच्या अस्तित्वाकरिता लढा देत आहे?

श्री आयफे (१९९७) यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'पुष्कळश्या समाजकार्य क्षेत्रातील संस्था ज्या उदात्त आणि आदर्शवादाने प्रेरीत होऊन उदयास आल्या त्या सध्या मोडकळीस अवस्थेत दिसून येत आहेत किंवा शेवटची घटीका मोजत आहेत. त्यांच्यावर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून असणारे समाजकार्य शिक्षण सध्याच्या परिस्थितीत कसे उभे राहील हा प्रश्न आहे.

निष्कर्ष/समारोपः

समाजकार्य ही बाब खरोखरच आपल्या व्यवहार्य जगात तज्ञ पद्धती म्हणून मान्यताप्राप्त व्हायला हवी. सामाजिक स्तरावर ते इतके अर्थपूर्म वाटले पाहिजे की जे त्याचा लाभ घेत आहेत. त्यांना ते खरोखरच सार्थक ठरत आहे असे दिसून आले पाहिजे. या लाभार्थ्यांमधून समाजातील पिडीत, सोशित, अनाथ, मनोरूग्ण, दरिद्री इत्यादी घटक समाजकार्याच्या प्रभावाने उन्नत दिसले पाहिजे. म्हणजेच इतर व्यावसायिक शिक्षणापेक्षा समाजकार्य शिक्षण कसे भिन्न व आगळे-वेगळे आहे हे दिसणे महत्त्वाचे आहे. उपरोक्त वृत्तांतावरून समाजकार्य शिक्षणासंदर्भात उदासिनता जरी जाणवत असली तरी या शिक्षणाला आपण उपयुक्त आणि अर्थपूर्ण व भारताभीमुख बनविण्याच्या दृष्टीने काही विद्यापीठांनी समाजकार्य शिक्षणाचा अभ्यासक्रम भारतीय धाटणीचा करून पाश्चात्य (अमेरिकन) पद्धती कमी केली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) टांकसाळे प्राजक्ता (मार्च २०००) प्रथम आवृत्ती, व्यवसायिक समाजकार्यः संकल्पना आणि सैद्धांतिक ज्ञान, नागपूरः श्री साईनाथ प्रकाशन.

२) टांकसाळे प्राजक्ता (मार्च २००७) प्रथम आवृत्ती, व्यवसायिक समाजकार्य विचारधारा व इतिहास, नागपूर : श्री मंगेश प्रकाशन

३) थोटे पुरूषोत्तम (जून २००१) प्रथमावृत्ती समाजकार्याची मुळतत्त्वे, नागपूर विद्या प्रकाशन.

४) देठे सी.जी., रिडिंग मटेरिअल रिफ्रेशन कोर्स इन सोशल वर्क ॲण्ड सायकॉलॉजी, रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, २०१४

५) लक्कावार नीलप्रभा (२००७) द्वितीय आवृत्ती, समाजकार्याची रूपरेखा, नागपूरः रेखा प्रकाशन

६) वेद प्रकाश, थोटे पी.वाय. (१९९६-९७) द्वितीयावृत्ती, समाजकार्य, नागपूरः श्री अष्टविनायक प्रकाशन

७) शहा भारती (१९९९) प्रथमावृत्ती समाजकार्य परिचय, नागपूरः विद्या प्रकाशन

८) Singh Surendra, Srivastava SP (2005) First Published, Teaching& practice of social work in India. Realities & Responses Lacknow : New Royal Bork Co.

९) Singh Surendra] Srivastava SP (2010) Reprinted, social work Education in India challenges and opportunities Lacknow : New Royal Bork Co.

Self Attested
D.P.Mahajan

कामगारांची सामाजिक सुरक्षितता

डॉ. दिपक प्रकाश महाजन

कामगारांची सामाजिक सुरक्षितता

प्रा. डॉ. दिपक प्रकाश महाजन

सहाय्यक प्राध्यापक

धनाजी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचलित

लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

कामगारांची सामाजिक सुरक्षितता
[Kamgaranchi Samajik Surkshitata]

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-94269-29-3
पुस्तक प्रकाशन क्र. ९४०

प्रकाशक व मुद्रक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५००१.
संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : १४ फेब्रुवारी २०२३
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य : ३९५/-

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

अनुक्रमणिका

- प्रकरण १ : सैद्धांतिक पार्श्वभूमी ०९
- प्रकरण २ : असंघटित कामगारांची व्यावसायिक स्थिती ७४
- प्रकरण ३ : संघटित कामगार आणि सामाजिक सुरक्षा १४२
- प्रकरण ४ : सामाजिक सुरक्षितता व परिमाण १५९
- प्रकरण ५ : प्रमुख निरीक्षण, निष्कर्ष व सूचना.................... १७४
- संदर्भग्रंथ सूची २०७

सध्याच्या काळात जागतिक स्तरावर होणाऱ्या विविध बदलांचा परिणाम म्हणून मानवी जीवनाशी निगडित सर्व बाबींमध्ये असुरक्षिततेत वाढ होत आहे. यात जीवनाची, रोजगाराची अशा अनेक बाबींचा समावेश होतो. यादृष्टीने उद्योगात काम करणाऱ्या विशेषकरून असंघटित कामगारांच्या दृष्टीने 'सामाजिक सुरक्षितता' हा महत्त्वपूर्ण विषय आहे. देशात कल्याणकारी राज्य प्रस्थापित होण्यासाठी देशातील प्रत्येक स्तरातील नागरिकांना आर्थिक न्यायाची हमी दिली आहे. ही जबाबदारी केवळ सरकारची नसून, ती कामगारांच्या दृष्टीने उद्योग संस्थांचीसुद्धा आहे. 'सामाजिक सुरक्षितता' प्रत्येक कामगारास अत्यावश्यक असून, उद्योगात कार्यरत असंघटित कामगारांच्या दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. नेमका हाच आधार घेऊन सदरील पुस्तकात कामगारांच्या सामाजिक सुरक्षिततेवर व त्यांच्या परिमाणांवर प्रकाशझोत टाकला आहे.

आता ई-बुक स्वरूपातही
अथर्वची सर्व पुस्तके उपलब्ध...

- pejbook.com
- amazon.com
- Google Play Books
- atharvapublications.com

अथर्व पब्लिकेशन्स्
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.atharvapublications.com

ISBN 978-93-94269-29-3
₹ - 395/-

ISSN 2231-0096

Platinum

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal
Volume - 10 Number - 3 August 2020

(For this Issue - Editor Board)

Editor
Prin. Dr. Shriniwas V. Joshi

Asst.Editor
Prof. Nilesh S. Chavan
Dr. Mrs. Kalyani S. Nazare

Advisory Editors
Prof. Sagar S. Kumbhar
Mr. Navjyot N. Javalekar
Mr. Abhijeet D. Bakkar

Managing Editor
Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office
Atharva Publications
Plot No.17, Devidas Colony
Varkhedi Road, Dhule - 424 001
www.atharvapublications.com
E-Mail : atharvapublications@gmail.com

Branch :
Circulation & Advertisement
Atharva Publications
Basement, Om Hospital, Near Anglo Urdu
Highschool, Dhake Colony, Jalgaon - 425001
Ph.No. 0257-2239666

Subscription Rates
Single Copy for reader Rs. 350.00 or
US $ 35.00 Only (extra postage charge)
For printing/ Publication of research Paper
Individuals Rs. 1200.00 (each research paper) Or
US $ 100.00
Institutions Rs. 1400.00 per annum Or Us $ 140.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsibility of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797

- For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.
- Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

ßb{QZ‘ `m Ì ‘m{gH$mV à{gÕ Pmbbr ‘V gnmXH$, ghgnmXH$, H$m`H$mar gnmXH$, Am{U g„mJma ‘S i `Zm ‘mÝ` AgVrbM Ag Zmhr. `m {Z`VH$m{bH$mV à{gÕ H$aÊ`mV Ambë`m b I mVrb b I H$mMr ‘V hr Ë`mMr d`{ºH ‘V AmhV. VgM emY{Z~YmMr O~m~Xmar Á`m-Ë`m b I H$mda am{hb.

‘gg AWd npãbH$eÝgÀ`mdVrZ H$m`H$mar gnmXH$ Ir.`damO ‘m i r `mZr ßbmQ Z.17, X{dXmg H$mbZr, Y i -424 001 (‘hmamï) `W àH$m{eV H$b d PamH$m qàQg, O i Jmd `W ‘{ÐV H$b. ‘m~mBb : 9405206230. O i Jmd (Am.) : 0257-2239666.

Index

- **A Case Study of Flood Hazards and Cloud Bursting in Uttarakhand** 5
  Dr. D. U. Deore
  Ms. P. D. Deore

- **Social Fervour in Kabir's Poetry** 7
  Prof. M. R. Sandanshiv
  Dr. S.P. Zanke

- **Use of dialect language by Undergraduate students in Jalgaon District** 9
  Mrs. Waghmare Preeti Dhondiba
  Dr. Vinay Bhogle

- **Religious , Social, Culture Factors of E. M. Forster's Passage to India** 12
  Yogita Santosh Sonawane

- **Imtiaz Dharker's Views on the Women of Muslim Community through "Purdah I" and "Purdah II"** 14
  Kamble Satwa Ramchandra

- ‘hmË‘m JmYrOtM Am{WH$ {dMma 16
  àm. Sm. {XZH$a ~r. OmYd

- ór-OrdZ pñWË`VamMm g‘mOemór` Aä`mg 18
  Sm. O`Ir ‘hmOZ
  H$mMZ {hbmb Xgb

- amOJma h‘r `mOZV ‘OaZm {‘ i Umè`m g{dYm‘ i Ë`mÀ`m OrdZmda hmUmam n[aUm‘ EH$ AÜ``Z ({def gX^ : Y i {OëømVrb ‘hmË‘m JmYr amï>r` Jm‘rU amOJma h‘r `mOZVrb bm^mWu ‘{hbm) 22
  Sm. dm`. Or. ‘hmOZ
  H${dVm ‘Zmha nmQ>rb

- OmJ{VH$ AWì`dñWm H$mamZmMm ~i r H$s MrZMr I i r... 27
  Sm. {dZmX AmË‘mam‘ ZÞda

- H$m{dS>-19 Mm ^maVr` AWì`dñWdarb n[aUm‘ : g‘J X{ïH$mZ 29
  àm. g{MZ ^mñH$a H$^ma

- **Panchayat Raj Institution and Women Empowerment in Rural Politics** 32
  Jugal Prabhakar Ghuge
  Dr. Yashawant Govinda Mahajan

Panchayat Raj Institution and Women Empowerment in Rural Politics

Jugal Prabhakar Ghuge
Ph.D. Research Scholar
Assistant Professor, LMC College of Social Work, Jalgaon

Dr. Yashawant Govinda Mahajan
Ph.D. Research Guide
Assistant Professor, LMC College of Social Work, Jalgaon

Abstract:

Panchayat registration play a very important role in the development of rural area. Panchayat Raj helps in the empowerment of women in rural politics. It also gives solution to the problem of rural development. India is a country of villages and more than half of the population living in the rural areas. Development of country it depends on the development of rural area and rural development is not possible without development of women. Women constituent almost half of the population in the country. But still the participation of women in the Indian politics is less than that of man. The Indian constitutional provision of equality provide political right to women political rights by legitimizing their roles for participation in public life, within the formal and legal framework.

After 73rd amendment to the Indian Constitution, women of the country got reservation in the Panchayat Raj institution. The main objective of this amendment was empowerment of rural women and to increase their participation in decision making. 73rd constitutional amendment also helps women to contribute through active participation in the social economic development of the rural area. 73rd amendment has given sense of empowerment to all marginalized section of the society in including women. This paper will focus on Panchayat Raj institution have helped marginalized section of the society, especially women in the process of empowerment in the rural politics.

Key Words: Women Empowerment, Panchayat Raj Insitution, Rural Politics

Introduction:

Local self-governing institution playing very important role in the development of rural area. It also leads to the development of nation through people's participation along with the process of democracy. It give's sense of responsibility and opportunity to participate in the rural politics to the local people. Decentralization of power inculcate the values of democracy in the people. Panchayat Raj institution also provide and unique opportunity to rual people for participate in public affairs and development work of their own area. Panchayat Raj institution through 73rd amendment provided an opportunity to the all marginalized section of the society to participate in the rural politics. Especially women of the country participated in the process of strengthening rural democracy after 73rd amendment in the constitution. Panchayati Raj institution play a very important role in the democratic decentralization. After independence the participation of people in the rural politics was one of the main hurdle in the process of strengthening democracy. Reservation for the women in Panchayat Raj increases participation in the rural politics. Active participation of the women in the panchayat raj leads to empowerment in social, economic and political sphere of the society.

Objectives:

1) To study the process of Panchayat Raj in India
2) To study the impact of 73rd amendment on women memeber in rural Politics

Hypothesis:

Participation of women in rural politics increased after reservation in Panchayat Raj Institution

Research Area: all elected women member in grampanchayat of Jalna District was considered for research work.

Methodology: In this study primary and secondary source of data collection has been utilized. Primary data has been collected through Interview Schedule. The information on the women empowerment through panchayat raj in rural area has been collected from various article, reports and website. Mixed sampling method used for data collection. 186 individual has been selected as sample for the research.

Empowerment:

Definition of Empowerment: empowerment is the process of increasing the capacity of individuals or groups to make choices and transform those choices into desired actions and outcomes. (World Bank).

Women empowerment: is the process of empowering women to take their decision in personal, political life. It is empowering women to make them able

to get their real rights in the society.

Everyone has the right to take part in the government of the country, directly or through the freely chosen representatives (Article 21 of the Universal Declaration of Human Rights). Direct and Independent participation and representation of women in social and political affairs will ensure their views and needs are very much important for good governance in the country. Active participation of the women representative in PRI will help to strengthen the democracy. Political empowerment can be defined 'as the capacity to influence decision making process, planning, implementation and evaluation by integrating them into the political system'. It implies political participation which includes right to vote, contest, campaign, party membership and representation in political office at all levels and effectively influences decisions thereby leading to political empowerment'. Political empowerment refers to the process by which women acquire due recognition on par with men, to participate in the development process of the society through the political institutions as a partner with human dignity. Political empowerment denotes a distinct role for women in the formation of policies and influencing decision-making process by integrating them into the political system. Indian women have had little representation in institutional politics since independence. There was more concern in the last two decades towards increasing women's participation in political institutions thereby leading to empowerment. Affirmative action has been accepted as a means to political empowerment.

Establishment of Panchayati Raj Institutions in the country:

Panchayt Raj System formally come into exits in 1960s in the country to decentralize the political power and development of rural India.Panchayat Raj is also directed towards democratization of administration at the village, block and district level. After the completion of the first Five Year Plan period a study team was costitutated for the evaluation of the working of the National Extension Services (NES) and Community Development Projects(CDP). It come to know that from in rural development there is lack of people's participation. The government of India appointed a committee headed by Balwant Rai Mehta in 1957 to revive their working. The Mehta Committee submitted its report in same year (1957). In 1959 its recommendations were accepted by the National Development Council. The committee remarked that there must be a linkage between the local people and the government. So it recommended a scheme known as Panchayati Raj system. It is a three-tier structure consisting of three self-governing institutions:

i) Village level- village panchayat/ gram panchayat
ii) Block level- Panchayati Samithi
iii) District level -Zilla Parishad

The Constitution (73rd Amendment) Act, 1993

In 1993 Panchayats in our country got a constitutional staus after 73rd Amendment in the constitution. Which leads to increase the importance of the Gramsabha in the village development and in rural politics. Under the 73rd amendment of constitution of Panchayati Raj Institution, one third of the total seats for scheduled caste, backward class, scheduled tribes and general caste women members in Grampradhan of village Panchayat, Block Panchayat, District Panchayat are reserved for women candidate. Schedule XI, containing 29 powers, was laid down for devolution of powers to the PRIs. The District Planning Committee was proposed for preparing the plans for economic development and social justice at the district level. With the implementation of the State Acts as per the 73rd Constitutional Amendment, a clear-cut role of the PRIs in rural development has been envisaged and the Government of India and different states are now increasingly seeking the assistance of the PRIs in implementation of various schemes and developments programmes. The government of India have invariably sought a meaningful involvement of the PRIs and carved out a specific role for them in the context of the XI Schedule and the five-year plans.

Women and Panchayati Raj Institutions in Rural politics :

Women in the rural politics play an important role after 73rd amendment. Panchayati Raj Department is an important department related to the rural development. The main objective of this department is to strengthen the Panchayati Raj System in the state according to the 73rd amendment of Indian constitution. So that panchayats can realize the dream of rural administration and rural development with complete coordination and transparency. For this purpose the department has provided a Citizen Charter. For the sake of public convenience and knowledge, this charter has been divided into 7 subjects:-

1. Arrangement of Panchayat Help-line.
2. Control over the Gram Panchayats.
3. Decentralization.
4. Responsibilities of public towards Panchayat.
5. Programme Responsibilities of the Panchayats
6. Rural Cleanliness Programmes
7. Financial aid to Gram Panchayats.

Citizen Charter is a continuous process which will change periodically according to the feelings, recommendations, experiences and reactions of the public.

Active Participation of women in Rural Politics: after reservation in the Panchayat Raj Instituion the number of women representative is increased drastically. Women member participated in social and religious activity of the

society. Women getting chance to contest election due to reservation in PRI. Table no. 1 show the election contesting category of the women in the grampanchayat.. Table no. 2 show the how panchayat raj institution helped women to get empowered

Table No.-1: Election contesting category of the gram panchayat member

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Open	15	8.1	8.1	8.1
open category seat for women	76	40.9	40.9	48.9
reserved category seat	11	5.9	5.9	54.8
reserved category seat for women	84	45.2	45.2	100.0
Total	186	100.0	100.0	

Table -1 gives information about election contesting category of the women grampanchayat member. Most (91.9%) of the women representative have contested election from reserved category seat for women. Only few (8.1%) women member is contested election from open category seat.

Table No- 2. 73rd constitutional amendment act and women empowerment

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Participation in village development activity	45	24.2	24.2	24.2
Active participation in political activity	41	22.0	22.0	46.2
Involvement in decision making in PRI	52	28.0	28.0	74.2
No empowerment	16	8.6	8.6	82.8
Can't tell	32	17.2	17.2	100.0
Total	186	100.0	100.0	

Table -2 gives information about Participation of women grampanchayat member in social, economic and other development activity. Most (28%) of the women representative have participated in the decision making in Gram Panchayat. Whereas 24.2% women member have participated in village development activity. 22% was participated in the political activity. 17.2% women have not given any response. 8.6% respondent said there is no women empowerment due to 73rd cosntituional amendment.

Findings:

1) Women getting change to contest election from reserved category seat for women.
2) 73rd Amendment helps to improve participation of the women in PRI
3) Elected women member participating in village development activity
4) 73rd amendment helps women to get empowered by participating in various social, economic and political activity.

Conclusion:

Constitution of the country play very important role in the development of all the section of the society. New amendment in the constitution helps to open the door for the marginalized section of the society, by providing reservation and other benefits. After establishment of PRIs the establishment and 73rd constitutional amendment women of the country get an opportunity to participate in the rural politics. Women's participation have been increased after 73rd amendment in the constitution. Women's also get an opportunity to prove her worth as a good politician in the rural politics, good administrator, and decision maker. It also provides women a chance to come forward and participate in societal activity. Various data and reports says that women's participation in politics have increased after 73rd amendment in the constitution. This experiment is proving to be a big success particularly by providing opportunity to women to come out of their houses and participate in administrative and political field. It has to be considered that the inclusion of well qualified women in village Panchayati at the initial state of the interlocution of Panchayati Raj Institution in rural areas would be an important instrumental measure in planning for improving social status and empowering women. Our county heading towards super economic power in the world. This is not possible without development of rural India. Rural development depends on the development of both men and women. Women constitute half of the population of our country. Many study says that women politician are less corrupt than man. If women of country active participate in the politics then corruption in the country will reduce. Social and economic development of the rural area will happen drastically. 73rd amendment have given chance but there is need of active participation of women member. This will help to change the rural politics. It will provide social and constitutional justice with women of all section. Rural development is possible after active participation of the women in rural politics. Many women member has proved with their work that how important is participation of all section of the society for strengthening of the democracy in the rural area.

References

- Billava, N., & Nayak, N. S.(2016). Empowerment of Women Representatives in Panchayat Raj Institutions: A Thematic Review. Journal of Politics & Governance, Vol. 5, No. 4, December
- Pandey, T., K.(2013). Women Empowerment : Participation In Panchayatiraj Institution: The Challenge,
- Jha. A. K. (2004). Women in Panchayati Raj Institutions. New Delhi: Anmol Publication Pvt. Ltd.
- Mishra, A., K., Akhtar, Naved., & Tarika, S.. Role Of The Panchayati Raj Institutions In Rural

Development (An Analytical Study Of Uttar Pradesh)

- Mahalinga, K.,(2014).Women empowenment through Panchayat Raj Institution : Indian Journal Of Reserch, Volume 3.
- Sharma, K. Transformative Politics : Dimensions of Women Participation in Panchayat Raj, Indian Journal of Gender Studies, Sage Publications, New Delhi
- Ghosh, R., HYPERLINK "https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1478210315571214"Chakravarti, P., & HYPERLINK "https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1478210315571214"Mansi, K. (2015). Women's empowerment and education: Panchayats and women's Self-help Groups in India
- Ghuge, J., P. & Mahajan, Y., G.(2020). Women empowerment through Panchayat Raj Institution in India, Journal of research and development (ISSN-2230-9578), vol-x.
- http://yojana.gov.in/public-account_2016sep.asp
- https://en.wikipedia.org/wiki/Women%27s_political_participation_in_India
- https://www.panchayat.gov.in/documents/20126/0/Social+Audit+Brouchure.pdf/43ccfdd7-ced8-af53-83ea-cac97e3ceb11?t=1573801815587
- http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/137108/5/05_chapter_02.pdf

ISSN 2231-0096

Platinum

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal
Volume - 14 Number - 1 Jan. - Mar. 2023

Chief Editor
Dr. Madhukar V. Patil

Assistant Editor
Dr. Vinod V. Patil
Dr. Dipak V. Patil

Advisory Editors
Dr. Shyam Kayande, Nagpur
Dr. Shivankar S.N., Karnataka
Dr. Kishor Gaikwad, Mumbai
Dr. A. P. Khairnar, Nizampur
Dr. Kesha Phale, Amaravati
Dr. Ganesh Malte, Chikhali

Managing Editor
Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office
Atharva Publications
Plot No.17, Devidas Colony
Varkhedi Road, Dhule - 424 001
www.atharvapublications.com
E-Mail : atharvapublications@gmail.com

Branch :
Circulation & Advertisement
Atharva Publications
Shop No. 2, Nakshatra Apartment, Shahu nagar
Housing Society, Opp. Teli Samaj Mangal
Karyalay, Jalgaon - 425001

Subscription Rates
Single Copy for reader Rs. 1000.00 or
US $ 100.00 Only (extra postage charge)
For Processing Charges of research Paper
Individuals Rs. 1500.00 (each research paper) Or
US $ 150.00
Institutions Rs. 3000.00 per annum Or Us $ 300.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsiability of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797

- For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.
- Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

प्लॅटिनम या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक, आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या–त्या लेखकांवर राहिल.

[illegible] नं.१[illegible], [illegible] -४२४ ००१ [illegible] : ९४०५२०[illegible]२३०. [illegible] : ०२५[illegible]-२२३९[illegible]

Index

- **Perspective Curriculum Framework of Four Year Physical Education ITEP as per NEP 2020 with Special Reference to NCTE and NHEQF** 9
  - Dr. Nilesh D. Joshi
  - Dr. Ashok R. Rane
- **Empowerment of Women through Physical Education and Health** 11
  - - Dr. Chand Khan Safdar Khan
- **Online Education in the Post-COVID Era** 15
  - Prof. Dr. Jayashri Baliram Patil
- **To Check the Attitude of Second Year B.Ed. Student Teacher towards Online Examination after Pandemic Covid-19** 17
  - Dr. Leena Hemchandra Patil
- **Gaming Addiction is A Growing Issue among Childrens : A Systematic Literature Review** 19
  - Mohd Danish
- **A Study of the Internet Use and Mental Health of 16-30 Years Peoples of Maharashtra State** 24
  - Dr. Nilesh D. Joshi
- **A Comparative Study of Educational Achievement of Sport-women and Non Sport-women** 26
  - Toufiq Liyakat Khan
  - Pankaj Ravindra Patil
- **To Study Problems Faced by Female Cricketers in Jalgaon City** 28
  - Vrushali Suhas Kale
  - Pankaj Ravindra Patil
- **Experiential Learning Need of Today's Era** 30
  - Prof. Dr. Prakash A. Jagtap
- **Online Education System for National Development** 32
  - Prof. Dr. Ranjana Rajesh Sonawane
- **Impact of Emotional Intelligence on Organizational Commitment of Higher Secondary Teachers** 35
  - Shaheen Bano
- **Technology : The Genesis of Addiction** 40
  - Shameem Akhtar
- **Social and Value Education During the Pandemic Situation: An Exploratory Study** 47
  - Dr. Sunita Anil Nemade
- **Innovations in Online Teaching Learning Process** 49
  - Dr. Vaishali Ravindra Sonawane
- **The Positive Impact of Lockdown Due to Covid-19 on the Environment** 51
  - Dr. Vandana Satish Chaudhari
- [illegible] शि[illegible] [illegible] रा[illegible] प्रग[illegible] 53
  - [illegible]रे

- [illegible] 58
  – [illegible]
  – प्रा. [illegible]
- [illegible] 61
  – प्रा. [illegible]
- [illegible] 64
  – प्रा. [illegible]
- [illegible] 68
  – [illegible]
- [illegible] 70
  – [illegible]
  – [illegible]
- [illegible] 73
  – प्रा. [illegible]
- [illegible] 77
  – [illegible]
- [illegible] 80
  – [illegible]
- [illegible] (NEP 2020) [illegible] 84
  – [illegible]
  – [illegible]
- [illegible] 87
  – [illegible]
- [illegible] 90
  – [illegible]
- [illegible] 94
  – [illegible]
- [illegible] 96
  – [illegible]
- [illegible] 100
  – [illegible]
  – [illegible]
  – [illegible]
- [illegible] 103
  – [illegible]
- [illegible] 106
  – प्रा. [illegible]

- **Effect of Mass Media on Objectifying of Humans 109**
  - Kunal Ravindra Chaudhari
- **Health Consciousness among Graduate Students with relation to Television 111**
  - Dr. Shailaja Dongar Bhangale
- **A Study of Awareness among Student Teacher about using Social Media 113**
  - Dr. Jayshri Baliram Patil
- [illegible] .... ११[illegible]
  - प्रा. [illegible]
- **Role of New-Media in Influencing Economic, Social & Political Identity of Muslim Women in Shivamogga City 120**
  - Mrs. Rumana Tanveer. S.
  - Dr. Varghese P. A.
- [illegible] 124
  - [illegible]
  - [illegible]
- [illegible] 127
  - [illegible]
- [illegible] 130
  - [illegible]
  - [illegible]
- [illegible] 133
  - [illegible]
  - प्रा. [illegible]
- **To Understand Student's Preferences to Study Media Programs in Private Universities in Pune City 136**
  - Akshay Upadhyay
  - Sharad Bodage
  - Mayuresh Belsare
  - Dr. Rajeev Ghode
- **A Study of Impact of Excessive Usage of New Media (Smartphone) on Health Factors of Youths 140**
  - Prof. Dr. Baviskar Kunda Vitthal
- **Causes and preventive measure of Child Malnutrition 142**
  Dr. Jugal Prabhakar Ghuge

Causes and preventive measure of Child Malnutrition

Dr.Jugal Prabhakar Ghuge
Assistant Professor
DNCVP's College of Social Work Jalgaon

Abstarct:

The paper begins by discussing the various forms of malnutrition prevalent in India, including undernutrition, micronutrient deficiencies, and overweight/obesity. It explores the underlying factors contributing to malnutrition, such as poverty, inadequate dietary intake, poor sanitation, limited access to healthcare, and socio-cultural determinants.

Malnourishment is a grave health concern that affects children on a global scale. The World Health Organization (WHO) defines social determinants of health as "the circumstances in which people are born, grow, live, work, and age, including the health system." These circumstances are a result of the distribution of resources, finances, power, and other factors essential for the healthy growth and development of the human body. Malnourishment essentially refers to the inadequacy of proper nutrition caused by insufficient food, inadequate consumption of the right foods, or the inability to process the food consumed. Poverty is the primary cause of malnourishment in the country. With one in three Indian families having to reduce the amount of food they eat, their children are not receiving enough nourishing food. India ranks 67th out of 81 countries in the Global Hunger Index, and 48% of India's children under the age of five suffer from chronic malnourishment due to inadequate nutrition in their diets. Every 20 seconds, a mother loses her child to illnesses linked directly or indirectly to malnourishment (Save the Children).Malnutrition remains a critical public health issue in India, posing severe consequences for both individual and societal well-being. This paper presents a comprehensive review of the prevailing malnutrition situation in India, focusing on its causes, effects, and potential interventions.

Introduction:

Malnourishment is a health issue that arises from consuming a diet that lacks or has an excess of nutrients, leading to health complications. Inadequate nutrient consumption in children is referred to as undernourishment or undernutrition, whereas excessive nutrient consumption is termed overnutrition. This condition can affect various nutrients, including calories, protein, carbohydrates, vitamins, and minerals. Malnourishment is commonly used to describe undernutrition, which, when it occurs during pregnancy or before two years of age, can cause permanent damage to mental and physical development. Starvation, an extreme form of undernourishment, can lead to symptoms such as stunted growth, emaciation, extreme fatigue, and bloating of the legs and abdomen. Additionally, people with malnutrition are more susceptible to infections and often feel cold. The symptoms of micronutrient deficiencies vary depending on the nutrient that is deficient.

Objective:

1) To study the status of child malnutrition
2) To study the relation of malnutrition and poverty
3) To study the social and economic factor responsible forchild malnutrition Hypothesis

1) Poor diet of child causes malnutrition
2) There is a significant association between poverty and malnutrition

Methodology

Methodology of the Study: In this study basically secondary source of data collection has been utilized. The information on the malnutrition, its cusses, majors and other related information are compiled from various website as well as through articles and reports of the various studies.

Malnutrition : serious health concern/issues :

Malnutrition, which refers to both under-nutrition and over-nutrition, continues to be a serious health concern among children, particularly in the least and less developing countries (LDCs), including India. However, the policy priority is more on "undernourishment", which is caused by inadequate calories or inadequate diet than what is required by the body for proper growth, maintenance and development. In the developing world,

39% of children under age five (U-5) are chronically malnourished and about 54% of deaths among children of the same age group are associated with malnutrition (UNICEF 2000). Child malnutrition is a serious and pervasive problem, which impinges on the development of both the mental and physical health of the child, ultimately affecting productivity and national economic growth. According to the World Health Organisation (WHO 1995), children who are underweight or stunted are at a greater risk for childhood morbidity and mortality, poor physical and mental development, inferior school performance, and reduced adult size and capacity for work.Malnutrition is thus a health outcome as well as a risk factor for disease and exacerbated malnutrition, and it can increase the risk both of morbidity and mortality

India is home to one in three malnourished children in the world. The latest statistics from the NationalFamily Health Survey (NFHS – III, 2006) established that close to fifty percent of India's children under fiveyears of age continue to be chronically malnourished (or stunted) i.e. chronically malnourished, while fortythree percent of these are underweight. These figures illustrate how far behind India continues to be inensuring its young ones a fighting start to life. Across the world, maternal and child under – nutritioncontinues to be one of the major causes behind child deaths. Further, under-nutrition also causesirreversible damage in the growing years of childhood. It causes an adverse impact on the child's brainformation and development even while the child is in the womb, and continues to do so even in early

childhood. Chronic malnourishment, or stunting, may be present as early as birth and sharply ascends uptothe 20th month of age while wasting, wherein muscles and tissues are affected is visible even in the firstmonth after birth. The underlying implication therefore is on the importance of maternal care duringpregnancy as crucial for preventing the onset of child malnutrition.Malnutrition is also strongly linked to poverty and exclusion status of families. The NFHS – III findingsillustrate these linkages, with children from families with low standards of living being doubly affected bychild malnutrition as compared to those from families with high standards of living. Further, the situation iseven more extreme for children belonging to the most marginalized social groups. As compared to thegeneral child population of under 3 years where thirty seven percent of children were found to beunderweight, a significantly higher proportion of children from the Scheduled Castes and Scheduled Tribeshouseholds were underweight (52.2% of SC and 56.7% of ST children respectively).

Causes of malnutrition

Malnutrition is caused by a lack of nutrients in diet. This is either due to an inadequate diet or problems absorbing nutrients from food.

Social factors -Social situations that can contribute to malnutrition include fallowing factors:

Poverty and Malnutrition:In the country the main reasons behind many problems is poverty, is also considered as the biggest challenge to development planning in India. Poor people don't have access to basic needs of the life such as food. Main reason of the malnutrition is lack of nutrition and because of lack of access to nutrition rich food to the poor people, specillay to pregnant women and child leads to malnutrition. Due to chronic poverty evenafter 65 years of independence, India is still a country in developmental transition and continuesto battle with conditions related to malnutrition and under nutrition.Approximately 50% of pre-school children and 30% of adults are under-nourished and over 70%of women and children suffer from anemia as judged by anthropometric indices(Kaliamoorthy 2013)

"Being poor almost always means being deprived of full nutritional capabilities" (Osmani 1992).

We can say that poverty is the main reason of the child malnutrition because poor people can'taccessnecessary nutrition and food which leads to lack of minerals in their body which leads to malnutrition

Malnourishment can arise from a variety of factors, and it is often the outcome of several interacting elements. Below are some of the primary reasons for malnourishment:

Inadequate Food Intake: The primary cause of malnourishment is insufficient consumption of essential nutrients, such as proteins, vitamins, and minerals. This can occur due to limited access to diverse and nutritious food, low food availability, poor dietary habits, and inadequate feeding practices, especially among vulnerable groups such as infants, young children, and pregnant or lactating women.

Poverty and Food Insecurity: Malnourishment is closely linked to poverty. Limited financial resources can prevent individuals and households from accessing an adequate and nutritious diet. Food insecurity, which arises from poverty, can lead to undernourishment and micronutrient deficiencies.

Poor Hygiene and Sanitation: Lack of access to safe drinking water, sanitation facilities, and proper hygiene practices can contribute to malnourishment. Contaminated water and inadequate sanitation increase the risk of infections and diseases that impair nutrient absorption

and utilization.

Limited Healthcare Access: Inadequate access to healthcare services, especially in remote or underserved areas, can hinder early detection and management of malnourishment. Lack of healthcare facilities, skilled healthcare professionals, and proper nutrition counseling can exacerbate the problem.

Socio-cultural Factors: Societal and cultural practices can influence dietary patterns and nutritional status. Cultural norms, beliefs, and traditional practices related to food preparation, distribution, and feeding practices may contribute to inadequate nutrient intake, particularly in specific population groups.

Environmental Factors: Natural disasters, climate change, and environmental degradation can disrupt food production, availability, and access, leading to food shortages and malnourishment. Adverse climate conditions, such as droughts or floods, can also impact agricultural productivity and livelihoods.

Inadequate Maternal and Child Care: Poor maternal nutrition during pregnancy and inadequate care practices for infants and young children can result in malnourishment. Lack of breastfeeding, inappropriate complementary feeding, and insufficient attention to nutrition and hygiene contribute to undernourishment in early childhood.

Infectious Diseases: Malnourishment and infectious diseases often coexist and mutually reinforce each other. Infections, such as diarrhea, respiratory infections, and parasitic infestations, can impair nutrient absorption, increase nutrient requirements, and lead to weight loss and nutrient deficiencies.

Globalization and Urbanization: Rapid urbanization and changing lifestyles can impact dietary patterns, with increased

How to prevent Malnutrition:

Avoiding malnutrition necessitates a multifaceted approach that tackles various root causes and promotes sufficient nutrition throughout all life stages. Below are some primary tactics for preventing malnutrition:

Encourage Balanced and Nutritious Diets: Urge the intake of diverse and nutrient-rich foods, such as fruits, vegetables, whole grains, lean proteins, and dairy products. Promote dietary variety and educate people about the significance of consuming a range of food groups to fulfill nutrient requirements.

Enhance Access to Nutritious Food: Address food insecurity and poverty by implementing social safety nets, income support programs, and agricultural policies that encourage sustainable food production and distribution. Enhance access to cost-effective and nutritious food, particularly in underserved areas and among vulnerable populations.

Improve Maternal and Child Nutrition: Emphasize the improvement of maternal nutrition during pregnancy and lactation, advocate for exclusive breastfeeding for the first six months, and implement appropriate and timely complementary feeding. Provide nutrition education and support to mothers, caregivers, and families to ensure optimal nutrition for infants and young children.

Enhance Nutrition in Schools and Communities: Implement school feeding programs that provide nutritious meals to children, ensuring that they receive essential nutrients for growth and development. Promote nutrition education in schools and communities to raise awareness about healthy eating habits and the significance of balanced diets.

Improve Water, Sanitation, and Hygiene (WASH) Practices: Enhance access to safe drinking water, adequate sanitation facilities, and promote good hygiene practices to reduce the risk of waterborne diseases and improve nutrient absorption and utilization.

Strengthen Healthcare Systems: Ensure access to quality healthcare services, including preventive care, early detection, and treatment of malnutrition. Train healthcare professionals on nutrition assessment and counseling, and integrate nutrition interventions into primary healthcare services.

Empower Women: Promote gender equality and empower women, as they play a crucial role in ensuring the nutrition and well-being of their families. Provide access to education, income-generating opportunities, and reproductive healthcare services to empower women and improve their nutritional status.

Address Social and Cultural Determinants: Address social and cultural factors that influence nutrition, such as traditional beliefs, norms, and practices. Promote culturally appropriate interventions and engage communities to foster behavior change and improve nutrition practices.

Monitor and Evaluate Nutrition Programs: Establish robust monitoring and evaluation systems to assess the impact and effectiveness of nutrition interventions. Regularly monitor nutritional status, dietary practices, and health outcomes to identify gaps and make evidence-based improvements.

Collaboration among various sectors: It is evident that cooperation among agriculture, social welfare, and other significant sectors can contribute to the advancement of nutrition. However, these programs have not been formulated, executed, or assessed with the objective of enhancing nutrition outcomes. To progress, nations should

seize the opportunity to incorporate nutrition objectives into these sectors. Additionally, donors should support extensive evaluations and investigations to establish a more comprehensive proof base for nutrition-sensitive methodologies in agriculture, social safety nets, and other domains.

Allocate resources to nutrition initiatives: The impact of malnutrition on individuals and nations is staggering. It can deprive individuals of up to 10% of their yearly earnings and cause African countries to lose up to 11% of their GDP. Fortunately, measures to address malnutrition can become viable investments for a country's future. Unfortunately, many national nutrition plans are only 20% funded. Therefore, countries must prioritize nutrition initiatives in their national budgets.

Conclusion

malnutrition is a grave health concern in the country, necessitating collaborative efforts at various levels to combat it. It is imperative to augment the funds and amenities provided by the Integrated Child Development Services (ICDS) at each center. The state and central governments must execute all schemes and programs pertaining to maternal and child healthcare. There is a need to escalate the allocation of funds for healthcare and hygiene, and offer a special package for addressing child undernutrition. The efficient functioning of Primary Health Centers (PHCs) in rural areas will enhance the overall health status. It is crucial to address the issue at the grassroots level and tackle it at its core. Non-Governmental Organizations (NGOs), Governmental Organizations (GOs), and National and International agencies must collaborate to combat undernutrition. By doing so, we can aspire to create a society and nation that is free from undernutrition.

References:

- Jomo Kwame Sundaram and Vikas Rawal(2014): 'Nutrition: What need to be done', Economic and Political Weekly, Vol - XLIX No. 42, October 18, 2014 |
- Editorials(EPW): 'Malnutrition and ICDS', Vol - XLVI No. 12, March 19, 2011
- Kaliamoorthi, M (2013): 'Poverty and Malnutrition', Langauage in india, Volume 13:4 April 2013
- MoatulaAo and HemkhothangLhungdim (2014): 'Re-Estimating Malnourishment and Inequality among Children in North-east India', Economic and Political Weekly, Vol - XLIX No. 6, February 08, 2014
- WHO (2005): Nutrition for Health and Development Protection of the Human Environment Geneva, World Health Organization
- http://www.one.org/us/2013/06/20/6-steps-to-reducing-global-child-malnutrition
- http://www.cry.org/resources/pdf/Upadated-Malnutrition-Report-Thampu 2014
- http://www.insightsonindia.com/2012/07/16/child-malnutrition-in-india-magnitude-its-causes-consequences-and-remedies/
- http://www.nhs.uk/Conditions/Malnutrition/Pages/Causes.aspx
- https://en.wikipedia.org/wiki/Malnutrition

IMPACT OF COVID-19 ON INDIAN SOCIETY

J. P. Ghuge
LMC College of social work, Jalgaon
jugalghuge@gmail.com

ABSTRACT

COVID-19 pandemic is global health disaster that world is facing this year including India. It is considered to be the greatest challenge for our nation after independence. The spread of this disease started from Wuhan (China) in December 2019 and within less than four month it spared all over the world. Till today there is no exact evidence of that from which animal the disease comes. The outbreak of COVIN-19 has created crisis for whole world and it affected on the everyday life of all the people socially and economically. The rate of transmission is very high and it threatens our sense of agency. But we can avoid spread of the virus and protect people by using face mask and doing hand wash regularly for more than 20 second. Making social distancing from one another is also important solution to avoid corona infection. The virus affected not only undeveloped country but also all developed countries. Scientist are working very hard to find out corona vaccine and to stop spread of corona virus. Arcenic Album is also recommended from government to improve immunity against corona virus. Large number of front line worker and people are using Arcenicalbumto avoid infection. People are also using some Aurvedic medicine to improve immunity power. This paper deal with how corona virus has done impact on society and social life of the people. Corona virus had major impact on life of workers, women's, elders, disable, children and other vulnerable groups. This epidemic had very adverse impact on social, economical aspect of the people's life. Millions of workers have migrated from urban to rural area. People are facing problem of food, medicine, unemployment and mental health.Government and NGO are working for to help the people.

Key word: Covid-19, Transmission, Social Distancing, Quarantine.

Introduction

About Corona Virus: In wuhan (China) in December 2019 some cases of Pneumonia was identified. The characteristics of this disease were new and identified as β-corona virus.initially this virus was named as 2019-novel coronavirus by WHO in Januray 2020. WHO also declares this disease of a pandemic on March 11, 2020 and later on this disease named as COVID-19.The origin of this pandemic traces begins from unexplained pneumonia cases in December 2019. This pandemic is originated from a seafood and live market in Wuhan, Hubei Province of China. The most common symptoms of COVID-19 are fever, dry cough, and tiredness. Other symptoms that are less common and may affect some patients include aches and pains, nasal congestion, headache, conjunctivitis, sore throat, diarrhea, loss of taste or smell or a rash on skin or discoloration of fingers or toes(WHO). Most people (about 80%) recover from the disease without needing hospital treatment (WHO). The transmission of COVID-19 happens from one person to others who have the virus. The disease spreads primarily from person to person through small droplets from the nose or mouth, which are expelled when a person with COVID-19 coughs, sneezes, or speaks. We can stop transmission of the disease by maintaining social distance (physical Distance) from infected person. We can also wash our hand regularly and use mask to avoid spared covis-19 and protect the people from infection. Some homeopathic and aurvedic medicine are useful against corona as a immunity booster. As per WHO report on 18 June 2020the current outbreak of COVID-19, has affected over 8553454 people and killed more than 4, 44813 people in more than 200 countries throughout the world. In India it has affected more than 366946 people and killed more than 12237 people all over the country. Scientist are working very hard to find out antiviral drugs or vaccines that are effective against COVID-19 but, till now there is no report of any clinically approved drugs or vaccine. In India Covid-19 has rapidly spread in the all state of the country, posing enormous health, economic, environmental and social challenges to the entire human population of the country.

Impact of Covid-19 on Society

The COVID-19 outbreak affects all segments of the population and is particularly detrimental to members of those social groups in the most vulnerable situations, continues to affect populations, including people living in poverty situations, older persons, persons with disabilities, youth, and indigenous peoples. Early evidence indicates that that the health and economic impacts of the virus are being borne disproportionately by poor people. For example, homeless people, because they may be unable to safely shelter in place, are highly exposed to the danger of the virus. People without access to running water, refugees, migrants, or displaced persons also stand to suffer disproportionately both from the pandemic and its aftermath – whether due to limited movement, fewer employment opportunities, increased xenophobia etc.

Impact on worker

The central Government has imposed the lockdown and closed majority of business when India reached around 500 cases of COVID-19. Lookdown in all states of country amidst the COVID-19 pandemic has critically dislocated its migrant population. "In India, with a share of almost 90 percent of people working in the informal economy, about 400 million workers in the informal economy are at risk of falling deeper into poverty during the crisis (ILO). Workers in informal sector loosed their job very instantly without any alarm. Workers during this covid-19 faced problem of job, money, food and transportationfacility. Due to loss of jobs millions of workers and lack of transportation, they were forced to walk hundreds of miles back to their home. During this journey many workers died due to food, water and road accident. Local Government measure response slowed down the transmission of disease as compare to America and European country. But it also raised inequalities and vulnerabilities among workers and their family.

Impact on Elder people

The COVID-19 pandemic has had an unprecedented effect on the lives of people, irrespective of social demographics. But this corona disease has hit older people very hard than other age group all over the world. The main reason behind this is older adults are more likely to already have some health issues, such as cardiovascular disease, diabetes, respiratory illness and other health problem. Elderly also have weak immunity system as compair to other age group and it makes them more susceptible. More than 95% of the covid-19 deaths are among elder people who having age of more than 60 years and more than half of all death occurred in people of 80 years(WHO, April 2020). The elderly people facing more challenges as compare to other age group, so its responsibility of healthcare professional to identify and provide adequate solution on their problem. It will help to protect and support elderly people in this global crisis. If elderly people do not get support then they will face several mental and psychological problems. In normal circumstances elderly are prone to social isolation and this lockdown increased their vulnerability. They generally have a close circle of friends with whom they do chat, but this corona situation has changed the life of elder people. They generally do not have social media for entertainment and friends can't come and these entireproblem leads disturbance and anxiety in their life. India authorities have enforced strict lockdown to control corona transmission and it had created more problem for poor and single elder people. Many elder faced problem of food, medicine and money, which created stress and anxiety among them. Regular exposure to news on Social and electronic media about the death of elder people created disturbance in the life of elerly.

Impact on women

This covid-19 is exposing and exploiting inequality of all kinds, including gender inequality. This gender inequality will have impact on women's Health, right and freedom. Women are already suffering the impact of lockdown and Quarantine. Restrictions are useful to avoid transmission of corona virus but it will increase risk of violence towards women from their partners and family. This lockdown have increased violence against women's. Generally Women's are located in into poorly paid jobs without any benefits such as domestic worker casual labour, street vendor and in

small service like hairdressing. It will make them more vulnerable as compared to men and other group of society. Lockdown has stopped working outside in the formal and informal sector but the burden on women's working at home remains same. Men are at home without work but women have to do do all domestic work and there is no redistribution in it. In India Frontline health workers like nurses and others are women and they show more chances of infection by covid-19 is higher among these women health workers. Working at home and in hospitals will increase the problem of Mental Health among this woman's health worker. The burden of care and responsibility of extended family members can make the situation more stressful for the women. Gender based violence also increased in the square of household due to lock down. Due to reduction in house household income resources are reduced and women are more likely to be left with very inadequate food and nutrition. to stop vulnerability of women Government have to work at policy level and have to implement programs for catering the needs of women. Men also have to help women in the house work. Family member have to take care of women working as healthworker. It will increase confidence among women and will reduce vulnerability.

Impact on Disable

Lockdown for or disabled have created problem in accessing all the resources which are useful for them. Disable people are the most neglected human being in the developing country. In our country each 10 household has a disabled member the (Census, 2011). People having disabilities are more susceptible to corona virus as compared to two other common human beings. They are unable to go for hand washing regularly and they are having limitation to follow rules and regulation said by government for to protect against covid-19. They are having lack of public toilets for them, social distancing, most PW D depends on others due to psychosocial constant. Some disable have to visit hospitals and Rehabilitation centre but due to this lockdown they had faced several problems. Due to lockdown situation and spread of Corona, sometime caregiver also unable to to help disabled people. People having visual disabilities depend on touch function for work and mobility but it increases the risk of infection. The person having locomotors disability cannot go alone for washing hands and other work. Disabled person who is working as contractual labours, migrant worker and beggars, majority of them are homeless. This lock down and fear of corona virus have increased vulnerability among disabled people. It also leads Stress, anxiety and fear among disable people. To increase confidence level among disable people there should be separate Quarantine and rehabilitation centres for them. Government should provide special training for health professional who are working for PWD in this pandemic situation. Government and NGO have to work together to help these PWD people to get out of this situation.

Impact on Children

Lockdown and covid -19created restriction of movements, childrens are not having to access to socialization, play, and even physical contact. This will leads mental illness and will be harmful for their psychosocial well being and development. School and colleges roses are preventing children from access to learning and limiting their interaction with their friends. in rural area schools and anganwadis are closed and children do not have access to Mid day meals. Children's belong to poor family not having access to food due to this lockdown. This covid-19 situation puts small children at an your high risk of death and poor children will have no access to quality food. With lack of food during lockdown the rate of malnutrition is going to increase and ultimately they would be more vulnerable to covid-19. During this situation children may feel confused and at loss with the current situation leading to frustration and anxiety which will only increase with the exposure to mass and social media especially among adolescent. Children who are being current time at government institutions are the worst suffers as it renders them isolated from their parents. Being current time and away from family members increase stress and anxiety among the children. Hundreds of millions of children around the world will likely face increasing threats to their safety and wellbeing – including

mistreatment, gender-based violence, exploitation, social exclusion and separation from caregivers – because of actions taken to contain the spread of the COVID-19 pandemic (UNICEF). Stigma related to COVID-19 has left some children more vulnerable to violence and psychosocial distress.

To protect children in this covid-19 and lockdown situation UNICEF has suggested some following measure.

1) Train health, education and child services staff on COVID-19 related child protection risks, including on the prevention of sexual exploitation and abuse and how to safely report concerns

2) Train first responders on how to manage disclosure of gender-based violence, and collaborate with healthcare services to support GBV survivors

3) Increase information sharing on referral and other support services available for children

4) Engage children, particularly adolescents, in assessing how COVID-19 affects them differently to inform programming and advocacy.

5) Provide targeted support to interim care centres and families, including child-headed households and foster families, to emotionally support children and engage in appropriate self-care.

6) Provide financial and material assistance to families whose income generating opportunities have been affected; and

7) Put in place concrete measures to prevent child-family separation, and ensure support for children left alone without adequate care due to the hospitalization or death of a parent or caregiver; and

8) Ensure the protection of all children is given the utmost consideration in disease control measures.

Conclusion

This Pandemic situation exposes all the limitation of human being. It also had positive impact on environment and pollution reduces drastically. But covid-19 hits very hard to human society. If we don'taddress it properly through policy and program, then the social crisis created by the COVID-19 pandemic may also increase inequality, exclusion, discrimination and nationwide unemployment in the medium and long term. Government, corporate and people have to work harder to overcome this disaster. Government should provide work for migrant workers at their own village through MGNREGA. Timely and adequate pension should be provided with health support to the eligible and needy elder people. Counselling centre should be established for women at village level in ruaral area and ward level in urabn area to help women's. Special care and protection is needed for elder people and children. Both are most vulnerable group and most susceptible for Covid-19. Government should create one policy for each sector and for each group according to the need and situation. We have increase health facility at each district level to facility to covi-19 patient. Government should support all type business including start-up, also have to create employment in urban as well as rural area. Goverment, NGO, corporate and society working together can win the battle against corona-19.

References

1. Chakraborty,I.,&Maity, P.(2020).COVID-19 outbreak: Migration, effects on society, global environment and prevention.*Science of The Total Environment*,Volume 728, 2020, 138882
2. Chavez, S., Long, B., Koyfman, A. (2020). Coronavirus Disease (COVID-19): A primer for emergency physicians.*American Journal of Emergency Medicine*, https://doi.org/10.1016/j.ajem.2020.03.036
3. Lu, R., Zhao, X., Li, J., (2020). *Genomic characterisation and epidemiology of 2019 novel coronavirus: implications for virus origins and receptor binding*. Lancet. 2020;395(10224):565– 2.
4. Riou, J., Althaus, C, L. (2020).Pattern of early human-to-human transmission of

Wuhan 2019 novel coronavirus, (2019-nCoV), December 2019 to January 2020.Euro Surveill. 2020;25(4):2000058. https://doi.org/10.2807/1560-7917.ES.2020.25.

5. Liu, Y., Gayle, A, A., Wilder-Smith, A. (2020).The reproductive number of COVID-19 is higher compared to SARS coronavirus. J Travel Med. 2020. https://doi.org/10.1093/jtm/taaa021.
6. Chan, J, F., Yuan, S., Kok, K,H.(2020). A familial cluster of pneumonia associated with the 2019 novel coronavirus indicating personto-person transmission: a study of a family cluster. *Lancet.* 2020;395(10223):
7. Guo, Yan-Rong., Qing-Dong Cao., Zhong-Si Hong., (2020) The origin, transmission and clinical therapies on coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak – an update on the status
8. Ghosh, R., Dubey, M, J., Chatterjee, S. (2020). Impact of COVID-19 on children: special focus on the psychosocial aspect. *Minerva Pediatrica*
9. www.unicef.org.india.-Psychosocial Support for Children during COVID-19 :*A Manual for Parents and Caregivers*
10. www.who.int,. -WHO. Coronavirus disease (COVID-2019) situation reports.2020. https:// www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situationreports.Accessed 5 Mar 2020.
11. https://www.un.org/development/desa/dspd/everyone-included-covid-19.html
12. https://www.sakaltimes.com/opinion/social-impact-covid-19-india-49313
13. https://www.frontiersin.org/research-topics/13638/coronavirus-disease-covid-19-the-impact-and-role-of-mass-media-during-the-pandemic
14. https://www.theigc.org/event/the-impact-of-covid-19-on-informal-and-migrant-workers-in-india/
15. https://www.cnbctv18.com/economy/coronavirus-impact-about-400-million-workers-in-india-may-sink-into-poverty-says-un-report-5645961.htm
16. https://www.sedex.com/the-impact-of-covid-19-on-indias-migrant-workers/
17. https://www.medicalnewstoday.com/articles/the-impact-of-the-covid-19-pandemic-on-older-adults#COVID-19-deaths-in-care-homes
18. https://hub.jhu.edu/2020/05/05/impact-of-covid-19-on-the-elderly/
19. https://www.unicef.org/press-releases/covid-19-children-heightened-risk-abuse-neglect-exploitation-and-violence-amidst

Certificate of Publication

Awarded to

प्रा. डॉ.कल्पना दिलीप भांरबे

For Contributing Research Paper

"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सबलीकरणातील योगदान"

In the

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

Online Monthly Peer Review & Indexed Journal with ISSN 2349-638x (Impact factor 7.149)

For the **Special Issue No.84** on **14 April 2021** under the Theme of

Dr. BABASAHEB AMBEDKAR : AN ARCHITECT OF INDIA

Pramod Prakashrao Tandale
(Chief Editor)

ISSN : 2349-638X
IMPACT FACTOR : 7.149

Aayushi International
Interdisciplinary Research Journal
E-mail : aiirjpramod@gmail.com Website : www.aiirjournal.com
Peer Reviewed & Indexed Journal

Special issue No. 84

Dr. Babasaheb Ambedkar an Architect of India

Vol. VI
Marathi

Chief Editor
Mr. PRAMOD TANDALE

Editor
Ms. MEGHAVEE G. MESHRAM
Mr. NARESH W. PATIL

ISSN-2349-638x

Impact Factor – 7.149

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

April - 2021

Theme of the Special Issue

Dr.Babasaheb Ambedkar : An Architect of India

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Editor

Prof. Meghavee G. Meshram

Prof. Naresh W. Patil

IMPACT FACTOR

SJIF 7.149

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Paper	Page No.
301	प्रा.अंकुश रणजीत जाधव	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषी विषयक विचार आणि कार्य	1413
302	निवेदिता प्रकाश निकम	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य आणि शैक्षणिक योगदान	1417
303	प्रा. एम. बी. रेवतकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व स्त्री सक्षमीकरण	1426
304	प्रा. डॉ. लोकेश बी. नंदेश्वर	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर: शैक्षणिक चळवळीतुन झालेली शैक्षणिक क्रांती	1430
305	डॉ. मृणालिनी नरेन्द्र तापस	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	1435
306	प्रा. डॉ. विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील	सामाजिक समतेचे शिल्पकार डॉ.बादासाहेब आंबेडकर	1441
307	डॉ. संगिता पाठराबे	महिला सक्षमीकरण - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	1444
308	डॉ. कैलाश व्ही. बिसांद्रे	अस्पृष्यांची शैक्षणिक विकासाची सुरुवात आणी शासकीय धोरण व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	1448
309	डॉ. जयशीला बसवंत मनोहर	भारतीय स्त्रीयांचा आरोग्यात्मक दर्जा सुधारण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब यांची भूमिका	1454
310	डॉ. हिरालाल मेश्राम	राष्ट्रीय शैक्षणिक विचार आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	1459
311	प्रा. जगदीश रामदास चिमूरकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सामाजिक न्याय दृष्टीकोन	1461
312	प्रा. डॉ.कल्पना दिलीप भांरबे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सबलीकरणातील योगदान	1467
313	प्रा.निलेश प्र. हरणे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पत्रकारिता	1471

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सबलीकरणातील योगदान

(3)

प्रा.डॉ.कल्पना दिलीप भारंबे
सहायक प्राध्यापक
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

स्तावना :

महिला सबलीकरण ही संकल्पना महिलांच्या विकासाच्या संदर्भात रुढ झाली आहे. पावली फोरे यांनी र्वप्रथम ही संकल्पना उपयोगात आणली. अबला महिलांना सबला करणे, त्यांना हक्क व संधी देणे हा दुदेश त्यांना अभिप्रेत होता.

महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना स्व–सामर्थ्याची जाणीव करुन देणे, सामाजिक, आर्थिक, जकीय क्षेत्रात स्त्रियांना सहभागी करुन घेणे होय.

जगाच्या पाठीवर सर्वत्र पुरुषप्रधान संस्कृतीचे अस्तित्व असल्याने स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. यातूनच भारतीय समाजव्यवस्थेच मुळातच भेदादीत अशी व्यवस्था आहे. जात,वर्ण,वर्ग अश प्रकारच्या ादाबरोबरच स्त्री–पुरुष भेदाभेद मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो हा भेदाभेद दूर करण्यासाठी महाराष्ट्राला ामाजिक प्रबोधनाच्या विचारांच्या वारसा देणारे राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा ज्योतिबा फुले, क्रांती ज्योती ावित्रीबाई फुले, महर्षी कर्वे, डा. बाबा साहेब आंबेडकर या महामानवांनी स्त्रीला माणूस म्हणून स्वतंत्र मस्तित्व समाजात मिळवून दिले. थोर समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाची ुहूर्तमेढरोवली, महात्मा ज्योतिबा फुले त्यांना गुरुस्थानी मानणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्रियांच्या ंदर्भात व्यापक व मूलभूत विचारसरणी होती. स्त्री ही देशातील जनसंख्येचा अर्धा भाग असून ही तिच्यावर भाजपर्यंत पुरुषांनीच स्वामित्व गाजवले होते. परंतु भारतीय घटनेच्या रुपाने व लोकशाहीच्या रुपाने देशातील ार्व स्त्रायांना माणूस म्हणून जगण्याचा व पुरुषांप्रमाणे आपल्या क्षेत्रात वावरण्याची संधी डॉ. बाबासाहेबांनी देली.प्रस्तुत शोध निबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलाच्या सबलीकरणासाठी केलेल्या कार्याची ाहिती जाणुन घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांच्या विकासासाठी केलेल्या कार्याचे अध्ययन करणे.
२. भारतीय सविधानात महिलांसाठी केलेल्या तरतुदी जाणुन घेणे.

गृहीतकृत्य :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टिने कार्य केले आहे.
२. भारतीय संविधानात महिलांसाठी करण्यात आलेल्या तरतुदींमुळे महिलांचा विकास होत आहे.

जातीव्यवस्थेच्या प्रवेशद्वार आहेत. आजवर जातीव्यवस्थेच्या निर्मितीची, वैशिष्यांची जी चर्चा झाली ती मुख्यत: मांसभक्षण, विटाळ किंवा प्राय: धर्माच्या अंगाने झाली परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे हे वैशिष्ट्य आहे. की त्यांनी प्रथमत: जातीव्यवस्था ही स्त्रीशोषणातून निर्माण झाल्याचे प्रतिपादन केले आहे.

हिंदूधर्म माणसाच्या विकासाच्या नव्हे तर माणसा माणसामधील भेदाभेदाला जास्त हातभार लावतो. बुध्द धम्म हा स्त्री–पुरुष दोघांनाही माणूस म्हणून वागवितो त्या दोघांमध्ये तो फरक मानीत नाही म्हणून समानतेची स्थापना करणा–या बुध्द धम्माचा स्वीकार बाबासाहेबांनी केला. पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे, मानसिकतेचे मूळ ज्या हिंदू धर्मात आहे तो धर्म त्यागून बाबासाहेबांनी बुध्द धम्माच्या अनुषंगाने स्त्रियांच्या उन्नतीचा विकासाचा, स्वाभिमानाचा मार्ग मोकळा करून दिला. जगण्यातील निर्भयता तिलाबहाल केली. स्त्रीचा खरा उद्धार– बाह्य परिवेशातील बदलाने, भौतिक संपन्नतेने होत नाही तर मानसिक विकासातून होतो ही जाणीव करुन देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीमुक्ती संग्रामाचे आदर्श आहेत. स्त्रियांच्या मुक्तीचा विचार करताना बाबासाहेबांनी त्यांच्यातील वैचारीक परिवर्तनाचा आग्रह धरला. पुरुषांच्या बरोबरीने समानता प्राप्त करुन देण्यासाठी त्यांनी स्त्रियांमध्ये जागरुकता निर्माण करण्याच्या प्रयत्न केला.

भारतीय स्त्रीच्या क्षमतेची जाण बाळगून डॉ. बाबासाहेबांनी वेळोवेळी स्त्रीवर्गास उद्देशुन स्त्रियांच्या वेगळ्या परिषदा घेतल्या. वेळोवेळी सभा संमेलने सत्याग्रह चळवळी यामधुन भाषणाद्वारे स्त्रीवर्गाला उददेशून जी भाषणे केली, जी आवाहने दिली त्याची जाणीव ठेवुन स्त्रीयांनी वेळोवेळी बाबासाहेबांना प्रतिसाद दिला आणि तन–मन–धनाने लढे यशस्वी करण्यास मदत केली. स्त्रीला आत्मशोध घ्यायला लावून आपले कर्तृत्व प्रगट करण्याची संधी स्त्रीला बाबासाहेबांमुळेच लाभली होती.

महाड सत्याग्रह परिषद प्रसंगी स्त्रियांच्या सभेत बाबासाहेब म्हणाले "प्रपंचाच्या अडचणी स्त्री व पुरुष दोघेही मिळवून सोडवितात त्याचप्रमाणे समाजातील अडचणीही स्त्री पुरुषांनी मिळनूच सोडवावयास पाहिजे. स्त्रीवर्गच हे काम उत्तम प्रकारे करु शकतो. असा मला विश्वास वाटतो. यापुढे तुम्ही नेहमी सभा–परिषदांना हजर राहीले पाहिजे''.

बाबासाहेबांच्या अशा प्रेरणादायी भाषणांमुळे स्त्रिया परिषदेत उपस्थित राहू लागल्या. या परिषदांमुळे स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला. त्यांचे मनोबल वाढले. शासनकर्ता जमात बनण्याचे ध्येय ठेवुन बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली संघटीत होवून कार्य करण्याचे महिलांनी ठरविले. त्यानंतर १९४४ साली कानपूर येथे व १९४५ साली मुबई येथे महिलांची अधिवेशने भरविण्यात आली. सौ.सुलोचना डोंगरे, शांताबाई दाणी, मिनाम्बल शिवराज या महिला संमेलनाच्या अध्यक्षा होत्या. प्रत्येक परिषदे बाबासाहेबांची स्त्रियामध्ये चेतना जागविणारे अभ्यासपुर्ण व उद्बोधनपर भाषणे होत. यामधुन स्त्रियांच्या कार्याला दिशा मिळत असे. स्त्रियांमध्ये जागृतीचा विस्तव सतत पेटत ठेवण्याचे कार्य बाबासाहेबांकडून सतत होत असे.

भारतातील सर्वात मोठा कायदा म्हणून २६ जानेवारी १९५० रोजी अमलात आलेल्या भारतीय संविधानाकडे पाहिले जाते. भारतीय आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व्यवस्थेच्या मर्यादा लक्षात घेवुन भारतीय संविधान निर्मात्यांनी महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समानतेचा अधिकार दिला. राज्यघटनेला अनुसरुन भारताचा राज्यकारभार चालतो. या संविधानामध्ये भारतीय महिलेला न्याय देणा–या काही घटनात्मक तरतुदी व कायदे करण्यात आले. सर्वसाधारणपणे स्त्रीपुरुष समानतेबाबत राज्य घटनेत करण्यात आलेल्या तरतुदी म्हणजे–

१. घटनेच्या १४ व्या कलमानुसार स्त्री – पुरुष समान आहेत.

२. घटनेच्या १५ व्या कलमानुसार नोकरी व इतर हक्क देण्यात स्त्री–पुरुष असा भेदभाव केला जात नाही.

(4)

संशोधन पध्दती :

सदरील संशोधनामध्ये तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक साधनांचा उपयोग न करता केवळ दुय्यम साधनांचाच उपयोग करण्यात आलेला असून त्यानुसारच गृहीतकृत्यांची पडताळणी करण्यात आली आहे.

महिला सबळीकरणासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले कार्य :

कोणत्याही समाजात स्त्री व पुरुषांना समान अधिकार प्राप्त होणे, स्त्रियांना शिक्षणाचा मूलभुत अधिकार मिळणे, स्त्रियांना आर्थिक, सामाजिक व अध्यात्मिक विषयांवर स्वता:चे विचार मांडण्याचे स्वांतत्र्य मिळणे, स्त्रीने मांडलेल्या विचारांशी कुटूंब, समाज यांची संमती असणे, अशी परिस्थिती निर्माण झाली तर महिला सबलीकरण झाले असे म्हणता येईल.

घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पारंपारिक भारतीय समाजात स्त्रीचे जे स्थान आहे ते हीन दर्जाच आहे हे हेरले होते. आणि म्हणुनच भारतीय स्त्रीच्या सबलीकरणासाठी स्त्रियांमधील क्षमता ओळखुन त्याला उजागर करण्यासाठी बाबासाहेबांनी स्त्रियांनी शिक्षण घेण्याचा आग्रह केला. स्त्रीला सर्वच पातळीवर सबळ करायचे असेल तर तिने सर्वप्रथम स्वाभिमानी बनले पाहीजे. अन्न, वस्त्र, निवारा जितके गरजेचे आहे. तितकेच स्वाभिमानी असणे गरजेचे आहे हे ओळखून त्यांनी स्त्रीमध्ये स्वाभिमान जागृत केला. बाबासाहेंबानी व्यक्ती, राष्ट्र, स्त्री आणि प्रतिष्ठा यांना एका समान पातळीवर संबोधून स्त्रिचा दर्जा उंचावला आहे.

डॉ. बाबासाहेबांची विचारसरणी स्त्री उन्नतीच्या दृष्टिने अत्यंत परिणामकारक ठरली. बाबासाहेबांच्या मते स्त्री जात ही समाजाचा अलंकार आहे ते स्त्रियांकडे पारंपारिक दृष्टिकोनातून न बघता स्त्रीच्या स्वतंत्र व्यक्तीमत्वाचा विकास होवुन ती आत्मोद्धार कशी साधेल याचा ते सातत्याने विचार करीत असत.

भारतीय संस्कृतीत मनावर धर्माचा, जातीचा, रुढी परंपराचा जास्त प्रभाव दिसुन येत असतांना डॉ. बाबासाहेबांनी अबला व दुर्बल समजल्या जाणा—या समग्र भारतीय स्त्रीला सबल बनविण्याचे महत्वपुर्ण कार्य हाती घेतले. समाजामध्ये विखुरल्या गेलल्या भारतीय स्त्रीला ती सबल असो वा अवर्ण असणारी दलित, आदिवासी, शुद्रातिशुद्र असो, भिन्न प्रकारचे गलिच्छ व्यवसाय करणारी असो अशा सर्वच स्त्रियांसाठी बाबासाहेबांनी हिंदु कोड बिलातुन वाचा फोडली.

मनुस्मृतीने भारतीय स्त्रीला अनेक सोयी —सुविधा, न्याय, हक्क अधिकार यापासुन अलिप्त ठेवले होते. त्या मनुस्मृतीने स्त्री ही चंचल आहे. कोणत्याच प्रकारचे ज्ञान ग्रहण करण्यासाठी लायक नाही असे सांगितले, त्यालाच कटिबध्द राहून पुरुषांनी आपल्या आईला, पत्नीला, बहिणीला, मुलींना सदैव अज्ञानाच्या गुलामीत ठेवले. तिच्यावर अत्याचार केला. कोणत्याच प्रकारे ही स्त्री पुरुषाच्या मर्जीबाहेर जाता कामा नये अशी चोख व्यवस्था केली. अशा या मनुस्मृतीचे बाबासाहेबांनी दि. २५ डिसेंबर १९२७ रोजी मनुस्मृतीचे जाहीररित्या दहन केले आणि विषमतावादी प्रथांना नकार दिला आणि समग्र भारतीय हिंदू स्त्रियांना मालमत्तेचे हक्क, वारसाचे हक्क, पोटगीचे हक्क, घटस्फोटाचे हक्क, दत्तक विधवांना हक्क मिळावे तसेच जी स्त्री भारतीय समाज व्यवस्थेच्या व पुरुषांच्या गुलामगिरीत बंदिस्त आहे ती मुक्त होईल. अशा विश्वासाने त्यांनी स्त्रीमुक्तीचा जाहीरनामाच हिंदू कोड बिलातून सादर केला. भारतीय संविधानामध्ये कायदे विषयक तरतुदी करुन भारतीय स्त्रीच्या उत्थानासाठी भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातुन स्त्री—पुरुष समानता निर्माण केली. एकुणच बाबासाहेबांनी भारतीय स्त्रीला सर्वच पातळ्यांवर समान हक्क, समान अधिकार प्राप्त करुन दिले.

डॉ. आंबेडकरानी जात बंदिस्त करण्यासाठी स्त्रियांवर कशी बंधने लादली गेली याचे विवरण केले आहे. या विश्लेषणामध्ये एक महत्वाचा सिध्दांत बाबासाहेबांनी मांडला आहे आणि तो म्हणजे स्त्रिया या

३. ३२६ व्या कलमानुसार प्रौढ मतदानाचा अधिकार दिला जातांना स्त्री—पुरुष असा भेदभाव केला जात नाही.

४. ५० व्या घटनादुरुस्तीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण दिले.

वरील स्वरुपाच्या घटनात्मक तरतुदी भारतीय संविधानमध्ये केल्याने दुय्यम दर्जा मिळालेल्या महिलांना **समान दर्जा मिळाला.** त्यामुळे महिलांच्या जीवनात फार मोठ्या प्रमाणात बदल घडुन येण्यास सुरुवात **झालेली दिसुन येत आहे.**

गृहितकृत्याची पडताळणी :

स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधुत्व हे तत्व माणसामाणसांमध्ये समुहात, समाजात निर्माण व्हावे **स्त्री—पुरुषांमध्ये परंपरेने** घालून दिलेला भेदभाव जो पर्यंत नष्ट होणार नाही तो पर्यंत समाजाचा देशाचा **कुटूंबाचा विकास** होणार नाही. राष्ट्र, समाज एकसंध राहणार नाही असा बाबासाहेबांचा ठाम विश्वास होता म्हणुन भारतीय स्त्रीला सर्वच प्रकारचे हक्क आणि अधिकार मिळविण्यासाठी [illegible] यथोचित प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहेत.

भारतीय संविधानातील तरतुदी व कायद्यामुळे महिलांचा विकास होत आहे तसेच त्यांना [illegible] देखिल प्राप्त झाले आहे.

निष्कर्ष :

भारतीय स्त्रीचे सबलीकरण करण्यासाठी निश्चय [illegible] पुढाकार न घेता [illegible] संदर्भ लक्षात घेवुन [illegible] घेतली आणि [illegible] भारतीय स्त्री [illegible] डॉ. बाबासाहेब सक्षम कशी होईल यासाठी [illegible] प्रयत्न [illegible] आंबेडकरांचे योगदान भारतीय [illegible]

संदर्भ

1. डॉ. [illegible] — [illegible]
2. डॉ. [illegible]
3. डॉ. [illegible] — [illegible]
4. [illegible]

ISSN No. 2454-8731   MONTHLY PEER REVIEWED JOURNAL

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

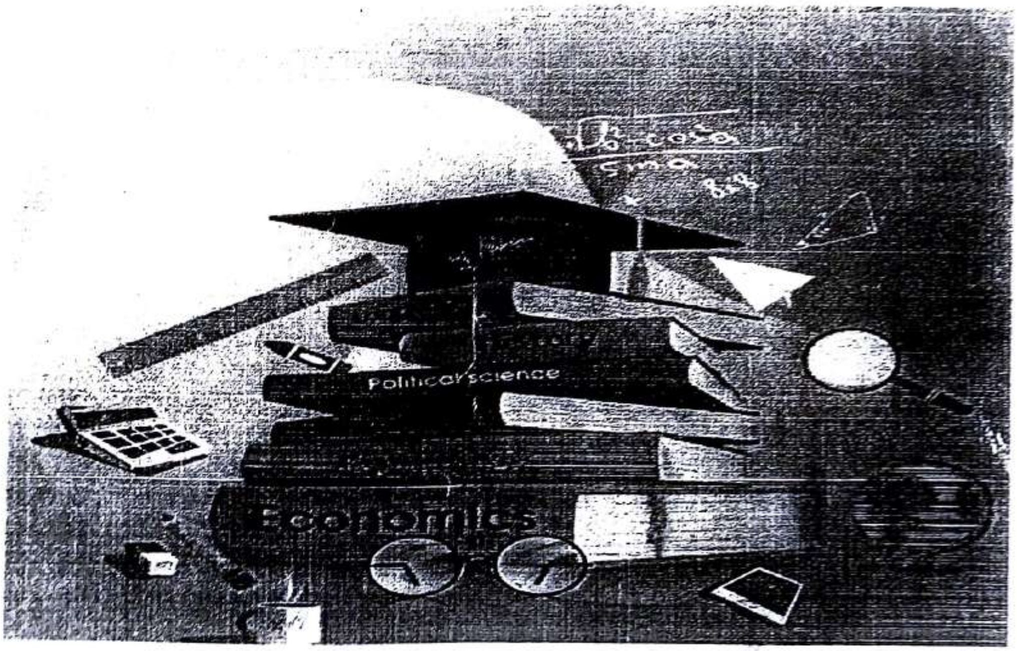

Chief Editor
Dr. Umesh B. Pujari

Executive Editor
Dr.. Amit H. Raut

Vol.8, Issue : XI, DEC. 2022   email - rmrjournal@gmail.com

Vol.8, Issue : XI,

DEC. 2022

Chaitanya Prakashan &

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

चैतन्य प्रकाशन व रणक्रांती मल्टीडिसेंप्लेनरी रिसर्च जरनल

© All Copy Right Reserve to Publication

ISSN NO. 2454 - 8731

RNI MAHMAR.43768/18/12/2013.TC

Address

Snehanand Nivas Nanded 431606

Contact:

9763308333, 9011107939

Email -

rmrjouranal@gmail.com

Printers:

Price: Free

PRESIDENT OF EDITORIAL BOARD & REVIEW COMMITTEE

Dr. Saheb Khandare

Practitioners of folklore and abstract culture

Guidance
Dr. Narendra Deshmukh
S. P. Pune Univrsity, Pune

Guidance
Dr. H. J. Narke
Principal, V.P.S.P's Art, Commerce & Science College, Kannad Aurangabad

EDITORIAL BODY

Dr. Pramod Padwal
Banras Hindu Univarsity, Varansi
Uttar Pradesh

Dr. Sanjay Karandikar
The Maharaja Sayajirao University of Baroda
Baroda Gujrat

Dr. Sneha S. Mahambre
Government College, Sankhli, Goa

Dr. Taher Pathan
Alighar Muslim University Alighar, Uttar Pradesh

Dr. Manik Chavan
Gulbarga University, Kulbargi - 585106, Karnataka

Dr. Manisha S. Nesarkar
Rani Chennamma Univerisy Belgavi Karantka

Pri. Dr. Rashmi Gupta
Gyaneshwari Shiksha Mahavidyalay Dindori, M.P.

Dr. Vitthal H. Jambale
Swami Ramanand Teerth Marathwada. University, Nanded, Dist. Nanded

Dr. Z. A. Pathan
Art's, Comm. & Science College, Badnaprur Dist. Jalna

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	संशोधन विषय	लेखकाचे नाव	पान क्र.
1	राजकीय नेतृत्व :- भुमिका, कार्ये	डॉ. अंकु"राव चव्हाण	01–04
2	इतिहासकार के रूप मे अमीर खुसरो के कार्य	डॉ.सय्यद मुजीब मुसा	05 – 09
3	ि क्षा और नैतिक मूल्ये	डॉ. राजेन्द्र बगाटे	10 – 20
4	जलसमृद्ध शिवार काळाची गरज	डॉ. रंजिता दत्तात्रय जाधव	21 – 24
5	समुपदेशकांची कार्य समाधानता स्थिती व त्यावर परीणाम कारणाऱ्या घटकांचे अध्ययन.	डॉ. रामेश्वर एस. व्हंडकर	25 – 31
6	भारतीय समाजरचना (वर्णव्यवस्था ते बलुतेदारी)	डॉ.नासिकेत गोविंदराव सूर्यवंशी	32 – 42
7	To study sport participation motivational factors of students in Secondary schools of Jalna city, Dist. Jalna.	Dr. Sunil Jalhare,	43 – 47
8	'भूमी'या कादंबरीतील आशयविश्व "	डॉ.निता मेश्राम	48 – 53
9	थ्स्पर्धा परीक्षा देणारे व स्पर्धा न देणारे विद्यार्थी यांच्या अभ्यास सवयी व भावनिक वंचन यांचा अभ्यास	डॉ.कल्पना भांबरे	54 – 61

वरील संशोधन पत्रिकेतील सर्व लेखन किंवा मतांशी प्रकाशक, मुंद्रक, संपादक, संपादक समिती सदस्य आणि प्रकाशनांच्या सर्व समितीचे सर्व सदस्य सहमत असतील असे नाही. वरील संशोधन लेखाची व वाङगय चौर्य संबधीत जबाबदारी ही त्या - त्या लेखकांची असेल. जर कुणाला प्रकाशनाची काही हरकत असेल तर त्यांची न्यायालयीन कार्यक्षेत्र नांदेड असेल.

"स्पर्धा परीक्षा देणारे व स्पर्धा परीक्षा न देणारे विद्यार्थी यांच्या अभ्यास सवयी व भावनिक वंचन यांचा अभ्यास"

डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे

डी. एन. कॉलेज ऑफ सोशिअल वर्क, जळगाव.

सारांश (Abstract) :-

21 वे शतक हे स्पर्धेचे युग आहे. प्रत्येक क्षेत्रात स्पर्धा वाढते आहे. आणि म्हणूनच स्पर्धा परीक्षा सुद्धा वाढत्याप्रमाणात होतांना दिसतात. त्याचा विद्यार्थियांच्या अभ्यास सवयी आणि भावनिक वंचेनेवर देखील सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम होताना दिसतो. आज विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी आणि भावनिक वंचन यात वाढ झाल्याचे दिसून येते.

प्रस्तुत संशोधन अभ्यास सवयी आणि भावनिक वंचन याचा अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने करण्यात आलेला आहे. त्याचप्रमाणे या संशोधनात स्पर्धा परीक्षा देणारे आणि स्पर्धा परीक्षा न देणारे विद्यार्थी यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यासाठी प्रस्तुत संशोधनात डॉ. अशोक बोरसे, धुळे यांची भावनिक वंचन हि चाचणी वापरली आहे तर म. न.पलसाने, पुणे यांची अभ्यास सवयी हि प्रश्नावली वापरण्यात आली आहे.

प्रस्तुत संशोधनात नमुना निवडीसाठी महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा नमुना म्हणून निवड करण्यात आली आहे. ८० स्पर्धा परीक्षा देणारे मुले आणि मुली व ८० स्पर्धा परीक्षा न देणारे मुले आणि मुली असे एकूण १६० इतका प्रदत्त घेतला आहे. व त्यांच्याकडून प्रश्नावली सोडून घेतल्या त्यावरून मध्यमान प्रमाण विचलन आणि 't'मूल्य आणि निष्कर्ष काढण्यात आले.

Key words: - अभ्यास सवयी, भावनिक वंचन

प्रस्तावना

सध्याची शैक्षणिक प्रणाली सर्वात स्पर्धात्मक आहे आणि नंतर शैक्षणिक संस्था आणि सेवांमध्ये कमी संधी आहेत. विद्यार्थ्यांमधील कौटुंबिक अपेक्षा आणि भविष्यातील असुरक्षितता त्यांना विविध घटकांद्वारे त्यांच्या तडजोड केलेल्या क्षमतेच्या पलीकडे स्पर्धात्मक परीक्षांचे दबाव घेण्यास भाग पाडते. त्यामुळे लहान वयातच विद्यार्थ्यांमध्ये मानसिक समस्या निर्माण होतात. जीवनाच्या प्रत्येक स्तरावर आपण जसजसे पुढे जात आहोत तस –तसे संशोधन होत चालले आहे. आणि technology वाढत चालली आहे. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये वेगवेगळे अभ्यास क्रम आणि स्पर्धा वाढत चालले आहे व्यक्ती सतत जीवनामध्ये एक स्थान मिळवण्यासाठी प्रयत्न करत आहे तसेच विद्यार्थ्य

मध्ये स्पर्धा परीक्षा वाढत चालल्या आहे व ह्रि स्पर्धा परीक्षा जिंकण्यासाठी किंवा त्यात यशस्वी होण्यासाठी अभ्यास सवयी आणि भावनिक वंचन बदल होतांना दिसत आहे.

व्याख्या

1) अभ्यास सवयी – विदयार्थी अभ्यास करण्यासाठी विशिष्ट अभ्यास सवयींचा अवलंब करतात त्याला अभ्यास सवयी म्हणतात. अभ्यासाचे नियोजन : प्रत्येक भावनिक वंचन होण्यामागे असे दिसून येते कि विद्यार्थ्यांची बौद्धिक क्षमता भिन्न असते हे मान्य केले तरी प्रामुख्याने विस्कळीत अव्यवस्थित , गैरशिस्त आणि अनियोजित अभ्यास हे या मागचे कारण असते .अभ्यास नियोजन जर अयोग्य झालेले असेल तर भावनिक वंचना अधिक दिसून येते.

अभ्यासाचे नियोजन करतांना त्याचे २ प्रकार करता येतात.

- स्थूल स्वरूपाचे नियोजन
- सूक्ष्म स्वरूपाचे नियोजन

एकूण अभ्यास क्रमाचा विचार करताना, एकूण विषय किती, कठीण विषय किती, जास्त गुण मिळवून देणारे किती व कोणते इ. समावेश नियोजनात केला जातो. कारण यासर्व घटकंचा समावेश अभ्यास नियोजनात केला जातो. अभ्यास म्हटला कि, तुम्हाला नेमके काय वाटते? वैताग येतो? कंटाळा येतो ? परीक्षा म्हटली कि भीती वाटते ? दडपण येते ? नीट अभ्यास तर आपण .करतोय, पण काही लक्षातच राहत नाही विसरायला होते असे बऱ्याचदा होते . अभ्यास सवयी व भावनिक वंचन यांचे स्वरूप

२) भावनिक वंचन

भावना म्हणजे काय

कॅनन यांच्या मते भावना म्हणजे शारीरिक आणिबाणीची परिस्थिती-होय.

- भावनाची अभिव्यक्ती आणि संवेदना :- आपल्या भावना ज्याप्रकारे इतरांवर प्रभाव पडत असतात.त्याच प्रमाणे इतरांच्या भवनाचा आपल्यावर प्रभाव पडतो मात्र प्रसंगाबद्दल व्यक्ती बाबत भावना दर्शविणाऱ्या व्यक्तीचे संवेदन कसे आहे याचा प्रभाव भावना अभिव्यक्तीकरणवर होतो.

- भावनिक गुणांकन :- ह्या अर्थाच्या समान अर्थाने भावनिक बुद्धिमत्ता हा शब्द वापरतात सोप्या बुद्धिमत्तेच्या साहाय्याने काय सांगावे का वाईट आणि वाईटातून चांगले कसे काढावे हे ठरवता भावनिक बुद्धिमत्ता ही संकलपणा अलीकडच्या काळात विकसित झाली आहे त्यामुळे संकलपनेची स्पष्ट व्याख्या अजूनही निश्चित झाली नाही.

भावनिक वंचन - म्हणजे काय भावनिक वंचन म्हणजे भावना पासून वंचित राहणे.भावना ह्या वेगवेगळया असतात .धावपळीच्या जीवनात तणावाची भावना ही खूप जास्त आपल्याला बघायला मिळते भावना पासून वंचित राहणे म्हणजे आपल्याला महिती नसणे की आपण कोणती भावना व्यक्त करीत आहोत.

कौटुंबिक वातावरण व भावनिक वंचन:-

कौटुंबिक वातावरण हे सभोवतालच्या अंतक्रियापासून निर्भय होत असतो ह्या आंतरक्रियाचे स्वरूप कोणते आहे यानुसार बालकाच्या समयोजनवर आणि व्यक्तिमत्वावर विकासावर परिणाम होत असतात.बऱ्याच पालकांच्या बाबतीत त्याचे मुला बरोबर संबंध चांगले नसल्याने सुधारणा ते बालसंगोपन बालकाच्या समायोजनवर आणि व्यक्तिमत्व विकासावर परिणाम होत असतात. बऱ्याच पालकांच्या बाबतीत त्याचे मुलांबरोबर संबंध चांगले नसल्याने सुद्धा ते बालसंगोपन अधिक प्रमाणात आढलते.

भावनिक वंचन म्हणजे भावना पासून वंचित राहणे म्हणजे भावनापासून दूर राहणे.भावना ह्या वेगवेगळा असू शकतात.प्रेमाची भावना तर रागाची भावना, दुःखाची भावना अश्या अनेक प्रकारच्या भावना असू शकतात. कौटुंबिक वातावरणात मुलांबरोबर सक्तीची भावना असणे फार महत्वाचे असते.

पूर्व संशोधन -

अरविंद शर्मा, ममता सिंगला, आणि बळवंत सिद्धू (2015) यांनी सिव्हिल सर्व्हिसेस परीक्षेची तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांमधील मनोरुग्णतेचा अभ्यास या विषयावर संशोधन केले. सदर संशोधनात पुढीलप्रमाणे निरीक्षणे दिसून आले. ICD-10 च्या नैदानिक निदानाने प्राथमिक विद्यार्थ्यांमध्ये 28% प्रकरणांमध्ये केवळ 16% मुख्य विद्यार्थ्यांपेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त नैराश्य दिसून आले. प्राथमिक गटातील लक्षणीयरीत्या जास्त विद्यार्थ्यांमध्ये चिंता, आंतरवैयक्तिक संवेदनशीलता आणि रागाच्या शत्रुत्वावर, आणि लक्षणीय संख्या जास्त लक्षणे होती. मुख्य गटातील 13.34% आणि 14.67% विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत 26.67% आणि 36% मधील प्राथमिक विद्यार्थ्यांमध्ये लक्षणे होती. प्राथमिक गटातील लक्षणीय संख्येतील पुनरावृत्ती करणाऱ्यांमध्ये लक्षणांची तीव्रता नवीन विद्यार्थ्यांपेक्षा जास्त होती. नागरी सेवा परीक्षा ही सर्वात कठीण परीक्षांपैकी एक आहे ज्यासाठी विद्यार्थ्यांवर कठोर शारीरिक, मानसिक आणि आर्थिक भार पडतो ज्यामुळे त्यांना विविध मानसिक समस्यांचा धोका असतो. तणावाच्या विविध स्तरांवर वेळेवर हस्तक्षेप केल्याने ते अधिक चांगली कामगिरी करू शकतात आणि त्यांना मानसिकदृष्ट्या निरोगी ठेवू शकतात.

आयसे सोनय कर्ट, सेराप बाल्सी, डिलेक कोसे (2014) यांनी चिंता पातळी आणि संबंधित घटक: विद्यापीठ स्तरीय परीक्षांची तयारी करणारे विद्यार्थी यांचा अभ्यास केला. अभ्यासासाठी पात्र ठरलेल्या 1250 विद्यार्थ्यांपैकी अंतिम नमुना आकार 376(30%) होता. त्यापैकी, 210 (55.9%) महिला होत्या आणि 154 (41%) 18 वर्षांच्या होत्या. विद्यार्थ्यांचे सरासरी चाचणी चिंता यादी स्कोअर 39.44±11.34 होते. महिला विद्यार्थ्यांचे एकूण चाचणी चिंता स्कोअर आणि भावनिकता सबस्केल स्कोअर त्यांच्या पुरुष समकक्षांच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या जास्त होते. इतर गोष्टींबरोबरच, परीक्षेच्या चिंतेचा मातृ शैक्षणिक स्तर, हायस्कूलचा प्रकार, परीक्षांची संख्या यावर परिणाम होतांना दिसतो.

समस्या विधान -

स्पर्धा परीक्षा देणारे व स्पर्धा परीक्षा न देणारे विद्यार्थी यांच्या अभ्यास सवयी व भावनिक वंचन यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

उद्देश

१) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींचा आणि भावनिक वंचन याचा अभ्यास करणे.

२) स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींचा आणि भावनिक वंचन याचा अभ्यास करणे.

परिवर्त्य:

स्वतंत्र परिवर्त्य :

अ) शैक्षणिक स्तर : १. स्पर्धा परीक्षा देणारे विद्यार्थी व विद्यार्थीनी
२ . स्पर्धा परीक्षा न देणारे विद्यार्थी व विद्यार्थीनी

ब) लिंगभिन्नता: १) मुले
२) मुली

क) अवलंबी परीवर्त्य : १. अभ्यास सवयी
२. भावनिक वंचन

गृहीतके / अभ्युपगम :

१) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलांच्या अभ्यास सवयी स्पर्धा परीक्षा न देणारे मुलांपेक्षा चांगल्या दिसून येतील ?

२) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलांचे भावनिक वंचन स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलांपेक्षा चांगले दिसून येतील ?

3) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलींच्या अभ्यास सवयी स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलींपेक्षा चांगल्या दिसून येतील?

4) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलींचे भावनिक वंचन स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलींपेक्षा जास्त दिसून येतील ?

संशोधनाचा आराखडा:-

प्रस्तुत संशोधनात २ X २ हि आखणी वापरण्यात आली.

	स्पर्धा परीक्षा देणारे विद्यार्थी	स्पर्धा परीक्षा न देणारे विद्यार्थी	एकूण
मुले	४०	४०	८०
मुली	४०	४०	८०
एकूण	८०	८०	१६०

नमुना निवड :- प्रस्तुत संशोधनात नमुना निवड हि अनियत नमुना निवड या पद्धती द्वारे करण्यात आली आहे. नमुन्यासाठी वय वर्ष १८ ते २२ वयोगटातील स्पर्धा परीक्षा देणारे विद्यार्थी व स्पर्धा परिक्षा न देणार्या विद्यार्थ्यांचा नमुन्या मध्ये समावेश केला आहे.

<u>प्रदत्त संकलनाची साधने</u> : प्रस्तुत संशोधनाकरिता म. न. पलसाने यांची अभ्यास सवयी ह्या प्रश्नावलीचा उपयोग केला आहे. त्यात ४५ विधाने आहेत व त्यासाठी नेहमी, कधी-कधी आणि क्वचित किंवा कधीच नाही असे.

त्याचप्रमाणे भावनिक वंचन हि मापनी या संशोधनाकरीता वापरली गेली आहे. यात एकूण २० विधाने आहेत. हि मापनी डॉ. अशोक बोरसे, धुळे यात पूर्ण मान्य, मान्य, सांगता येत नाही अमान्य, पूर्णतः अमान्य असे आहेत.

<u>पद्धती</u> – या संशोधनात वापरलेली प्रश्नावली व मापनी प्रत्येकी ८०-८० अशा एकूण १२० विद्यार्थी व विद्यार्थीनिंनी सोडविली आहे. त्या नंतर त्याचे प्राप्तांक मिळवून मध्यमान, प्रमाण विचलन आणि 't' मूल्य काढले.

<u>फलीतांचे विश्लेषण:-</u> स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलांच्या अभ्यास सवयी स्पर्धा परीक्षा न देणारे मुलांपेक्षा चांगल्या दिसून येतील ?

वरील अभ्युपगम पडताळून पहाण्यासाठी स्पर्धा परीक्षा देणारे मुले व स्पर्धा परीक्षा न देणारे मुले यांच्या अभ्यास सवयीचे मापन केले त्यासाठी 't' मूल्य काढले आहे.

विद्यार्थी	एकूण	मध्यमान	प्रमाण विचलन	मुक्ती प्रमाण संख्या	't' मुल्य	सार्थकता पातळी
स्पर्धा परीक्षा देणारे मुले	४०	६६.३०	८.२२	७८	४.२२	०.०१
स्पर्धा परीक्षा न देणारे मुले	४०	५४.१५	६. २८			

स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलांचा मध्यमान ६६.३० व स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलांचा मध्यमान ५४ .१५ इतका आला असून त्यांचे 't' ४.२२ मूल्य इतके आले आहे आणि ते ०.०१ पातळीला सार्थक आहे.

२) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलांचे भावनिक वंचन स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलांपेक्षा चांगले दिसून येतील ?

विद्यार्थी	एकूण	मध्यमान	प्रमाण विचलन	मुक्ती प्रमाण संख्या	't' मुल्य	सार्थकता पातळी
स्पर्धा परीक्षा देणारे मुले	४०	४२.३०	६.२६	७८	१.६८	सार्थक नाही
स्पर्धा परीक्षा न देणारे मुले	४०	४४.२२	७. १८			

स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलांचा मध्यमान ४२.३० व स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलांचा मध्यमान ४४.२२ इतका आला असून त्यांचे 't' मूल्य १.६८ इतके आले आहे आणि त्यात कोणताही फरक आढळून आलेला नाही.

3) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलींच्या अभ्यास सवयी स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलींपेक्षा चांगल्या दिसून येतील?

विद्यार्थी	एकूण	मध्यमान	प्रमाण विचलन	मुक्ती प्रमाण संख्या	't' मुल्य	सार्थकता पातळी
स्पर्धा परीक्षा देणारे मुली	४०	७२.६०	८.३४	७८	२.८४	०.०१
स्पर्धा परीक्षा न देणारे मुली	४०	५६.१६	६.९६			

स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलींचा मध्यमान ७२ .६० व स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलींचा मध्यमान ५६.१६ इतका आला असून त्यांचे 't' मूल्य २.८४ इतके आले आहे आणि ते ०.०१ पातळीला सार्थक ठरले आहे.

4) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलींचे भावनिक वंचन स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलींपेक्षा जास्त दिसून येतील ?

विद्यार्थी	एकूण	मध्यमान	प्रमाण विचलन	मुक्ती प्रमाण संख्या	't' मुल्य	सार्थकता पातळी
स्पर्धा परीक्षा देणारे मुली	४०	४५.३२	६.६८	७८	१.२२	सार्थक नाही
स्पर्धा परीक्षा न देणारे मुली	४०	४२.०८	७.२४			

स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलींचा मध्यमान ४५.३२ व स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलींचा मध्यमान ४२.०८ इतका आला असून त्यांचे 't' मूल्य १.२२ इतके आले आहे आणि त्यात कोणताही फरक आढळून आलेला नाही.

चर्चा:-

प्रस्तुत संशोधन हे स्पर्धा परीक्षा देणारे विद्यार्थी व स्पर्धा परीक्षा न देणारे विदयार्थी यांच्या अभ्यास सवयी व भावनिक वंचन याचा अभ्यास करणारे आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा अभ्यास करतांना 't ' मूल्य काढले आहे. त्यातून असे दिसून येते कि, अभ्यास सवयी व भावनिक वंचन परस्परांशी पूरक असतात. भावनिक वंचन म्हणजे भावनेपासून वंचीत राहणे होय. भावना वेगवेगळ्या परिस्थितीत वेगवेगळ्या असतात. तसेच सर्व प्रकारच्या भावनांचे समाधान होणे आवश्यक असते, तरच कोणत्याही प्रकारचे यश मिळविणे सोपे असते. विद्यार्थीच्या अभ्यास सवयी चांगल्या असतील तर त्यांचे भावनिक वंचन कमी असते. याचेकारण ते कुणाशीही संवाद साधू शकतात तसेच अभ्यासात त्यांचे लक्ष एकाग्रता झालेले असल्यामुळे त्यांना एकटेपणाची जाणीव त्यांना होत नाही.

निष्कर्ष

१) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलांच्या अभ्यास सवयी स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलांपेक्षा चांगल्या आढळून आल्यात.

२) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलांचे भावनिक वंचन व स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलांचे भावनिक वंचन यात कोणताही फरक आढळून आला नाही.

३) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलींच्या अभ्यास सवयी स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलींपेक्षा चांगल्या आढळून आल्यात.

४) स्पर्धा परीक्षा देणाऱ्या मुलींचे भावनिक वंचन व स्पर्धा परीक्षा न देणाऱ्या मुलींचे भावनिक वंचन यात कोणताही फरक आढळून आला नाही.

उपयोगिता –

प्रस्तुत संशोधनासाठी स्पर्धा परीक्षा देणारे विद्यार्थी व स्पर्धा परीक्षा न देणारे विद्यार्थी यांच्या अभ्यास सवयी आणि भावनिक वंचन हा विषय निवडला असून, प्रत्येक विद्यार्थीला आपले ध्येय पूर्ण करण्यासाठी समाजामध्ये एक निश्चित स्थान मिळविण्यासाठी विद्यार्थी हा स्पर्धा परीक्षा देत असतो. त्याच्यासाठी तो परिपूर्ण प्रयत्न करीत असतो. कोणत्याही स्पर्धा परीक्षा देण्या अगोदर लागतो तो म्हणजे अभ्यास व हा अभ्यास व्यवस्थित होण्यासाठी त्याच्यात भावनिक वंचन कमी असणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत संशोधनाचा उपयोग शैक्षणिक क्षेत्रात विद्यार्थीचे अभ्यास सवयी आणि भावनिक वंचन तपासण्यासाठी केला जातो.

संदर्भ –

- **आयसे सोनय कर्ट, सेराप बाल्सी, डिलेक कोर्से** (2014) " चिंता पातळी आणि संबंधित घटक: विद्यापीठ स्तरीय परीक्षांची तयारी करणारे विद्यार्थी " *पाकिस्तान मेडिकल असोसिएशनचे जर्नल.*, खंड. 64, क्रमांक 11
- कपिल डी (1990) महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक तणावाचे नमुने. *एशियन जर्नल ऑफ सायकॉलॉजी अँड एज्युकेशन* 23:35-40.
- विग एन.एन., नागपाल आर.एन. (1972) विद्यार्थी नापास का होतात? *भारतीय जे मानसोपचार* १४:३३१-३८.
- मिश्रा जी, त्रिपाठी एल.बी. (1978) प्रदीर्घ वंचितता स्केल. *भारतीय जे मानस* 53:65-76.
- अमीराजन एम.एस. (1980) शैक्षणिक कामगिरीच्या निर्धारकांचे एक योजनाबद्ध मॉडेल. शैक्षणिक आणि मानसशास्त्रीय मोजमाप 40: 261-62.
- शियर एम.एफ., कार्व्हर सी.एस. (1985) आशावाद, सामना आणि आरोग्य: सामान्यीकृत अपेक्षांचे मूल्यांकन आणि परिणाम. *आरोग्य मानसशास्त्रीय* 4: 219-47.

- शर्मा, अरविंद. (2015). "नागरी सेवा परीक्षेची तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांमधील मनोरुग्णतेचा अभ्यास करणे". *मानसोपचार जर्नल.* 18. 10.4172/मानसोपचार.1000207.
- म. न. पलसाने, पुणे यांची अभ्यास सवयी प्रश्नावली.
- डॉ. अशोक बोरसे, धुळे यांची भावनिक वंचन हि चाचणी.
- डॉ. बी. एन. बर्वे, मानसशास्त्रीय मापन संख्याशास्त्र
- राणे, चौधरी , पवार (२००७) सामान्य मानसशास्त्र , प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव

Psychology for Social Work

Kalpana Deelip Bharambe

Psychology for Social Work

Kalpana Deelip Bharambe

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

Psychology for Social Work

© Publisher

First Published: 2020

ISBN : 978-81-945395-0-6

₹ 995/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

The objective of Psychology for Social Work is to provide a basic and introductory understanding of the relevance of psychology to social work practice. It acquaints with social work and human behaviour. The psychological framework provides thematic coherence for a uniquely wide range of material, from brain development to communication skills, psychiatric diagnoses to forms of discrimination. Adopting a logical and intuitive structure, its material is relevant both to Human Growth and Development modules and a range of other Social Work modules with psychological content. Psychology for Social Work offers a truly integrative resource for students, allowing them to see how different elements of theory and research connect together for practical application.

Dr. Kalpana Deelip Bharambe, M. A. in Psychology, B.Ed., Ph.D. in Psychology, is serving at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. She is an eminent social worker and educator in the field of Social work especially in Psychology and Counseling. She obtained her Post graduate degree in Psychology (1997) and Ph. D. degree in (2012) from North Maharashtra University Jalgaon. She has teaching experience of 21 years in LMC college of Social Work, Jalgaon. She is actively engaged in research and academic work. She contributed various research papers in reputed journals and also participated and presented papers in national and international workshops/ conferences. She has successfully completed various academic and administrative responsibilities at college and university level.

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

₹ 995/-

ISBN: 978-81-945395-0-6

9 788194 539506

Psychology for Social Work

Kalpana Deelip Bharambe

Psychology for Social Work

Kalpana Deelip Bharambe

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

Psychology for Social Work

© Publisher

First Published: 2020

ISBN : 978-81-945395-0-6

₹ 995/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

The objective of Psychology for Social Work is to provide a basic and introductory understanding of the relevance of psychology to social work practice. It acquaints with social work and human behaviour. The psychological framework provides thematic coherence for a uniquely wide range of material, from brain development to communication skills, psychiatric diagnoses to forms of discrimination. Adopting a logical and intuitive structure, its material is relevant both to Human Growth and Development modules and a range of other Social Work modules with psychological content. Psychology for Social Work offers a truly integrative resource for students, allowing them to see how different elements of theory and research connect together for practical application.

Dr. Kalpana Deelip Bharambe, M. A. in Psychology, B.Ed., Ph.D. in Psychology, is serving at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. She is an eminent social worker and educator in the field of Social work especially in Psychology and Counseling. She obtained her Post graduate degree in Psychology (1997) and Ph. D. degree in (2012) from North Maharashtra University Jalgaon. She has teaching experience of 21 years in LMC college of Social Work, Jalgaon. She is actively engaged in research and academic work. She contributed various research papers in reputed journals and also participated and presented papers in national and international workshops/ conferences. She has successfully completed various academic and administrative responsibilities at college and university level.

₹ 995/-

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

ISBN: 978-81-945395-0-6
9 788194 539506

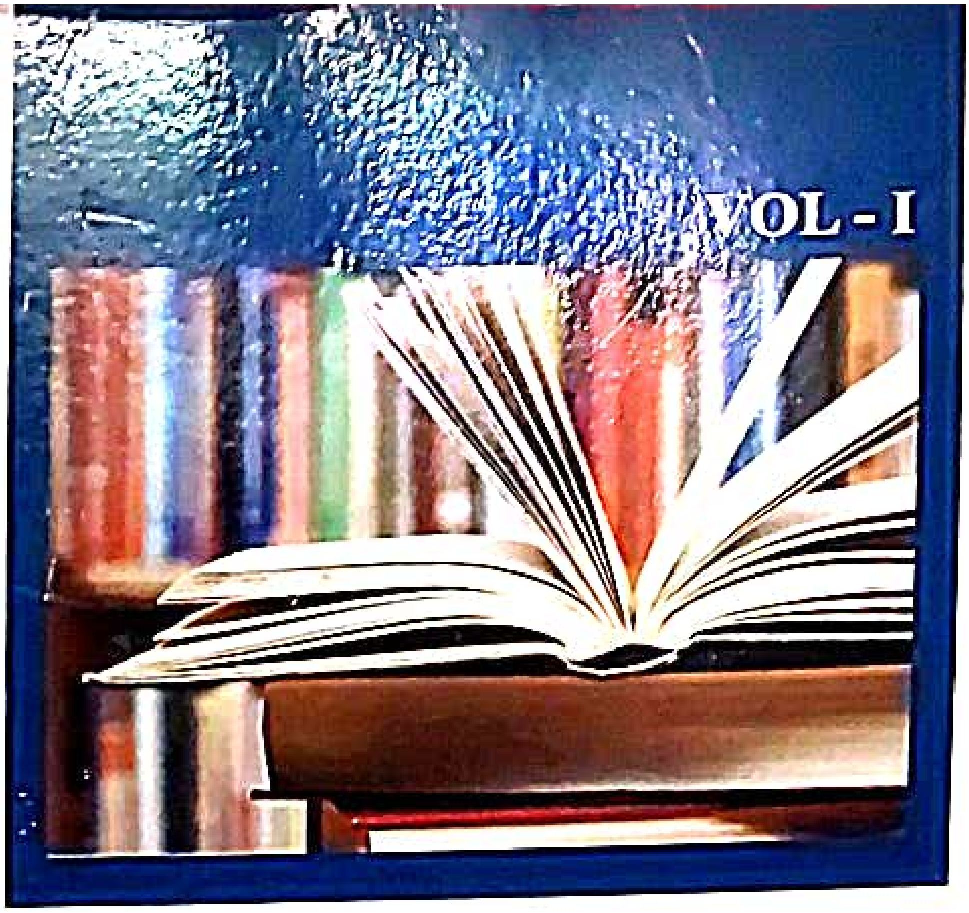

Revamping of Academic Libraries for Next Generation

Editors

Dr. Vinay B. Patil | Dr. Chandrashekhar D. Wani
Mr. Shirish A. Zope | Mr. Sunil P. Patil

REVAMPING OF
ACADEMIC LIBRARIES
FOR NEW GENERATION
VOL - I

(I) Library and Library Profession
(II) Library Services and Utility

EDITORS

Dr. Vinay B. Patil
Librarian,
A.D.P. Mandal's, Women's College of
Art, Com. & Home Science, Jalgaon.

Dr. Chandrashekhar D. Wani
Librarian,
KCES's Institute of
Management & Research, Tal. Dist. Jalgaon.

Mr. Shirish A. Zope
Librarian,
Dr. Annasaheb G.D. Bendale Mahila
Mahavidyalaya, Jalgaon.

Mr. Sunil P. Patil
Librarian,
DNCVP's Shirish Madhukarrao Chaudhari
College, Jalgaon, Dist. Jalgoan (MS)

MUCLA

अथर्व

Atharva Publications

Atharva Publications

Revamping of Academic Libraries for New Generation (VOL - I)

National Conference Papers

RALNG 2018

Copyright © All rights reserved.

ISBN : 978-93-88544-05-4

Publisher & Printer
Mr. Yuvraj Mali

Atharva Publications

Dhule : 17, Devidas Colony,
Varkhedi Road, Dhule - 424001.
Contact : 9405206230

Jalgaon : Basement, Om Hospital,
Near Anglo Urdu Highschool,
Dhake Colony, Jalgaon - 425001.
Contact : 0257-2253666, 9764694797

Email : atharvapublications@gmail.com
Web : www.atharvapublications.com

In Association with
Maharashtra University and College Librarians Association

First Edition
30th November 2018

Type Setting
Atharva Publications

Price
Rs. 500/-

Disclaimer: *The authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in the volume / book. The publishers or editors / Maharashtra University and College Librarians Association do not take responsibility for the same in any manner. Errors if any purely unintentional and readers are requested to communicate such error to the publishers or editors to avoid discrepancies in future.*

- **E-Resources, Concepts and Use : An Overview** 137
  - *Dr. Harshal R. Nimbhorkar*
- **Social Networking Tools for Library Services** 140
  - *Mr. Kishor Pandharinath Bhole*
- **Library 2.0 in the Libraries** 144
  - *Prof. Pradip Tulshiram Patil*
- **A Model Plan for Providing E-Resources to the Rural Students** 148
  - *Dr. Vijay Srinath Kanchi*
- **Use of Social Networking Sites among Social Science Student of Arts, Commerce and Science College, Navapur : A Study** 152
  - *Rahul K. Tupe, Dr. Chandrakant Satpute, Sandip B. Khandare*
- **Leadership Skills in Library Professional Services** 156
  - *Dr. G.N. Panchal, Dr. Sambhaji G. Patil*
- **Institutional Repositories : Concept, Benefits and Challenges** 160
  - *Mr. V.M. Pawar, Dr. U.R. Aghav*
- **Impact of Social Media on Marketing of Library and Information Services** 163
  - *Anil Venkatrao Jadhav, Dr. Jagdish N. Kulkarni*
- **Reading in A Digital Age : Print Versus Digital Special Reference to Shri Shivaji College of Education Amravati** 167
  - *Dr. Vandana R. Khakre (Kasar)*
- **Impact of Social Networking Sites on Academic Libraries** 170
  - *Priti G. Patil*
- **Marketing Strategy of B. Pharmacy College Library Services in Aurangabad City** 174
  - *Shripad R. Pathrikar, Dr. Veena M. Kamble*
- **Traditional Library Services and E-Library Services in College Libraries Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar University, Aurangabad** 181
  - *Mrs. M.S. Sutar, Dr. Daya Patil (Dalve)*
- **Best Practices in College of Social Work Badnera Library : A Study** 185
  - *Anita P. Patil*
- **Information Consolidation & Repackaging Service & Fundraising** 189
  - *Mr. Shekhar G. Dixit*
- **Electronic Content Development : A Modern Information Repackaging Service** 192
  - *Mr. Umesh A. Khadse*
- **Use of E-Resources for Development of Higher Education** 196
  - *Jitendra R. Dange*
- **The Utilization Study of Online Academic E-Information Resources and Its Services Utilize in Engineering College Libraries in Sindhudurg and Ratnagiri Districts** 200
  - *Shri. Kishor M. Waghmare, Dr. Chandrashekhar D. Wani*
- **Plagiarism Guidelines of University Grant Commission : Impact on Research Community in India** 204
  - *Mr. Ramesh Sutar, Mr. Hemant Shetye, Ms. Pallavi Dhoke*
- **Use of Whats App Application Among the College Student of Shri V.S. Naik College, Raver, Dist. Jalgaon** 208
  - *Dr. Mukhyadal B.G., Wankhede R.S.*
- **Best Practices in Arts, Commerce & Science College, Arvi Library** 213
  - *Dr. Manisha R. Khakre*
- **Open Access Institutional Repositories : An Overview** 218
  - *Mr. Nikhil Ravindra Patil, Dr. Chandrashekhar D. Wani*
- **Reading Interest in School Students : Problems and Solutions** 222
  - *Miss. Jyoti S. Suryawanshi, Mr. Anandrao Padmar*

Social Networking Tools for Library Services

Mr. Kishor Pandharinath Bhole
DNCVP's Loksevak Madhukarrao Chaudhari
College of Social Work,
Jalgaon (MS)

Abstract

The paper describes the social networking and its application to Academiclibrary services for awareness and training to educate both the LISprofessional and the Teaching Faculty, Students and Research Scholars on the invaluable importance of utilizing social networking in academic library services indigital environment. Social Networking sites are one of the new technologiesoffering libraries the opportunity to reach out to its clients. Social networking is a social structure that allow user to interact and work collaboratively with other users. Today social networking websites are most popular as well as widely used among people of all age group to share interests, information, activities, ideas, thoughts, experiences, or real-life connections.

Introduction

A Social Networking Service is Online service. Social networking is an internet web based tool to find and connect the people. Social networking websites usually have open membership this means that anyone become a member. All round social network that sharing videos, links, mages on event. The changing technology, explosion of information and the transition of academic librariesfrom print to electronic have influenced the user behavior. Most of the libraries, especiallyacademic libraries are continued to be hybrid (print and electronic) libraries. Compare toother libraries, academic college libraries need special attention in developing collection,systems and services, keeping the hanging-needs and information seeking behavior of theusers. The present study has undertaken a survey for assessing the exiting situation,perception and expectations of users in academic college libraries.

Definitions

Boyd and Ellison define social networking sites as web-based services that allow individuals to construct a public or semi-public profile within a bounded system, articulate a list of other users with whom they share a connection, to view and navigate their list of connections and those made by others within the system. Powell defines social networking as a community in which individuals are somehow connected through friendship, values, working relationships, idea and so on. Deducing from the above definition, the term social networking can be referred to as a web platform where people from different cultural settings can connect and interact with each other.

What is Social Networking

Social networking is a composition of individuals or organization, which are attached withone ormore individuals such as friend, neighborhood, small communities etc. In theprofessional field,especially in the workplace, university and colleges, it is most fashionableonline networking siteamong the individuals. This is because of the widely spread of internet in the work places likecolleges, universities and other work places the individuals gather andshare their first handexperience and information among them.

Advantages of Social Networking

The significant advantage is -

1. Worldwide Connectivity
2. Commonality of Interest
3. Real-Time Information Sharing
4. Free Advertising
5. Increased News Cycle Speed
6. Improve innovation and learning
7. To identify the individuals, teams, and units who play central roles.
8. Strengthen the efficiency and effectiveness of existing, formal communication channels.
9. Discern information breakdowns, bottlenecks, structural holes, as well as isolated individuals, teams, and units.

Disadvantages of Social Networks

While up using SNS, there is some negativity is also like:

1. Face to Face Connections are endangered
2. Cyber bullying and Crimes against Children
3. Risks of Fraud or Identity Theft
4. Time Waster
5. Corporate Invasion of Privacy
6. Negative Health Consequences
7. Diminishing Privacy

Advantages of Facebook for Academic Libraries

1. The primary function of any Academic library is to acquire, store and disseminate the information, in the sameway Face book also explores the information variously.
2. Face book helps students or research scholar to develop practical research skills that they need in a world whereknowledge construction and dissemination make increasing use of online information network.
3. Face book works as a tool to mobilize the Academic library services among younger generation of AcademicLibrary Professionals.
4. To get aware of the users about new arrivals of Academic library have make notices, in the same way Face bookalso shows new information in the form of notification.
5. Teaching faculty of Library and Information Science may get share information with their students on socialNetworks, Face book that will help to embark their wide knowledge to the student's community outside theclassroom.
6. Face book can work as a tool for interaction among the students and teachers.
7. The popularity of social networks is increasing among the educated people especially adult youth in college and universities.

Major categories of Social Network

SNS can be categories as their content types, it is very extensible services, describe the major egories like:

1. **Social Connections:** Keeping in touch with friends and family members is one of the greatest benefits of social networking. Facebook, Twitter, Google and MySpace are some of the most widely-used websites for building social connections online.
2. **Multimedia Sharing:** Social networking platform makes it easy to share video and managing digital photography content online. Some of the most popular sites for multimedia sharing are *YouTube*, *Flickr* and *Picasa* etc.
3. **Professional:** Professional social networks are designed to provide opportunities for career-related growth. These types of networks provide a general forum for professionals to connect, while others are focused on specific occupations or interests. A few examples of professional social networks are *LinkedIn*, *Classroom Connect*. Online community designed to help individuals in the nursing profession connect and communicate with each other.
4. **Informational:** Informational communities are made up of people seeking answers to everyday problems. For example, when you are thinking about starting a home improvement project or want to learn how to gogreen at home, you may perform a web search and discover countless blogs, websites, and forums filled with people who are looking for the same kind of information.
5. **Educational :** Educational networks are where many students go in order to collaborate with other students on academic projects, to conduct research for school, or to interact with professors and teachers via blogs and classroom forums. Educational social networks are becoming extremely popular within the educational system today. Some examples of such educational social networks are *The Student Room, The Math Forum and ePALS School Blog* etc.
6. **Hobbies:** One of the most popular reasons many people use the Internet is to conduct research on their favorite projects or topics of interest related to personal hobbies. When people find a website based on their favorite hobby, they discover a whole community of people from around the world who share the same passion for those interests. This is what lies at the heart of what makes social networks work, and this is why social networks that are focused on hobbies are some of the most popular.
7. **Academic:** Academic researchers who want to share their research and review results achieved by colleagues may find academic-specific social networking to be quite valuable. A few of the most popular online communities for academics are:

1) Academic .education

Users of this academic social network can share their own research, as well as follow research submitted by others

2) Collaborative Research

Online resource for scientists, researchers and clinical practitioners to find, organize and share useful information.

There is another category, which define by *Kaplan and Haenlein (2010)*, are describing the major categorizationof social network using by user -

a. Collaborative Project (for example, Wikipedia)
b. Blogs and micro blogs (for example, Twitter)
c. Social news networking sites (for example, Digg and Leakernet)
d. Content communities (for example, YouTube and DailyMotion)
e. Social networking sites (for example, Facebook)
f. Virtual game-worlds (for example, World of Warcraft)
g. Virtual social worlds (for example, Second Life)

In briefly all the SN has some specific features like:

a. Create profile themselves,
b. Connect with other user sending as "request" (may be accepted or denied),
c. Manage the list of friend and searching related links
d. Sending messages
e. Posting, tagging and sharing object with others and
f. Customize a range of aspects, from layout and design, to function and selective disclosures of information to different user or audience.

Social Networking Tools its Possible implication in Academic Libraries

Social networking tools helps academic librarian to share information with Research Scholars and students in the easiest way for academic library environment. Academic Librarian can use in three broad categories for serving the user in library and information services. The major three are Information communication, Knowledge distribution and knowledge organization.

Information Communication

In the Digital era academic librarian can keep constant touch and effective interaction with Teaching Faculty, Students and Research Scholars in online collaborative environment.

a) **MySpace:** MySpace (http://www.myspace.com) and Face book (http://www.facebook.com)are extremely popular social networking sites which primarily have a social function allowing people to make friends, talk online and share resources.
b) **Face book:** one of the best social media site frequented by students, Face book is librarian friendly. Group communication among patrons can be possible.
c) **Ning:** Librarian can use this tool to get connected with students, Academic library associations, and more. You can also use it to share information with many people at a time.
d) **Blog:** By creating a blog, you'll be able to disseminate information to lots of people at one time. Whether you're updating students on new collections, or just conversing with library staff, blogs are a powerful tool, especially when combined with RSS.
e) **LinkedIn:** This social networking site for professionals is a great way to get library patrons connected with the people that can help them find information. Whether that's you, faculty, authors, historians, or other sources, they can find them in your LinkedIn network.
f) **Twitter:** Use Twitter, a micro blogging application, to keep staff and patrons updated on daily activities, like frequently updated collections, new arrival, current content services of library.

Information Distribution

Information sharing is the major part and crucial area where professionals should looks seriously while considering and designing library activities in digital age. Patron's satisfaction should given first and for most priority by providing right information at the right time in a right way from any where. Library professionals should rethink for implementing web technologies in library services from early period.

1) Flickr: This image distribution tool is a great way to share new image collections. Librarycan share photo collection of workshops; conference and different programme that areorganized with in the campus. You can create image sets with metadata, as well as takeadvantage of the many plug in available for Flickr users. Flickr users can also help gathermissing information about images.
2) YouTube: Library video and e-learn in tutorials, events and others video library servicescan

be effectively promote and webcast through YouTube.

3) Teacher Tube: Teacher Tube, which is a YouTube for teachers, presents an excellentopportunity for instructor-librarian collaboration. Instructors can guide students to helpfullibrary resources, and vice versa.

4) Second Life: On Second Life, you can create a virtual library with streamed media,discussions, classes, and more.

5) Wikipedia: Wikipedia is an online encyclopedia updated by users. You can use this tool toshare your knowledge by editing, or simply point library patrons in the right direction. You can also host your library websites on wiki software like PBWiki.

6) PBwiki: PBwiki is the world's largest provider of hosted business and educational wikis.It encourages collaboration from students, a way to showcase work, and offers a centralgathering point for information. PBwiki offers controlled access, so you can give someediting privileges, while other scan only read.

7) Footnote: On Footnote, you'll get access to original historical documents, and can updatethem with your own content and insights. You can even find personal anecdotes andexperiences you won't find in reference books.

8) Community Walk: Community Walk offers a geographical way to interpret text andevents. You can use it for instruction, such as showing someonewhere to find a book, orwalk them through a historical and geographicaltimeline.

9) SlideShare: Encourage faculty, staff, and students to share their slideshowpresentationsfor the greater community to access on SlideShare. It's a greatway to disseminateinformation among research community to the field ofresearch and development activities.

Social Networking Sites

A social networking site is an online portal, or web service, which induce to building social relations among group of individuals. It connects the feelings, emotions, sharing information, and other activities of real life situation among peoples. The service of the social network site consists of a representation of each people, his/ her social links, and a range of additional services. A social networking site are web-based and provide variety of service for users to interact over the internet, i e. E-mail, Instant messaging etc. There are many social network sites are available, Facebook, Orkut, YouTube, Twiter, flikr , My space, Linked etc are most popular among them.

Conclusion

Social networking sites proved a vast area for communication with others, which are online network. Social Networking have own benefits to Libraries and its users with the helps of this new technology can give more effective services to users. Library users shouldhave possess some knowledge of using social networking and sufficient training should be provided to library staffs also toaccomplish the task of successful implementation of social networking in libraries.

References

1. En.wikipedia.org
2. Konnur, M.B. & other, Encyclopedia of Library & Information science, Diamond Pub.Pune, 2008.
3. Mahapatra, R.k., Electronic Librarianship Issues & trends, SSDN Pub., New Delhi.
4. Poliwal R.S., Information Resources for Lib & Information Technology, Navyug Books International, New Delhi.
5. www.academia.edu.com

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
Cosmos Impact Factor 4.270

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development
Volume X (Issue – III), January, 2020

सम्पादक -
प्रा. डॉ. आर. व्ही. भोळे
संपादकीय कार्यालय
Journal of Research and Development
C/o 'Ravichandram' Survey No. 101/1, Plot No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425002

१) सम्पादन - प्रकाशन एवं संचालन अवैतनिक
२) कला साहित्य, संस्कृती, समाज, इतिहास, राजनिती एवं आर्थिक विषयों पर केंद्रीक शोधपत्र आमंत्रित है।
३) जर्नल ऑफ रिसर्च ॲन्ड डेव्हलपमेंट में प्रकाशित शोध/ विचार पत्रों में व्यक्त चिन्तन एवं दृष्टीकोन सम्बधित लेखकों के है। उससे जर्नल का सहमत होना आवश्यक नही है।
४) सदस्यता फार्म एवं नियमावली अंक के अंतिम पृष्ट पर देखें।
५) जर्नल ऑफ रिसर्च ॲन्ड डेव्हलपमेंट का प्रकाशन प्राध्यापकों को प्राध्यापकों के द्वारा, प्राध्यापकों के लिए एक अव्यावसायिक सहयोगी प्रयास।
६) सदस्यता शुल्क का भुगतान नगद, मनी ऑर्डर द्वारा जर्नल ऑफ रिसर्च ॲन्ड डेव्हलपमेंट जलगांव के पते पर भिजवाए।
७) मराठी भाषा के शोध पत्र प्रकाशित किए जाएंगे।
८) इस शोध पत्रिका को प्रकाशित करते हुए पुर्ण सावधानी बरती गई है। फिर भी किसी प्रकारकी त्रृटि के लिए सम्पादक, प्रकाशक, मुद्रक जिम्मेदार नहीं होगा। समस्त विवादों का न्यायक्षेत्र जलगाँव होगा।
९) जर्नल ऑफ रिसर्च ॲन्ड डेव्हलपमेंट में प्रकाशनार्थ प्राप्त होने वाले शोधपत्रों का चयन एवं उनकी स्वीकृती। अस्वीकृती का निर्णय सम्बंधित विषय के दो विशेषज्ञों की राय में सम्पादन मंडल द्वारा लिया जाता है।

EDITORIAL BOARD

1) Prof. Andrew Cherepanov, Detroit, Michigan (USA)
2) Nguyen Kim Anh (HANOI) Vietnam
3) Dr. R. K. Narkhede, Nanded
4) Principal Dr. J. B. Anjane, Ainpur
5) Prof. B. P. Mishra, Aizawal (Mizoram)
6) Dr. L. N. Varma, Raipur (C.G.)
7) Prof. R. J. Varma, Bhavnagar (Guj.)
8) Prof. C. V. Rajeshwari, Pottikonda (Guj.)
9) Dr. S. B. Gaikwad, Miraj
10) Dr. D. D. Sharma, Shimla (H P.)
11) Dr. Venu Trivedi, Indore (M.P.)
12) Dr. Chitra Ramanan, Navi Mumbai
13) Dr. Kaveri Dabholkar, Bilaspur (C.G.)
14) Dr. Jadhao Subhash P. (Washim)
15) Dr. A. D. Bhosale (Khamgaon)

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18, January 2020

Editors

Dr. Yashawant Mahajan
Dr. Sham D. Sonawane
Dr. Yogesh P. Mahajan
Mr . Nilesh S. Chaudhari
Dr. Prashant S. Bhosale
Mr. Jugal P. Ghuge

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
78/5 Shankarrao Nagar, Near Talele Colony, Old Khedi Road Jalgaon 425001 Ph. 0257-2221302

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University Jalgaon
and
Loksevak Madhukarrao Chaudhari,
College of Social Work, Jalgaon
(NAAC Accredited with "A" Grade)

Jointly Organizes

One day Multidisciplinary National Conference
On

"Rural & Tribal Development : Issues and Challenges"

Date: 18 January, 2020

OUR PATRON

Hon. Shri. Shirish Madhukarrao Chudhari
President

Mr. Sunil M. Patil
Vice President

Dr. P. R. Chaudhari
Secretary

Mr. Chandan Attarde
Member

Dr. Vinay Patil
Member

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Yashawant Mahajan
Acting Principal (Convenor)

Dr. Sham Sonawane
Organizing Secretary

Dr. Yogesh Mahajan
Cordinator

Mr. Nilesh Chaudhari
Co-cordinator

ORGANIZING COMMITTEE MEMBER

Dr. Umesh Wani
Dr. Rakesh Chaudhari
Mr.Ashok Hanvate
Mr. Kishor Bhole

Dr. Bharti Gaikwad
Dr. Sunita Chaudhari
Mr. Deepak Mahajan
Mr. Jugal Ghuge
Mr. Dhananjay Mahajan

Dr. Kalpana Bharmbe
Dr. Nitin Badgujar
Dr. Prashant Bhosale
Dr. Bhushan Rajput

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue – 224 (B)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

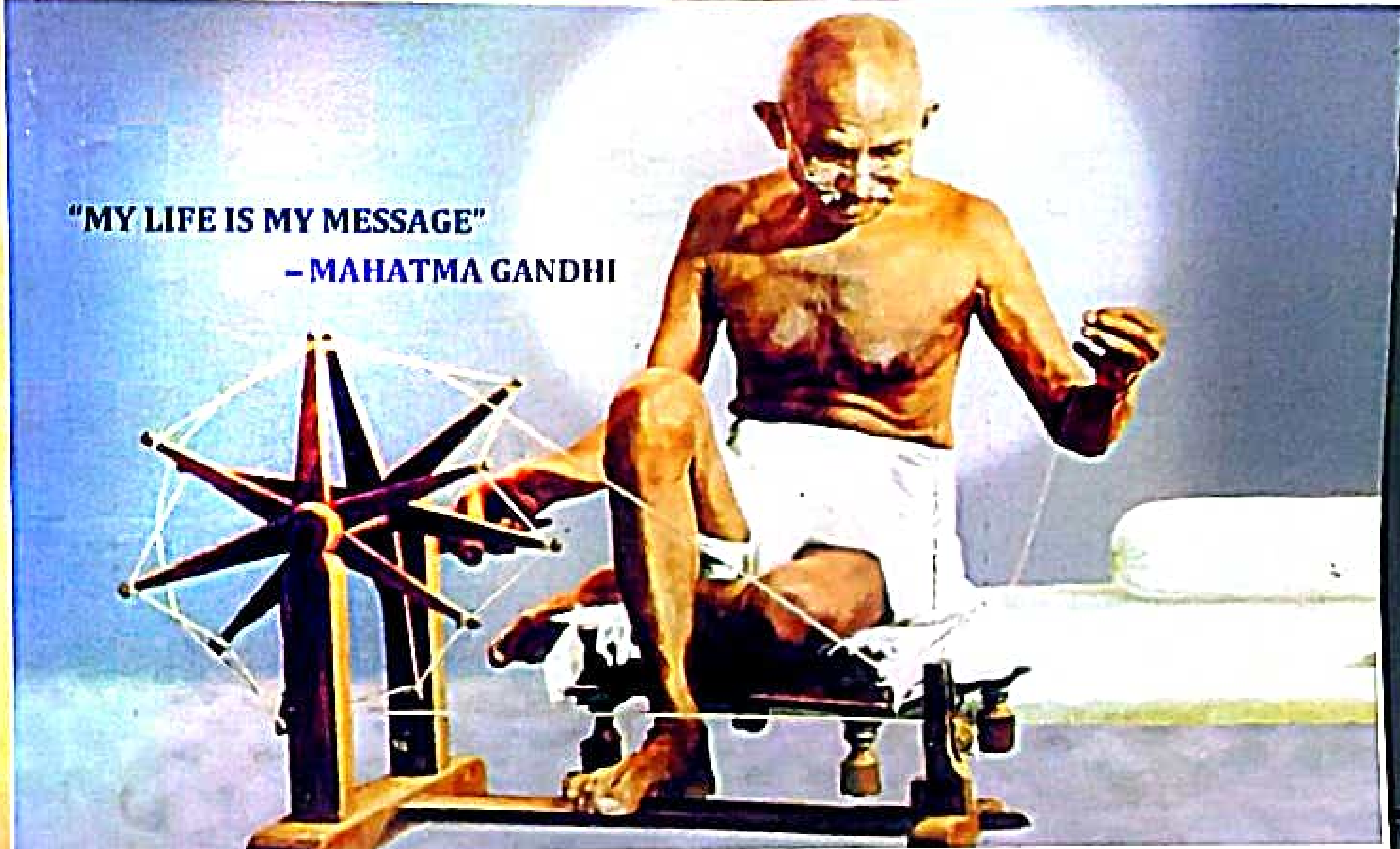

Guest Editor :
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor :
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
(Yeola)

This Journal is Indexed In :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue – 224 (B)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

Guest Editor
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
SPH Mahila Mahavidyalaya,
Malegaon, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marath
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, **Riyadh, Saudi Arabia**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.] India**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**

Advisory Board -
- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik
- **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali** , HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik**
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

33	महात्मा गांधीजींच्या समग्र तत्त्वज्ञानाची भारताच्या विकासासाठी गरज व आजची वास्तवता	डॉ. संजय मोळे	127
34	महात्मा गांधींचा आर्थिक दृष्टीकोन	प्रा. जितेंद्र आडोकार	132
35	महात्मा गांधी : एक महान सृजनशील व्यक्तिमत्त्व	डॉ. तुकाराम बोकारे	135
36	महात्मा गांधींचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	प्रा. जी. एम. घुटे	139
37	महात्मा गांधींचे नैतिकतेसंबंधी विचार	डॉ. डी. डी. राठोड	143
38	महात्मा गांधीजी व त्यांची ग्राम विकासाची संकल्पना	साहेब पडलवार	146
39	महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार	डॉ. आशालता जावळे	151
40	महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान – जागतिक शांततेतील अहिंसेची भूमिका	डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ	154
41	पूर्वखानदेश जिल्ह्यात महात्मा गांधी जयंती उत्सव (१९२९-१९४२)	डॉ. दिनेश महाजन	157
42	मराठी कादंबरीतील गांधी विचारांचा प्रभाव : एक शोध	डॉ. रविंद्र नागराळे	161
43	महात्मा गांधींचे आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीविषयक विचार	डॉ. डी. एस. शहापुरे	164
44	महात्मा गांधी आणि समाजकार्याचे तत्त्वज्ञान	डॉ. नितीन बडगुजर	171
45	महात्मा गांधीचे महिला विषयक विचार	प्रा. यादव बोयेवार	174
46	अस्पृश्यता निवारणाबाबत महात्मा गांधीचे विचार	डॉ. भारती गायकवाड	177
47	७३ वी घटनादुरुस्ती आणि महिला सबलीकरण	डॉ. विजय तूंटे, रागुनाथ सोनवणे	181
48	गांधी विचार	प्रा. ए. पी. पाटील	183
49	महात्मा गांधींची मुलोद्योगी शिक्षण योजना	डॉ. शंकर धनवडे	186
50	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	प्रा. किशोर मोळे	190
51	खेड्या कडे चला...ची हाक	डॉ. बाजीराव पाटील	194
52	ग्रामीण विकासातील महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डी. एच. कोळी	196
53	गांधी विचार आणि मराठी साहित्य	डॉ. दिपक सूर्यवंशी	200

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवलेले आहेत. प्रकाशकांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय या अंकाती लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या अंकात व्यक्त झालेली मते व विचार हे त्या लेखाच्या लेखकांचे वैयत्ति विचार आहेत त्याच्याशी संपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ माल हक्कासंदार्भातील संपूर्ण जबाबदारी लेखाच्या लेखकांची असेल.

- मुख्य संपादक, रिसर्च जर्नी

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 224 (B) : Relevance of Gandhian Thoughts
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान

प्रा. किशोर पंढरीनाथ भोळे
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी
समाजकार्य महाविद्यालय जळगाव

प्रस्तावना :

महात्मा गांधीजी यांनी ब्रिटीशांविरुध्द दिलेला मानवी लढा हा भारतीय समाजाच्या बदलाला महत्वाचा ठरला. स्वातंत्र्य लढ्यात महात्मा गांधीजींनी उडी घेतली नसती तर भारतीय क्रांतीच्या मार्गावर युवकांनी सक्रिय सहभाग घेतला नसता. गांधीजीच्या कार्यांची प्रेरणा आणि आदर्श भारतीय तरुणांनी घेतलेला दिसतो. गांधीजींचे सामाजिक, शैक्षणिक, राजकिय विचार हे आजच्या काळतील समाजव्यवस्थेला आदर्श ठरतात. या प्रस्तुत शोधनिबंधात महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि कार्याबाबत मांडणी केली आहे.

शिक्षणाचे उद्दिष्ट :

शिक्षणामुळे मानवी समाज अस्तित्वात आहे. शिक्षणाची उद्दिष्टांविषयी माहिती असणे आवश्यक आहे. शिक्षणाची उद्दिष्टे निश्चित केल्याशिवाय शिक्षणाची रुपरेषा आखणे शक्य नाही, त्यामुळे योग्य दिशा मिळते. शिक्षणाची उद्दीष्टे नसतील तर प्रगती साध्य करता येत नाही. शिक्षणाच्या इतिहासाचा अभ्यास केल्यावर असे दिसून आले आहे की शेकडो उद्दिष्टे वेगवेगळ्या वेळी आणि वेगवेगळया ठिकाणी शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या विचारवंतांनी दिली आहेत. शिक्षणाचे उद्दीष्ट म्हणजे व्यक्तींना त्यांचे शिक्षण चालू ठेवण्यास सक्षम करणे. गांधीवादी शिक्षणामध्ये चारित्र्य निर्मितीला प्रथम स्थान आहे. चारित्र्य पाया सारखेच आहे. शिक्षण हे राष्ट्रभाषेतुन किंवा मातृभषेतुन दिल्याने समस्या निर्माण होणार नाहित. गांधीजी असे म्हणतात की इंग्रजी ही राष्ट्रीय भाषा होऊ शकत नाही. या संदर्भात गांधींनी राष्ट्रीय भाषेच्या गरजेचा उल्लेख केला.

महात्मा गांधिजींचे शैक्षणिक विचार :

भारतीय समाजव्यवस्थेला कोणत्या प्रकारचे शिक्षण उपयोगात येऊ शकते. या सर्वांचा त्यांनी सर्व प्रथम विचार केला. विदेशी इंग्रजांची शिक्षण पद्धतीमुळे भारत देशाचे हित होऊ शकणार नाही. देशाची खरी प्रगती होऊ शकेल अशी शिक्षण व्यवस्था आपल्या भारतात आणणे आवश्यक आहे. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान हे भारत देशातील तरुणांचा विचार करुन तयार केले आहे असे दिसते. त्यांच्या शैक्षणिक विचारात केवळ पुस्तकी ज्ञानापेक्षा व्यवहारोपयोगी शिक्षणावर भर दिलेला आहे. पाठांतर आणि पुस्तकी ज्ञानाने माणसाचा सर्वांगीण विकास होत नाही. शिक्षणाचा उद्देश ज्ञानासोबत व्यक्तिमत्व आणि चारीत्र्यांचा योग्य विकास घडवुन आणण्याचा होता. गांधीजींच्या शिक्षण विषयक विचारात स्वावलंबन, श्रमप्रतिष्ठ, स्वाभिमान या त्रिसुत्रिच्या आधारावर मुलोद्योगी शिक्षण योजना मांडली होती. शिक्षणातुन राष्ट्रहिताची भावना जागृत करणे आवश्यक आहे. समाजाचा सर्वांगीण विकास ज्या शिक्षण पद्धतीने होतो ती शिक्षण पद्धती मातृभाषेतून देण्यात यावी. मातृभाषेतून शिक्षण दिल्यामुळे विषय समजुन भार्षेविषयी प्रेम आणि आदर वाटतो. शिक्षण हा सर्वांचा हक्क असल्याने यात जात, लिंग, धर्म असा कोणताही भेदभाव करु नये. गांधीजींची शिक्षण योजना ही "बुनियादी शिक्षण योजना" म्हणून प्रसिद्ध आहे. गांधीजींचा शिक्षणाचा आधार हा मानसशास्त्रिय आहे. मुलांना शिक्षण देतांना वस्तु किंवा साधनांचा स्वतः वापर केला तर विद्यार्थ्यांमध्ये निरिक्षण शक्तिचा विकास होतो. शिक्षणात हस्तकलेला प्राधान्य असावे, यामुळे विद्यार्थ्यांच्या क्रियाशिलतेला वाव देण्यात येऊन शिक्षणाच्या जीवनाशी संबंध जोडता येतो तसेच मानसिक शक्तिचा विकास होतो. विश्वाचे ज्ञान प्राप्त करुन देतांना विश्वकुटूंब कल्पनेला प्राधान्य द्यावे. भारत हा खेड्यांचा देश असल्याने मुख्यतः शिक्षणात ग्रामिण भागाचा अभ्यास आवश्यक आहे. ग्रामिण भागात शिक्षणाचे महत्व पटवून सांगणे गरजेचे आहे यावे म. गांधीजींचा भर होता. व्यक्तिला स्वावलंबी बनविणारे शिक्षण असावे. आपल्या संस्कृतीबद्दल आदर बाळगणारा दृष्टिकोण शिक्षणातुन विकसित व्हावा, पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण न करता आपल्या

ISSN : 2348-7143
February-2020

संस्कृतीबद्दल त्यांच्यात अस्मिता व स्वाभिमान जागृत करावा. यामुळे विद्यार्थी केवळ स्वताचा विचार न करता संपुर्ण समाजाचा विचार करतो.

मूलभूत शिक्षण :

महात्मा गांधींनी शैक्षणिक प्रणालीची बाजू मांडली, ती साहित्यिक आणि उत्पादनक्षम आहे, परंतु सध्याची शैक्षणिक प्रणाली नैतिक अधः पतन असलेल्या जीवन क्रियाकलाप पासून पूर्णपणे वेगळी आहे. आदर्श समाज आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी, शांततापूर्ण व सुव्यवस्थित साध्य करण्यासाठी आणि नैतिक व आध्यात्मिक जीवन टिकवून ठेवण्यासाठी आणि समाजातील असमानता कमी करण्यासाठी त्यांनी नैतिकता आणि मानवी मूल्यांवर आधारित मूलभूत शिक्षण म्हणून ज्ञात शिक्षणाची नवीन योजना पुढे आणली. गांधीजीच्या मूलभूत विचारसरणीला शिल्प, शेती आणि इतर उत्पादक कामांतून शिक्षण देण्याची गरज होती. गांधीच्या मूलभूत विचारसरणीला कला, शेती आणि इतर उत्पादक कामांतून शिक्षण देण्याची गरज होती. अभ्यासक्रमाचा तपशील जाणून घेण्यासाठी शिक्षणतज्ञांनी गठीत केलेल्या समितीचे अध्यक्ष डॉ. जाकिर हुसेन होते. १९३८ मध्ये मिळालेल्या समितीचा अहवाल भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस समोर ठेऊन तो अहवाल मान्य करण्यात आला तेव्हा प्रथम मूलभूत शाळा स्थापन केली गेली. १९३८ मध्ये सेवाग्राम (वर्धा) येथे गांधीजीच्या वैयक्तिक देखरेखीखाली मूलभूत शिक्षणाच्या प्रस्तावाला कॉंग्रेसचे नेते आणि उद्योगपतीनी विरोध केला होता. गांधीजींनी सुचवलेल्या मूलभूत शिक्षणामुळे तन, मन यांचा विकास होतो.

मूलभूत शिक्षणावरील वर्धा परिषद (१९३७) :

गांधीजींनी शोषण नसलेली सामाजिक व्यवस्था, अहिंसा, सत्य आणि नैतिकदृष्ट्या सरळ अशा एका सामाजिक व्यवस्थेची कल्पना केली. ही स्वराज्याची योजना होती, ज्यात तरुण पिढीचे भविष्य निश्चित करण्यात शिक्षणाची प्राथमिक भूमिका आहे. मूलभूत राष्ट्रीय शिक्षण योजना म्हणून ओळखलेल्या गांधीजीच्या शिक्षणाविषयीचे प्रश्न ज्यांना ते बर्याच वर्षांपासून आव्हान देत होते, त्यांना वर्धा येथे दि. २२,२३ ऑक्टोबर १९३७ रोजी होणारी अखिल भारतीय राष्ट्रीय शिक्षण परिषदेतील प्रस्तावात मांडले. गांधीनी आपल्या प्रस्तावांमध्ये प्राथमिक आणि उच्च शिक्षण या दोघांचा व केला विचार केला, आणि शोषण निर्मूलनासाठी आणि अहिंसेचे अनुसरण करण्यासाठी आग्रह धरला. त्यानंतर परिषदेने प्रश्न जाणून घेण्यासाठी आणि त्यावर तोडगा काढण्यासाठी शिक्षणतज्ञांची समिती गठीत केली. समितीने आपला अहवाल सादर केला आणि अहवालातील काही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे गणली गेली आहेत. याचा विचार केला आणि शिफारस केली होती.

१) चौदा वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुला - मुलींसाठी मोफत सक्तिचे शिक्षण.
२) राज्य विद्यापीठांसह शाळेच्या इमारती, पुस्तके, फर्निचर इत्यादी पायाभूत सुविधा पुरविणारी स्वयं-समर्थन योजना.
३) कलाबद्ध आणि उत्पादनक्षम कार्याद्वारे पद्धतशीर आणि वैज्ञानिक पद्धतीने शिक्षण.
४) शिक्षणाचे माध्यम हे मातृभाषेतून असावे.
५) शिक्षणात संस्कृतीची ओळख तसेच योग्य नैतिक मुल्ये मिळावे.
६) शिक्षणात अहिंसेविषयी मार्गदर्शन असावे.
७) समाजातील नागरीकांना त्यांचे हक्क, कर्तव्ये समजून घेण्यासाठी प्रशिक्षण मिळावे.

महिलांचे शिक्षण :

महिलांमधील निरक्षरतेच्या कारणांबद्दल मत व्यक्त करताना गांधीजी म्हणत स्त्रियांमध्ये अशिक्षितेचे कारण म्हणजे आळशीपणा. स्त्रियांना त्यांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करणे म्हणजे पुरुषांशी त्यांची समान स्थिती नष्ट करणे. गांधीजींनी असे मत व्यक्त केले की, संपूर्ण कुटुंबाची काळजी घेणे आणि घरगुती काम करणे, मुलांचे संगोपन आणि शिक्षण या बाबतीत त्या महिलेला अधिक ज्ञान असले पाहिजे. जर त्यांना इंग्रजी भाषेचे ज्ञान हवे असेल तर ते पुरुषांच्या शाळेत जाऊन हे करू शकतात. गांधीजी मुलींच्या शिक्षणाबद्दल उत्सुक होते आणि बालविवाह, हुंडाबळी आणि पुरूष व्यवस्थेच्या विरोधात होते. महिला सशक्तीकरण करण्याचे सर्वात शक्तिशाली साधन म्हणजे शिक्षण, जे त्यांना अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि वाईट सामाजिक चालीरितीपासून मुक्त करण्यास सक्षम आहे. त्यांनी सहशिक्षणाचा प्रश्न खुला ठेवला आणि ते अजूनही प्रायोगिक अवस्थेत असल्याचे मत व्यक्त केले. गांधीजींना असे वाटले की स्त्रिया शिक्षित झाल्या तर अंमलात आणलेल्या विधवात्व, वेश्याव्यवसाय, हुंडा प्रथा, आर्थिक

ISSN : 2348-7143
February-2020

गुलामगिरीत व वैवाहिक गुलामगिरीचे बंधन तोडतील. त्यांनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्यलढ्यात त्यांच्यासाठी मोठ्या भूमिकेची कल्पना केली आणि महिलांच्या हक्क आणि मुक्तीसाठी सर्वात प्रामाणिक आवाज म्हणून कायम राहिले.

बालकेंद्रित शिक्षण :

महात्मा गांधीजींनी आफ्रिकेत टॉलस्टाय फॉर्मवर प्रयोग केले व शैक्षणिक अनुभव मिळाले, तसेच रुसो, पेस्टोलॉझी, फ्रोबेल, मॉटेसरी, जॉन ड्युई यांच्या शैक्षणिक विचारसरणीचा प्रभाव शैक्षणिक मानसशास्त्राचा विकास यामुळे शिक्षण बालकेंद्रित झाले. मुलोद्योग शिक्षण पद्धतीतही बालकेंद्रित शिक्षणपद्धतीचे तत्त्व आणले.

प्रौढ शिक्षण :

भारतात व्यापक निरक्षरतेवर गांधीजी यांना खूप वाटले. त्यांनी निरक्षर वृत्तीला 'इंडियाचे पाप व लज्जास्पद' असे संबोधले आणि या अशा निरक्षतेवर मात करण्यासाठी लेखन, वाचन केले पाहीजे. अभ्यासाद्वारे शिक्षकांच्या मदतीने त्यांचे अज्ञान दुर करावे याबाबत जनतेला शिकवण्याचा सल्ला दिला. त्यानुसार शिक्षक त्यांना त्यांच्या आकलन शक्तिप्रमाणे प्रौढ ग्रामस्थांना शिक्षण देता येईल. ग्रामस्थांची नाराजी आणि शिकण्यास असमर्थता लक्षात घेऊन त्यांनी शिक्षकांना किंवा स्वयंसेवकांना रोजच्या गरजा व गरजांशी संबंधित राहून शिकवणी सुलभ करण्याचा सल्ला दिला आणि त्यांची ज्ञानाची उंची वाढावी यासाठी एक मार्ग शिकविला. अंकगणित, भूगोल, इतिहास किंवा साहित्यिक ज्ञान अशा पद्धतीने शिकवले जाऊ शकते जे त्यांच्या दैनंदिन जीवनात उपयुक्त आहे, वाचन किंवा पत्रे लिहिणे. प्रथम हस्तकला शिकवा आणि मग पत्र द्या, ही त्यांची पद्धत होती. गांधींचे प्रख्यात अनुयायी श्रीमन नारायण हे स्पष्टपणे सांगतात की 'प्रौढ किंवा सामाजिक शिक्षण हे जीवनाचे शिक्षण असावे केवळ तीन रुपयांचे ज्ञान नसावे. उदाहरणार्थ, पहिला धडा म्हणजे बैलांची काळजी कशी घ्यावी इ. हाताच्या शक्ती विकसित केल्या पाहिजेत. केवळ मेंदूत शक्ती विकसित करणे आपत्तीजनक आहे. आमचे आजचे तथाकथित प्रौढ शिक्षण म्हणजे शिक्षण नाही '. प्रौढ शिक्षणाकडे त्यांनी 'जगण्याची कला' शिकवण्याची बाब म्हणून पाहिले. जीवन जगण्याची कला पार पाडणारा माणूस पूर्ण मनुष्य झाला आहे. या मार्फत व्यक्तिंचा शारिरीक, मानसिक व नैतिक विकास घडवून आणावयाचा तरच मुलांचा सर्वांगीण विकास होईल. ज्ञानाचा प्रत्यक्ष जीवनाशी संबंध येतो. मुलांचे जीवन समृद्ध बनते. म्हणजे जीवनासाठी जीवनातून दिलेले शिक्षण म्हणून मुलोद्योगी शाळांना जीवनशिक्षण शाळा असेही म्हणत.

जीवन शिक्षण :

या योजनेचा केंद्रबिंदू उद्योग असल्याने त्यांचा भर व्यक्तिजीवन व समाज जीवनावर होता.

शिक्षकांविषयी गांधीजींचे विचार :

शिक्षकांचा केवळ ज्ञानदान करणे हाच हेतू नसावा तर विद्यार्थ्यांपर्यंत सत्य, सहिष्णुता व सहानुभुती इ. तत्त्व निर्माण करणे हे कार्य शिक्षकांचे असावे. विद्यार्थी हा पुस्तका पेक्षा शिक्षकाच्या जीवनातून जास्त शिक्षण घेत असतो. शिक्षकच विद्यार्थ्यांचे खरेखुरे पाठ्यपुस्तक आहे. असे गांधीजीना वाटते. शिक्षक हा चारित्र्य संपन्न, गुणवान, श्रद्धावान व प्रामाणिक असला पाहिजे. शिक्षणातून शिस्त आली पाहिजे नाही तर शिक्षणावरचा खर्च व वेळ व्यर्थ जातो असे गांधीजी म्हणत असत. शिक्षणा शिवाय ज्ञान ग्रहण करणे अशक्य आहे. शिक्षकांचा आदर विद्यार्थ्यांना असावा. आजच्या शिक्षण पद्धतीत शिक्षकांचा आदर्श लोप पावत चाललेला दिसतो. केवळ पुस्तकी ज्ञानावर भर दिला जात असून दर्जेदार व वास्तविक, वस्तुनिष्ठ शिक्षण आज वर्तमान स्थितीत क्वचितच पहावयास मिळते. आज गांधीजीच्या शैक्षणिक कार्याचे स्मरण करणे महत्वपुर्ण ठरते.

आरोग्य व स्वच्छतेचे शिक्षण :

स्वतःच्या आरोग्याचे रक्षण करण्याची कला व स्वच्छतेचे ज्ञान व त्यानुसार वागणुक ही मानव जीवनातील आवश्यक बाब आहे. आरोग्य, दारिद्र्य, जन्ममृत्यूदर विकास यांचा परस्पर संबंध असतो.

निरोगी शरिरात निरोगी मन वास करते हे सांगून स्वच्छता पाळण्याचे नियम गांधीजींनी पुढीलप्रमाणे दिले आहेत.

१) अत्यंत शुद्ध विचार मनात आणा. रिकामटेकड्या व मलिन विचारांना दुर करा.

२) रात्रंदिवस स्वच्छ व ताजी हवा घ्या.
३) शारिरीक व मानसिक श्रमात समतोल राखावा.
४) कामात व्यवस्थित व निर्मळ रहावे.
५) ताठ रहावे व ताठ बसावे.
६) इतरांच्या सेवेसाठी, जगण्याकरीता खावे. शरीर व मन सुस्थितीत ठेवण्यासाठी आवश्यक तेवढाच आहार घ्यावा.. मनुष्य जसा आहार घेतो तसा होतो.

चारित्र्य संपन्नता :

चारित्र्य संवर्धन हे एक शिक्षण पद्धतीचे महत्वाचे उद्दिष्टे आहे. विद्यार्थ्यांनी नैतिक वृत्ती जोपासणे हे शिक्षणाचे मुळ उद्दिष्टे आहे.शिक्षणाच्या माध्यमातून समता, सहिष्णुता व सहकार्याची भावना निर्माण झाली पाहिजे. संस्कृती हा शिक्षणाचा उपयोग करु नये असे गांधीजी विचार मांडतात. वर्तमान स्थितीचा विचार करता शिक्षण केवळ आर्थिक लाभ मिळविन्यासाठी घेतले जाते. त्यामध्ये समाज परिवर्तनाचा काहीही हेतू नसतो, म्हणुन वर्तमान काळात गांधीजींच्या विचारांचा व शैक्षणिक कार्यांचा स्विकार करणे आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष :

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी स्वतंत्र भारतासाठी शिक्षणाची एक अनोखी शिकवण दिली. जरी समाजातील लोकांनी मूलभूत शिक्षणाच्या प्रणालीला कमी लेखले परंतु तरीही निःसंशयपणे गांधीजींनी या नवीन शैक्षणिक नियोजनाद्वारे नवीन वैज्ञानिक दृष्टीकोन दर्शविला. विविध कमतरता असूनही, त्यामधील त्यांची सामाजिक-आर्थिक चिंता कधीही दुर्लक्षित होऊ शकत नाही. गांधीजीची शिक्षणप्रणाली ही व्यवसायाभिमुख असल्याचे दिसुन येते. गांधीजीचे शिक्षणसंबंधीचे विचार हे बहुजनकेंद्री दिसते. शिक्षणाचा उद्देश केवळ पाठ्यपुस्तक वाचन नसून त्यामधून शरीर, बुद्धी, आरोग्य यांची वृद्धी करता यावी असे दिसते. गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार हे विद्यार्थीकेंद्री असून विद्यार्थ्यांचे हित जोपासणारे असल्याचे दिसते.

संदर्भ :

1. Gandhi's Social Thought, Gandhi's view on education.
2. Rao A. V., Mahatma Gandhi views on Philosophy on education,
3. Suxena S., Gandhi view on Basic Philosophy, Education Emerging in Indian Society, Book.
4. University News, A weekly Journal of Higher Education, vol. 57, no. 39.
५. टांकसाळे प्राजक्ता, व्यावसायिक समाजकार्य संकल्पना आणि सैद्धांतिक ज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती मार्च २०००.
६. पाटील डी. आर., महात्मा गांधी विचार व समकालीन समाज, अथर्व पब्लिकेशन्स जळगाव, प्रथम आवृत्ती, २०१२.
७. लहाने केशव अंबादास, म. गांधी यांचे समाजकेंद्री शैक्षणिक विचार आणि विचारसरणी, गोल्डन रिसर्च थॉट, २०१४.
८. वेस्कडे हिराचंद सी., महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक योगदान, गुरुकुल इंटरनॅशनल मल्टिडीसीप्लिनरी रीसर्च जर्नल.

About the Book

"There must be a better way to make the things we want, a way that doesn't spoil the sky, or the rain or the land"

~ Paul McCartney

This book is an attempt to converse the role and importance of education in awareness, protection, and conservation of the environment. Education and environment are two sides of the same coin and are harmonizing to each other. The environment may be promoted by various means and one of the most operative among them is the provision of proper education to both old and new generations. Air pollution, poor management of waste materials, rising water crisis, declining groundwater levels, water pollution, poor conservation and low quality of forests, loss of biodiversity, and degradation of land and soil are a few of the important and key environmental issues faced by the present world. Thus, education about the environment and its associated issues is an important factor because it lets people build required skills, foster a dedication to take steps collectively, and individually balance, maintain, and enhance the natural environment.

Role of Education in Environmental Conservation book brings you a balanced, state-of-the-art presentation of the latest concepts, methods, algorithms, techniques, procedures and applications of the fascinating field of science and technology in Greener Living. Written by eminent, leading, international experts, the contributors provide up-to-date aspects of topics discussed and present fresh, original insights into their own experience with the science and technology in Greener Living. This rich "anthology of papers" which compose this volume, contains the latest developments and reflects the experience of many eminent researchers working in different environments (universities, research centers and industry).

ISBN 978-1-989416-83-9

9 781989 416839

Role of Education in Environmental Conservation

Role of Education in Environmental Conservation

Editors

Dr. Mamta Sharma Dr. Hukam Singh

Dr. Upendra Singh

Pustak Bharati

Toronto, Canada

Role of Education in Environmental Conservation

Editors

Dr. Mamta Sharma
Dr. Hukam Singh
Dr. Upendra Singh

Pustak Bharati
Toronto Canada

Editors : Dr. Mamta Sharma
Dr. Hukam Singh
Dr. Upendra Singh

Book Title : Role of Education in Environmental Conservation

Cover Picture : By Dr. Anil Kumar Chhangani, D.Sc

Published by :
Pustak Bharati (Books India)
180 Torresdale Ave, Toronto Canada M2R3E4
email : pustak.bharati.canada@gmail.com
Web : www.pustak-bharati-canada.com

Published for
Raj Rishi Government Autonomous College,
Alwar, Rajasthan, India

Financial Assistance
Rashtriya Uchchatar Shiksha Abhiyan
(RUSA-2.0)

Sales & Marketing :
Pustak Bharati (Books-India)
Publishers & Distributors
H.N. 168, Nehiyan,
Varanasi-221202, U. P. India
Phone : +91-7355682455
E-mail : pustak.bharati.india@gmail.com

Price : $ 14.00
₹ 660

Copyright ©2023

ISBN 978-1-989416-83-9

ISBN : 978-1-989416-83-9

© All rights reserved. No part of this book may be copied, reproduced or utilised in any manner or by any means, computerised, e-mail, scanning, photocopying or by recording in any information storage and retrieval system, without the permission in writing from the editors.

Contents

Preface

1. Toxic-Free Environment is Human Right — 1
   Dr. Mamta Sharma
   Dr. Hukam Singh
   Dr. Upendra Singh

2. Town Cultural Library : A Survey — 10
   Mr. Kishor Pandharinath Bhole

3. To Study the Flexibility of Maharashtra State Junior Level Volleyball Player — 18
   Kunal Vilas Chavan
   Dr. Thakur Rahul Roshanlal

4. Business Growth with Environmental Sustainability — 24
   Divya Kirodiwal

5. The Effects of The Image of Destination on Tourist Satisfaction in Varkala — 30
   Dr. M. Gayathiri
   Ms. G. Subapriya
   Ms. Harini

6. SARS-COV-2 Variants of Concern (VOC): Facts about Alpha, Beta and other COVID-19 Mutants — 37
   Bhoye S. B

7. राजस्थान के पर्यटन उद्योग के विकास में राजस्थान पर्यटन विकास निगम की भूमिका का मूल्यांकन — 46
   Dr. Manoj kumar Sethia

8. Role of Teachers in Imparting Education for Environmental Preservation — 50
   Masarrat Sultana

9. Role of Human Rights in Protecting The Environment — 59
   Deepika Singh

10. Role of Ethics in Creating a Sustainable Future — 68
    Akash Sadanand Naik Salgaonkar

गुणात्मक ग्रामीण विकासाचे तंत्र

जलस्वराज्य प्रकल्प

डॉ. नितीन रामदास बडगुजर

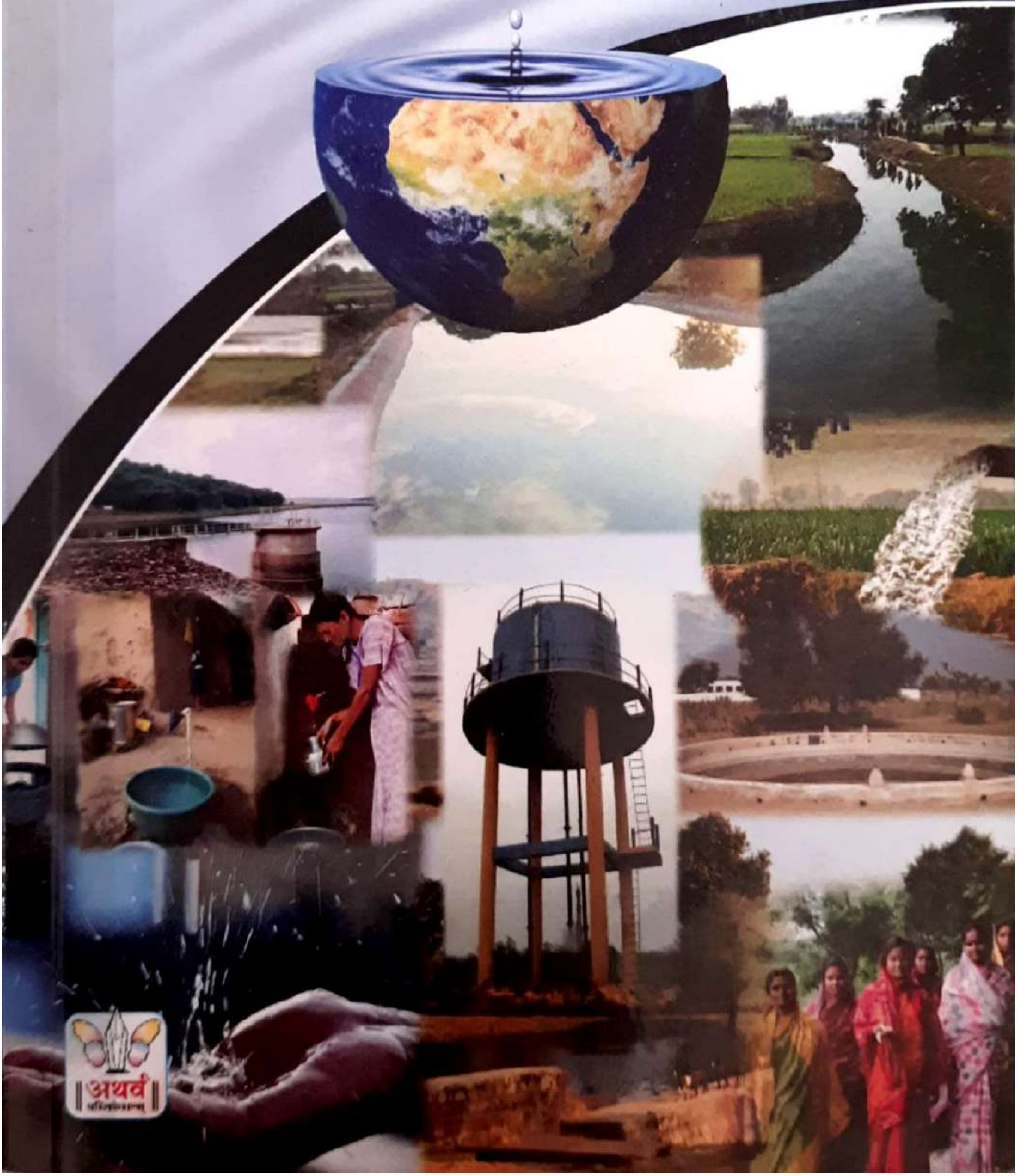

CamScanner

जलस्वराज्य प्रकल्प

(गुणात्मक ग्रामीण विकासाचे तंत्र)

- लेखक -
डॉ. नितीन रामदास बडगुजर
जळगाव

अथर्व पब्लिकेशन्स

CamScanner

अथर्व पब्लिकेशन्स

जलस्वराज्य प्रकल्प (गुणात्मक ग्रामीण विकासाचे तंत्र)

डॉ. नितीन रामदास बडगुजर

© सुरक्षित

ISBN 13 : 978-93-88544-11-5

पुस्तक प्रकाशन क्र. ६२०

प्रकाशक

युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.

संपर्क: ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं.२, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहू नगर हौसिंग सोसायटी,

तेली समाज मंगल कार्यालय समोर, जळगाव ४२५ ००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvapublications@gmail.com

वेबसाईट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : ३ जुलै, २०१९

अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मुखपृष्ठ : प्रशांत सोनवणे

मूल्य : ₹ ४००/-

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

– अनुक्रमणिका –

१. ग्रामीण विकास : पार्श्वभूमी, गुणात्मक घटक आणि जलस्वराज्य प्रकल्प ५

२. जलस्वराज्य प्रकल्प : ग्रामीण विकासाचे एक तंत्र २७

३. प्रकल्पातील सहभागींची वैयक्तिक स्थिती आणि क्षमता व महिला विकास ४८

४. प्रकल्पातील लोकसहभाग आणि समस्या निराकरण १०५

५. प्रकल्पातील प्रशासकीय व साहाय्यकारी संस्थांचा ग्रामीण विकासातील सहभाग १४४

६. प्रकल्पाचा ग्रामीण विकासाच्या इतर घटकातील सहभाग..........१७९

७. ग्रामीण विकासात जलस्वराज्य प्रकल्पाचा प्रभाव वस्तुस्थिती व उपाय २०४

संदर्भ ग्रंथ सूची २२३

CS CamScanner

चिरंजीवी किंवा गुणात्मक विकासाची चर्चा करताना त्या ग्रामीण भागात संसाधनांच्या संरक्षणाची, संवर्धनाची आणि विकासाची चिंता ही केंद्रस्थानी असते. आर्थिक वाढ आणि उत्पादनवृद्धी हे संख्यात्मक ग्रामीण विकासाचे मोजमाप आहे तर लोक सहभाग आणि जीवनमानातील अपेक्षित बदल हा गुणात्मक विकासाचा गाभा आहे.

जलस्वराज्य प्रकल्पाचे व्यवस्थापन ग्रामीण विकासाच्या इतर योजनांपेक्षा निराळे आहे. मुळात हा प्रकल्प पूर्णतः शासनाचा नसल्यामुळे प्रकल्पाची कार्यप्रणाली वेगळी आहे. जलस्वराज्य प्रकल्पांतर्गत शुद्ध पिण्याचे पाणी, स्वच्छ ग्रामपरिसर, आरोग्यदायी जीवन, महिलांचा सहभाग, पारदर्शक व्यवहार, समूहशक्तीला चालना, पारंपरिक सवयींमधील बदल, लोकांच्या मानसिकतेत बदल आणि स्वप्रयत्नातून मूलभूत सुविधांची प्राप्ती यासारख्या वैविध्यपूर्ण वैशिष्ट्यांमुळे आगळ्या वेगळ्या प्रकल्पास ग्रामीण विकासासाठीचा पर्याय म्हणून प्रकल्पाकडे पाहिले जात आहे.

जलस्वराज्य प्रकल्पात विशिष्ट पद्धतीने कार्य करण्यात येत आहे. नियोजन, अंमलबजावणी, मूल्यमापन आणि देखभाल दुरुस्ती हे प्रकल्पातील चार टप्पे आहेत. प्रत्येक टप्प्याला स्वतंत्र असे महत्त्व आहे. हे टप्पे पूर्ण करण्याची जबाबदारी शासनाची नसून लोकांचीच आहे. शासनाचा त्यात सहभाग असून लोकांनी त्याबाबत पुढाकार घ्यावा, अशी अपेक्षा आहे. अतिशय शास्त्रीय पद्धतीने प्रकल्पाचे संचालन केले जाते.

अथर्व पब्लिकेशन्स्
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.atharvapublications.com
ISBN 978-93-88544-11-5
₹ - 400/-

SOCIAL CASE WORK
Method and Application

Sunita P. Chaudhari | Nitin R. Badgujar

CamScanner

Social Case work: Method and Application

Dr. Sunita P. Chaudhary
Dr. Nitin R. Badgujar

R.P. Publications
DELHI-110053 (INDIA)

CamScanner

Published by :

R.P. Publications

H.No. J-180/5-A, 4th Pusta,

Pahari Hotel Wali Gali

Opposite Ajay Medical Store,

Kartar Nagar, Delhi-110053

E-mail: rppublication2009@gmail.com

www.rppublication.com

Mobile: 9968053557, 9811149816

Social Case work: Method and Application

©Author

First Edition 2020

ISBN 978-93-82398-93-6

All rights reserved no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the Publishers.

PRINTED IN INDIA

Published by Rajendra Yadav for R.P. Publications Delhi-110053. Laser Typesetting at Shahabuddin Computers, Printed at Sachin Printers, Delhi-53

Contents

Preface *v*

1. Social Case Work: An Introduction 1
2. History and Development of Social Case Work 18
3. Principles and Components of Social Case Work 62
4. Theory and Approaches of Social Case Work 102
5. Process of Social Case Work 161
6. Tools and Techniques in Social Case Work 195
7. Scope for Social Case Work in Different Fields 247
8. Self as a Professional 266

Bibliograpy 309

Index 312

CamScanner

Dr. Sunita P. Chaudhari (B.A. in Defence studies, MSW in Community Development, M.Phil in Social work, Ph.D. in Social work,) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. She is well-known Social worker and educator especially in Community development. She obtains his post graduate degree in Social work (2001) and Ph.D degree in (2011) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon. She has 18 years teaching experience in LMC College of Social work, Jalgaon.
She was awarded Doctorate degree in Social work for the thesis entitled "Contribution of Government schemes to the Social and Economic development of the tribals" (Special reference to Jalgaon district). She is actively engaged in research and academic work. She has contributed research papers in reputed journals and also participated and presented papers in National and International level Conferences, Seminars and workshops. She has successfully completed academic and administrative responsibilities at College and University level.

Dr. Nitin R. Badgujar (B.A. in Geography, MSW in Community Development, Mphil in Social work, Ph.D. in Social work, NET) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. He is eminent Social worker and educator especially in Community development/Rural development. He obtain his post graduate degree in Social work (1999)and Ph.D degree in (2017) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University,Jalgaon.He has 17 years teaching experience in LMC College of Social work, Jalgaon.
He was awarded Doctorate degree in Social work for the thesis entitled "A study of the Participation in Rural development of Government of Maharashtra's Jalswarajya project with special refrence to Jalgaon district". He has published one research book in Marathi entitled "Gramin vikasache tantra Jalswarajya Prakalp". He is actively engaged in research and academic work.He has contributed various research papers in reputed journals and also participated and presented papers in National and International level Conferences, Seminars and workshops. His interest area is Student Development and NSS. He was District Coordinator of Student Welfare of Kavayitri Bahinabai Chaudhari Notrh Maharashtra University, Jalgaon. He has been awarded several times for his contribution to Student Development related activities. He has successfully completed various academic and administrative responsibilities at College and University level as well as in Society.

₹1150/-

R.P. PUBLICATIONS
H.No. J-180/5A, 4th Pusta,
Pahari Hotel Wali Gali
Opposite Ajay Medical Store,
Kartar Nagar, Delhi-110053
Mobile: 9968053557, 9811149816
email : rppublication2009@gmail.com
Website: www.rppublication.com

ISBN 978-93-82398-93-6
9 789382 398936

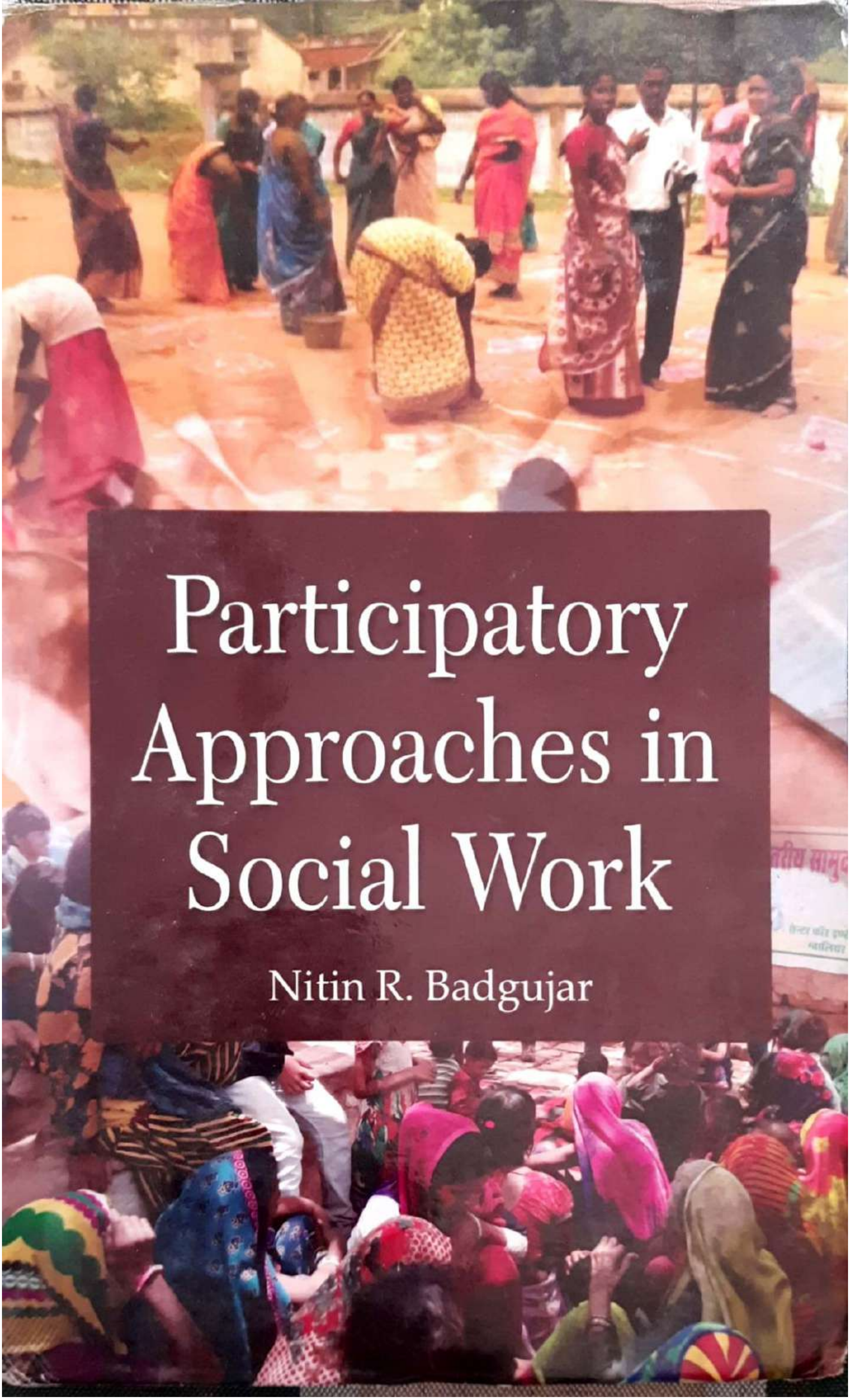

CamScanner

Participatory Approaches in Social Work

Nitin Badgujar

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

CamScanner

Participatory Approaches in Social Work

© Publisher

First Published: 2020

ISBN : 978-81- 944345-9-7

₹ 995/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

CamScanner

Contents

Preface..*V*

1. Introduction..**1**

Meaning of the Participatory Approach.................................1
Origin of Participatory Approach...2
Community Participation: An Institutional Option..............12
Advantages of Participation...13

2. Participation: Philosophy, Nature and Approach...........**15**

Dual Nature of the Concept of Participation........................17
Participatory Approach...24
Believing In the Efficacy of Participatory Approach...........26
Sharing Roles and Responsibilities......................................27

3. Participatory Tools and Methods......................................**30**

Application of Participatory Methods..................................35
PLA: Underlying Principles and Techniques.......................36
Workingwith Stakeholders...40
Relevant Terms Explained...47

4. Operationalisation of Participatory Process...................**53**

Operationalising Participatory Approach.............................53
Decentralisation: A Condition Conductive to Participation.......57
Indicators of Successful Process of Participation................62

5. Data Collection Techniques for Mobilising Participation..**65**

Approaches to Mobilise Paps Participation..........................65
Techniques for Mobilising Participation...............................66
Information Generating Techniques of PRA........................73

6. Techniques for Data Analysis and Modes of Analysis ...**81**

Techniques of PRA to Help in Data Analysis.......................81
Linkage Diagrams for Networks and Flows..........................88
Modes of Analysis...89

CamScanner

7. **Participatory Research** 97
The History of the Field and Relations to Other Fields..... 100
Issues in Participatory Research 103

8. **Community-Based Participatory Research** 105
Qualitative Research 116
Recruit a Community Research Team 119
Plan and Structure Your Research Activity 123

9. **Training of Trainers on Participatory Development** 126
Participatory Training Methods 126
Training Needs Assessment (TNA) 127
Capacity-Building Areas for Training 130

10. **Public Participation in Health and Social Care** 133
Reaction–From the Service System 148
Involvement in Professional and Occupational Training... 154
The Development of "Mad Studies" 156

11. **The Beneficiaries of Participatory Approach** 159
The Beneficiaries 159
Approving and Implementing Agencies 167
Local And National Governments/Policy Makers 169

12. **Women's Participation in Development** 177
Status of Women in the South Asian Countries 175
Role of Women in Environment and Development 176
Strategic Actions For Women Participation 199

13. **Participatory Development** 210
Participatory Development: Concept And Meaning 211
Promoting Participatory Development 220
Arguments Against Participation: 228
Relevant Terms Explained 234

14. **Participatory Monitoring** 237
Alternative Definitions 238
The Use of Technology for Participatory Monitoring 242
Data Sharing in Participatory Monitoring 243

Bibliography 245

Index 247

CamScanner

Participatory Approaches in Social Work begins by exploring theoretical aspects of participation and the co-construction of knowledge, including the ethics of participation. It focuses on the potential of participation in social engagement and looks at power of participation, addressing issues of inclusivity, capacity and democracy-building and giving examples from a range of research and field projects. It discusses new and emerging challenges for community work in India and globally. This unique book is suitable for students, researchers and practitioners interested in participation and community development from a range of disciplines, including community work itself through social work and youth work to health promotion.

Dr. Nitin R. Badgujar (B.A. in Geography, MSW in Community Development, M. Phil in Social work, Ph.D. in Social Work, NET) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. He is an eminent social worker and educator especially in Community development/Rural development. He obtained his Post Graduate Degree in Social Work (1999) and Ph. D Degree in (2017) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon. He has 17 years teaching experience in LMC College of Social work, Jalgaon. He is actively engaged in research and academic work and contributed various research papers in reputed journals. He has participated and presented papers in National and International level Conferences, Seminars and workshops.

₹ 995/-

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

ISBN: 978-81-944345-9-7
9788194434597

CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue - 224 (B)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

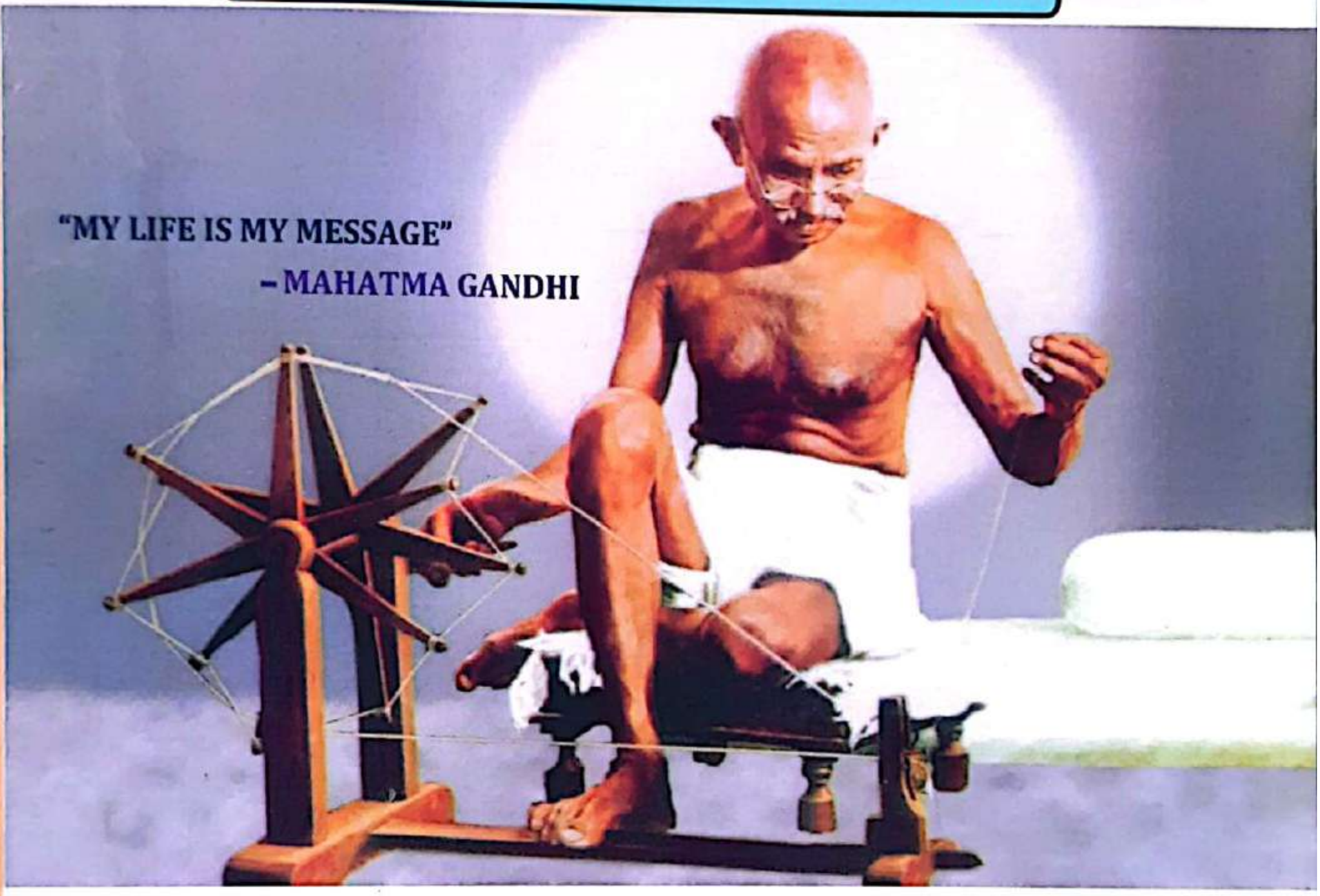

Guest Editor :
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor :
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
(Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

CamScanner

Impact Factor – 6.625 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue – 224 (B)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

Guest Editor
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

 ISSN : 2348-7143
February-20

33	महात्मा गांधीजींच्या समग्र तत्त्वज्ञानाची भारताच्या विकासासाठी गरज व आजची वास्तवता	डॉ. संजय भोळे	127
34	महात्मा गांधींचा आर्थिक दृष्टीकोन	प्रा. जितेंद्र आडोकार	132
35	महात्मा गांधी : एक महान सृजनशील व्यक्तिमत्त्व	डॉ. तुकाराम बोकारे	135
36	महात्मा गांधींचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	प्रा. जी. एम. घुटे	139
37	महात्मा गांधींचे नैतिकतेसंबंधी विचार	डॉ. डी. डी. राठोड	143
38	महात्मा गांधीजी व त्यांची ग्राम विकासाची संकल्पना	साहेब पडलवार	146
39	महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार	डॉ. आशालता जावळे	151
40	महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान – जागतिक शांततेतील अहिंसेची भूमिका	डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ	154
41	पूर्वखानदेश जिल्ह्यात महात्मा गांधी जयंती उत्सव (१९२९-१९४२)	डॉ. दिनेश महाजन	157
42	मराठी कादंबरीतील गांधी विचारांचा प्रभाव : एक शोध	डॉ. रविंद्र नागराळे	161
43	महात्मा गांधींचे आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीविषयक विचार	डॉ. डी. एस. शहापुरे	164
44	महात्मा गांधी आणि समाजकार्याचे तत्त्वज्ञान	डॉ. नितीन बडगुजर	171
45	महात्मा गांधीचे महिला विषयक विचार	प्रा. यादव बोयेवार	174
46	अस्पृश्यता निवारणाबाबत महात्मा गांधीचे विचार	डॉ. भारती गायकवाड	177
47	७३ वी घटनादुरुस्ती आणि महिला सबलीकरण	डॉ. विजय तूंटे, रागुनाथ सोनवणे	181
48	गांधी विचार	प्रा. ए. पी. पाटील	183
49	महात्मा गांधींची मुलोद्योगी शिक्षण योजना	डॉ. शंकर धनवडे	186
50	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	प्रा. किशोर भोळे	190
51	खेड्या कडे चला...चीं हाक	डॉ. बाजीराव पाटील	194
52	ग्रामीण विकासातील महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डी. एच. कोळी	196
53	गांधी विचार आणि मराठी साहित्य	डॉ. दिपक सूर्यवंशी	200

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवलेले आहेत. प्रकाशकांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय या अं लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या अंकात व्यक्त झालेली मते व विचार हे त्या लेखाच्या लेखकांचे विचार आहेत त्याच्याशी संपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या हक्कासंदार्भातील संपूर्ण जबाबदारी लेखाच्या लेखकांची असेल.

- मुख्य संपादक, रिसर्च ज

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625,
Special Issue 224 (B) : Relevance of Gandhian Thoughts
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

महात्मा गांधी आणि समाजकार्याचे तत्वज्ञान

डॉ. नितीन रामदास बडगुजर
सहा. प्राध्यापक
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकररावचौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगांव

प्रस्तावना :

समाजकार्य या शिक्षणाचा मूळ आधार मानवतावाद आहे मानवतेच्या अधिष्ठानावर समाजकार्याची संकल्पना प्रत्यक्षात उतरते समाजकार्यांच्या अभ्यासक्रमास व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त झाले असले तरी त्या व्यवसायाचे मुलभूत सिध्दांत हे मानवतेच्या अंतरात आढळतात. अर्थातच शिक्षणाचा संबंध व्यक्ती व समाजाच्या विकासाशी संबंधीत आहे. समाजाने व्यक्ती विकासासाठी तसेच समाज विकासासाठी शिक्षण देणाऱ्या अनेकविध औपचारिक व अनौपचारिक संस्था निर्माण केल्या. शिक्षण मग ते पारंपारिक, तांत्रीक अथवा सामाजिक स्तरावचे असो त्याचा उद्देश हा मानवी जीवनाच्या अंतिम हितासाठीच असतो.

शिक्षण हे तत्वज्ञानाच्या पायावर उभे आहे किंवा शिक्षणातून तत्वज्ञान उदयास येते अशी दोन मत प्रवाह विचारवंत करतात. समाजात दैनंदिन घडणाऱ्या घटनांचा प्रभाव हा शिक्षणावर होतो, त्यातुन येणारे अनुभव, ज्ञान यामुळे शिक्षणाच्या कक्षा रुंदावतात समाजात घडणाऱ्या बदलांची नोंद शैक्षणिक तत्वज्ञानात घेतली जाते. समाजकार्य शिक्षण हे या सर्व बाबींसाठी सर्वाधिक समर्पक ठरते. कारण समाजकार्यात सामाजिक घटनांवर प्रत्यक्ष कार्य केले जाते. व्यक्तीचे महत्तम कल्याण करणे व त्यायोगे समाजविकास साधणे त्यासाठी व्यक्ती गट, समुदाय यांना स्वतःला त्या प्रक्रियेत सहभागी करणे व त्यांच्याच प्रयत्नांनी त्यांचा विकास घडवुन आणला जातो ही विचारधारा महात्मा गांधीजींच्या विचारधारेशी निगडीत आहे. मानवाचे कल्याण मग तो कोणत्याही जाती धर्माचा असो त्यांचे अंतिम सत्य गांधी तत्वज्ञानात दिसून येते जो की समाजकार्य शिक्षणाचा मुख्य आधार आहे. जोपर्यंत आपल्या विकासाबद्दलची तळमळ, जाणीव, स्वतःला होत नाही तो पर्यंत ते प्रेरीत होत नाही. दुसरा व्यक्ती येईल तो आपल्या जीवनात आमुलाग्र बदल घडवुन आणेल अथवा दैववादावरच्या अगाध शक्तीच्या मोठा परिणाम होईल यावर समाजकार्याच्या तत्वज्ञानाचा फारसा विश्वास नसून व्यक्तीने व्यवहारावादी व्हावे, आपले आचरणातून ते प्रत्यक्ष अंगीकारावे व त्यातुन परिवर्तनाच्या दिशा निश्चित होत असतात महात्मा गांधीच्या संपुर्ण जीवनाचा अभ्यास केल्यानंतर याचा प्रत्यय येतो. त्यांचे आचरण हीच त्यांची विचार सरणी बनली. समाजकार्य शिक्षणाच्या तत्वज्ञानावर याचा फार मोठा प्रभाव असल्याचे अभ्यासाअंती लक्षात येते. किंबहुना गांधी विचारधारा हीच समाजकार्य शिक्षणाचा आधार आहे हे प्रकर्षाने स्पष्ट होते. प्रस्तुत शोध निबंधातून अभ्यासकाने महात्मा गांधी विचार आणि समाजकार्याची संकल्पना यातील परस्परपूरकता दर्शविली आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

१. महात्मा गांधीची सामाजिक विचारधारा अभ्यासणे.
२. महात्मग गांधींच्या विचार धारेचा समाजकार्य शिक्षणा वरील प्रभाव अभ्यासणे.

गृहितक (Hypothesis) :

१. समाजकार्याचे तत्वज्ञान हे गांधी विचारधारेचे समर्थन करते.
२. महात्मा गांधीच्या विचारधारेचा समाजकार्य शिक्षणावर अधिक प्रभाव आहे.

संशोधन पध्दती (Research Methodology):

प्रस्तुत शोध निबंधाचे स्वरूप हे वर्णनात्मक असल्याने दुय्यम स्त्रोतांचा वापर तथ्य संकलनासाठी केलेला आहे. विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, संशोधन अहवाल, नियतकालीके यातून माहिती संकलीत करून त्याद्वारे तथ्यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे व त्या अनुषंगाने निष्कर्षाची मांडणी केली आहे.

विषय विवेचन (Topic Deliberation) :

महात्मा गांधी यांचे सामाजिक आर्थिक राजकीय अथवा कोणत्याही क्षेत्रातील योगदानाचा विविध शैक्षणिक अभ्यासक्रमावर प्रभाव जाणवतो. महात्मा गांधीच्या चिंतनातील व्यापकता त्या अभ्यास विषयाचे महत्त्व वाढवते. महात्मा

ISSN : 2348-7143
February-2020

गांधीच्या सामाजिक विचार धारेचा अभ्यास करतांना त्यांनी मांडलेल्या सर्वोदय तत्वज्ञानाचा विचार करता "सर्वोदय" या शब्दातच अखिल मानव समाजाचा विकास, मानवाच्या महत्तम करण्याची संकल्पना आहे जी समाजकार्याच्या तत्वज्ञानाची मुख्य आधार आहे. सर्वांचे कल्याण म्हणजेच प्रत्येकाचे, प्रत्येक घटकाचे कल्याण त्यात अभिप्रेत आहे. समाजातील व्यक्ती मग ती कोणत्याही जाती-धर्माची, वंशाची असो, स्त्री-पुरूष अथवा गरीब किंवा श्रीमंत असो त्यांचा समावेश आहे. थोडक्यात समाजातील व्यक्ती हा केंद्रभुत घटक आहे आणि त्या सर्वांमध्ये माझा समावेश आहे. समाजाच्या कल्याणात माझे कल्याण, माझे हीत आहे. अशा प्रकारचा उदात्त आणि पराकोटीचा विचार आहे. गांधीजीच्या मते भारतीय मुल्यात व्यक्तीची महत्ता व आदर यांना महत्वाचे स्थान आहे. प्रत्येक मानवाच्या जीवनाच्या विविध पैलुंचा विचार करून सर्व मानवांचा सर्वांचा उदय अभिप्रेत आहे. गांधीजीच्या या तत्वज्ञानाचा उगम हा रस्कीनच्या (अन टू धीस लास्ट) या ग्रंथाचा गुजराथी अनुवादातच आहे. त्यांच्यामते, जास्तीत -जास्त लोकांचे जास्तीत- जास्त हीत हे समाजविकासाचे गमक आहे समाजकार्याच्या विचारधारेवर या तत्वज्ञानाचा प्रभाव दिसून येतो. टॉलकॉट पार्सन यांनी मांडलेल्या समाजव्यवस्थेच्या सिध्दांतामधून त्याचा प्रत्यय येतो महात्मा गांधीच्या सर्वोदय हे जीवनविषयक तत्वज्ञान हे सर्वांच्या हीताचे आहे.

महात्मा गांधी यांनी व्यक्ती आणि समाज याबाबतचे विचार मांडतांना केवळ ईश्वरी तत्व किंवा ऐक्याचा विचार केला नव्हता तर मानसशास्त्राच्या दृष्टिकोणातून मानवी गुणधर्मांचा स्वभावविशेषाचा विचार केला आहे. त्याच्या मते माणसाने कितीही प्रयत्न केले तरी त्याच्या भोवतालच्या पर्यावरणाचा परिणाम दूर करता येत नाही. समाजकार्याच्या तत्वज्ञानात देखिल याचा प्रत्यय जाणवतो जसे व्यक्तोला त्याच्या सभोवतालचे पर्यावरण घडवते, आकार देते कुटूंब, शेजारी, नातेवाईक , शाळा, महाविद्यालये, कामाची जागा या सर्व सभोवतालच्या घटकांचा परिणाम त्याच्या व्यक्तीमत्वावर होतो. समाजातील स्थित्यंतरांचा, संस्कृतीचा, परंपराचा परिणाम ज्या प्रमाणे होतो तसाच व्यक्तीच्या कृतीचा, वर्तनाचा, विचारांना, आदर्शाचा समाजावर देखिल प्रभाव होतो. मानसिकता आणि त्यांचे सामाजिक वातावरण हे दोन्ही घटक व समाजाला प्रभावित करतात.

गांधी अभ्यासक डोनॉल्ड टरचेक यांच्यामते, गांधी विचारातील केंद्रबिंदू हा व्यक्तीच्या स्वायत्तेबद्दलची आणि त्याची बांधिलकी स्पष्ट करतो. व्यक्तीच्या स्वायत्ततेचा सिध्दांत मानवी स्वभावाबद्दलचे चिंतन आणि त्यातून त्यांनी मांडलेले समाजकार्य यावर प्रकाश टाकणारा आहे. व्यक्तीला स्वायत्तता प्राप्त झाल्याशिवाय संबंधीत व्यक्तीचा आणि समाजाचा विकास होवू शकत नाही हा गांधीविचार समाजकार्य व्यवसायाच्या मूल्यांना प्रभावित करतो प्रत्येक व्यक्ती ही स्वतंत्र आहे तिला स्वत:चा स्वाभिमान आहे स्वत:च्या विकासाचा अधिकार आहे या बाबींचा उल्लेख समाजकार्य तत्वज्ञानांच्या मूल्यांमध्ये आढळुन येतो. समाजकार्याच्या व्यवसाय स्विकारणाऱ्याला ही मूल्ये पाळावी लागतात जी गांधी विचारात सापडतात.

गांधीवादी विचार धारेने समाजकार्याला प्रभावित केले. महात्मा गांधीनी आपल्या जीवनात अंगिकारलेले मूल्य व विचार समाजकार्य विचारधारेत दिसून येतात. समाजकार्याच्या मूल्यांमध्ये व्यक्तीचा स्वतंत्र विकास, समान संधी, विकासाचा अधिकार यावर गांधीविचाराची छाप दिसुन येते. गांधी विचारांचा समाजकार्यावरील प्रभाव पाहता व्यक्तीच्या महत्ते बरोबर व्यक्तीच्या मानव म्हणून स्विकार अपेक्षित आहे. स्विकाराचे तत्व म्हणजे आहे त्या स्थितीत स्विकार अपेक्षित आहे. महात्मा गांधीनी समाजातील व्यक्तीलाच केंद्रस्थानी मानले हे त्यावरून स्पष्ट होते याबरोबरच सामाजिक न्याय-समानता असणारा समाज, अन्यायविरूध्द संघटीत होवुन लढा देण्याची प्रवृत्ती समाजार्यातील समुदाय संघटन या पध्दतीतुन दिसुन येते. सामाजिक क्रियेतून जनसामान्यांचा सहभाग व त्यातून परिवर्तन या बाबींचे मूळ गांधीविचारात सापडते. याबरोबरच समाजातील दु:खी, गरीब, पीडीत शोषित यांच्या समस्यांना वाचा फुटण्यामागे महात्मा गांधीचे संपत्ती व साधने यांचे सर्व वर्गात वाटप या संकल्पनेतर उत्तर सापडते. महात्मा गांधींची सत्याग्रहाची विचारधारा देखिल समाजकार्याला प्रभावित करते. समाजकार्याची विचारधारा अभ्यासतांना चिरस्थायी आणि शाश्वत विकासासाठी शांतता, संयम, अहिंसा यामार्गाने केलेली वृती दीर्घकालीन परिणाम दर्शविते हे समाजकार्य चळवळीतील अनेक उदाहारणांवरून स्पष्ट होते.

निष्कर्ष :

महात्मा गांधी यांनी मांडलेल्या विचारधारांचा समाजकार्य शिक्षणावरील प्रभाव स्पष्ट आहे. महात्मा गांधीनी समाजसेवा आणि समाजकार्यासंबंधी आपले जीवनातील आचरणचा समाजकार्याला प्रभावित करते. व्यक्ती हा केंद्रस्थानी मानून महात्मा

CamScanner

ISSN : 2348-7143
February-2020

गांधी विचार आणि समाजकार्याचे तत्वज्ञान कार्य करतांना दिसते शांत, संयमी, अहिंसक आणि संघटन व सत्याग्रहाची संकल्पना समाजकार्याला प्रभावित करते व त्यामध्ये समानता दिसून येते महात्मा गांधीनी व्यक्तीगत समस्या सोडविण्यासाठी उभ्या केलेल्या समाजकार्यातून त्यांची समाजपरिवर्तनाची मांडणी केली जी समाजकार्य तत्वज्ञानात ही दिसुन येते. महात्मा गांधींनी सामाजिक परिवर्तन आणि सामाजिक कार्याचा १८ कलमी विधायक कार्यक्रम समाजकार्याच्या पध्दती दर्शवितो एकुणच गांधी विचार हा समाजकार्याला प्रभावी करतो.

संदर्भ सूची :

१. कुलकर्णी व्ही.जी. "भारतीय राजकीय विचारवंत" कैलास पब्लीकेशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली-जून२००५
२. गांधी मोहनदास करमचंद "संक्षिप्त आत्मकथा " नवजीवन प्रकाशन, नांदेड, प्रथम आवृत्ती,२००६
३. चव्हाण रजा, "उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षक" .
४. टाकसाळे प्राजक्ता "व्यावसायिक समाजकार्य " श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, मार्च २०००
५. टांकसाळे प्राजक्ता " व्यावसायिक समाजकार्य-विचारधारा व इतिहास" श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपुर , प्रथम आवृत्ती,२००७
६. बवले कैलास "शाश्वत विकासाचे पंचघटक " उषा-अनिल प्रकाशन,पुणे.
७. बोबडे प्रकाश " समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका " मराठी मानसशास्त्र परिषद, नागपुर, अंक-६ वा १९९७
८. माहिती व जनसंपर्क संचालन, महाराष्ट्र शासन, लोकराज्य, महात्माः माणुसकीची मशाल, नवभारत प्रेस, मुंबई, मासिक अंक -८ वा ऑक्टोंबर, २०१०

ग्रामीण विकास :
पंचायत राज आणि लोकसहभाग

प्रा. डॉ. निलेश शांताराम चौधरी
सहाय्यक प्राध्यापक,
धनाजी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

ग्रामीण विकास :
पंचायत राज आणि लोकसहभाग
[Gramin Vikas : Panchayat Raj ani Loksahabhag]

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-94269-28-6
पुस्तक प्रकाशन क्र. ९३९

प्रकाशक व मुद्रक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४ ००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५ ००१.
संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : डिसेंबर २०२१
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य : ३५०/-

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

मनोगत

०००००००००००००००००००००००००००००००००००००

– ०००००००००००००

००००००००००००००

अनुक्रमणिका

☛ ग्रामीण विकास : स्वरूप आणि व्याप्ती ००
☛ ग्रामीण क्षेत्र आणि ग्रामीण विकास ००
☛ ग्रामीण विकासातील लोकसहभाग व पंचायत राज कार्यप्रणाली.... ००

१

ग्रामीण विकास : स्वरूप आणि व्याप्ती

(Rural Development : Nature And Scope)

अ) प्रस्तावना –

समूह विकास –

विकास संकल्पनेत व्यक्ती हा विकासाचा केंद्रबिंदू असतो आणि व्यक्तीचे वास्तव्य हे समूहामध्ये असते, म्हणून व्यक्तिविकासाबरोबर समूहाचाही विकास होत असतो. त्यामुळे 'सामूहिक विकास' या संकल्पनेचाही आपण या ठिकाणी अभ्यास करणार आहोत.

सामूहिक विकास म्हणजे काय? हे खालील दिलेल्या शास्त्रज्ञांच्या मतांवरून स्पष्ट होते –

जॅक्सन यांच्या मताप्रमाणे, ''सामूहिक विकासात समाज स्वत: असे प्रयत्न करीत असतो की, ज्यामुळे समाजातील लोकांचे आर्थिक व नैतिक बळ सुदृढ होत असते.''

'सामूहिक विकास' ही अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये पूर्ण समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक प्रगतीसाठी लोकांचा सहभाग घेऊन कार्य करण्यात येते आणि ज्यामध्ये ग्रामीण लोकांची पारंपरिक जीवनपद्धती बदलून त्यांना आधुनिक जीवनपद्धती स्वीकारण्यास मदत करण्यात येते. त्यांना त्यांच्या कुवतीप्रमाणे उपलब्ध पैशाने विकास करण्यासाठी मदत करण्यात येते. (गडकरी सूर्यकांत, २०१५)

प्रत्येक माणसाची अशी इच्छा असते की, आपले जीवन शांततामय व सुखी व्हावे, आपल्याला कसल्याही प्रकारचे कष्ट पडू नयेत, भाकरीची कधीही चिंता नसावी, आजारपणात वैद्यकीय मदत तत्काळ उपलब्ध व्हावी व आर्थिक व सामाजिक प्रगतीसाठी त्याला समान संधी मिळावी, माणसाच्या विकासात अडथळे निर्माण करणाऱ्या घटकांवर मात करून विकासाचे मार्ग मोकळे करणे हे सामूहिक विकासाचे प्रमुख ध्येय आहे.

राष्ट्रसंघाच्या विभागीय परिषदेने सामूहिक विकासाची काही ध्येये व उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे ठरविलेली आहेत –

» सामूहिक विकासामुळे लोकांचे जीवनमान उंचावण्याचे व

विकासासाठी आवश्यक तसे पोषक वातावरण तयार करण्यात यावे.

» लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न करणे.

» जाती, लिंग, भाषा, धर्म व वंशाच्या आधारावर लोकांमध्ये भेदभाव न करता त्यांच्या मानवी व मूलभूत हक्कांबद्दल आदर ठेवून विकास करणे.

» सामूहिक विकासामध्ये स्थानिक लोकांचा जास्तीत जास्त सहभाग मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणे की, ज्यामुळे लोकांचा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक विकास साधता येईल.

» उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीवर लोकांच्या सहकार्याने विकासाची कार्ये करून लोकांना शिक्षण देऊन व विकास करून त्यांना योग्य नागरिक बनविणे.

» आधुनिक, वैज्ञानिक व तांत्रिक ज्ञानावर आधारित विकास कार्यक्रमांची आखणी करून त्याद्वारे समाजाचा जास्तीत जास्त फायदा होईल, याकडे लक्ष देणे.

» व्यक्तिस्वातंत्र्याला लोकशाही पद्धतीने समाजात मान मिळवून देण्यासाठी कार्यक्रम तयार करणे.

अशी विविध ध्येये व उद्दिष्टे डोळ्यांसमोर ठेवून समाजाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी कार्यक्रम आखणे व ते अमलात आणणे. याद्वारे सामूहिक विकास घडवून आणणे, ही एक संकल्पना विकासामध्ये असल्याचे दिसून येते. (अशोक कुमार, २०१०)

माउंटआबू येथे झालेल्या विभागीय परिषदेत सामूहिक विकास करताना काही बाबी समोर ठेवाव्यात, असे सूचित केलेले आहे. यामध्ये गावाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी सर्व क्षेत्रांत म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, नैतिक व राजकीय विकास साधण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करण्याची गरज प्रतिपादन केलेली आहे. लोकांमध्ये आपापसांत विश्वास निर्माण करून सहकार तत्त्वाचे महत्त्व पटवून देऊन सामूहिक जबाबदारीची जाणीव त्यांच्यामध्ये निर्माण करावी. जीवनोपयोगी वस्तूंच्या बाबतीत खेडे, गावे स्वयंपूर्ण बनवून त्याद्वारे त्यांच्या विकासाचा कार्यक्रम आखण्याची गरज नमूद केलेली आहे; त्याचप्रमाणे लोकांचा स्वत:च्या कार्याबद्दल विश्वास निर्माण करून ते स्थानिक प्रश्न स्वत:च सोडवू शकतील; असे वातावरण निर्माण करणे की, ज्यामुळे भारतामध्ये लोकशाहीची मुळे रुजविण्याची स्थानिक लोकांची प्रवृत्ती व मानसिकता बनविण्यास मदत होईल.

वरीलप्रमाणे ठराविक ध्येय व उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून व्यक्तींचा व समूहाचा विकास साध्य करता येऊ शकतो. (नांदेडकर व्ही. जी., २०१२)

विकासाचा पूर्वइतिहास –

आजच्या आधुनिक काळात सर्व देशांनी कल्याणकारी राज्याची कल्पना स्वीकारल्यामूळे त्या ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांचा सर्वांगीण विकास करण्याची जबाबदारी त्या देशांच्या राज्यकर्त्यांवर व प्रशासनावर येऊन पडलेली आहे. असे जरी आज वाटत असले तरी व्यक्तींचा, समूहाचा व समाजाचा विकास झाला पाहिजे, ही संकल्पना आपल्या देशात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असल्याचे अभ्यासाअंती लक्षात येते. त्यासाठी सामूहिक विकासाची संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्यासाठी प्राचीन काळापासून या संकल्पनेचा थोडक्यात अभ्यास करणे आवश्यक वाटते. (कामत म. रा., १९८२)

प्राचीन काळात सामूहिक गटातील लोकांचे संबंध प्रत्यक्ष स्वरूपाचे असल्यामुळे परस्परांमध्ये जवळीक व घनिष्ठता होती. त्या काळात प्रत्येक व्यक्ती आपल्यावर सोपविलेली सामाजिक जबाबदारी पूर्ण करून व समाजाच्या गरजा भागवून समुदायाची सेवा करीत असे. समुदाय त्या बदल्यात त्यांना आवश्यक सेवा पुरवीत असे, व्यक्तिस्वातंत्र्य बहाल करीत असे व स्वत:चा विकास साधण्यासाठी अनुकूल संधी मिळवून देत असे. समाजाच्या कल्याणाच्या या संकल्पनेत व्यक्ती, समुदाय व राज्य हे तिन्ही घटक परस्परांवर अवलंबून होते आणि त्यासाठी ते एकमेकांना मदत व सहकार्य करीत होते. सत्तेचे विकेंद्रीकरण हे या समाजाचे वैशिष्ट्य असून, ग्रामीण समाज हा सर्वार्थाने स्वायत्त, स्वयंपूर्ण व समृद्ध असल्याचे दिसते. अशा प्रकारची समृद्धी भारतीय समाजामध्ये त्या काळात नांदत होती. त्यामुळेच परकीयांनी भारतावर प्राचीन काळापासून वेळोवेळी आक्रमणे करून भारतीय समाजामध्ये असलेली शांतता व समृद्धी नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रज भारतामध्ये व्यापाराच्या निमित्ताने आले आणि हळूहळू सत्ता काबीज करीत राज्यकर्ते बनले. त्यांनी विकेंद्रित सत्तेचे केंद्रीकरण करून वेगवेगळे उद्योगधंदे सुरू केले. त्यामुळे ग्रामीण उद्योग बंद पडून ग्रामीण संस्थांचे महत्त्व कमी झाले. भारतीय समाजामध्ये जे स्वावलंबित्व होते, ते नष्ट होऊन परावलंबित्व वाढले. त्यामुळे या समाजामध्ये अनेक समस्या वाढल्या. या समस्या सोडविण्यासाठी त्या-त्या काळातील विचारवंत, राजकारणी, समाजसुधारक इत्यादींनी आपापल्या कल्पनेप्रमाणे ग्रामीण पुनर्रचनेच्या संकल्पना मांडल्या व अमलात आणण्याचा प्रयत्न केला.

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामविकासाबाबत केलेले प्रयोग यामुळे ब्रिटिशांनीसुद्धा भारतीयांच्या दैन्यावस्थेबद्दल विचार करून लोकांच्या

परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी एक समिती स्थापन केली. या समितीने लोकांच्या हितासाठी अनेक ग्रामविकासाची कामे करण्याची शिफारस केली. यामुळे ब्रिटिश सरकारने ग्रामविकास करण्यासाठी अनेक कायदे संमत केले. १९८८ मध्ये जमीन सुधार कायदा, कर्ज कायदा, शेती कर्ज कायदा हे कायदे मंजूर केले. १९०४ मध्ये सहकारी समिती कायदा पारीत केला व त्यामध्ये १९१२ मध्ये सुधारणा करण्यात आल्या. अशा प्रकारचे कायदे संमत करून ग्रामीण भागाचा विकास करण्याचा व ग्रामीण भागातील बिघडलेली अर्थव्यवस्था सुधारण्याचा प्रयत्न ब्रिटिश सत्तेने केल्याचे दिसून येते. या कायद्यांशिवाय स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर जे ग्रामीण विकासाचे प्रकल्प राबविले गेले, त्यामुळेही ग्रामीण विकास साध्य करण्यास मदत झाल्याचे दिसते.

रवींद्रनाथ टागोरांनी १९२१ मध्ये बिरभूम जिल्ह्यातील श्री निकेतन येथे अमेरिकेचे श्री. व सौ. एल. के. एल्हमरिष्ट या समाजशास्त्रज्ञाच्या सहाय्याने ग्रामीण पुनर्रचना संस्था स्थापन केली. येथील अविकसित व कमी प्रतीची जमीन, कुटिरोद्योग, रोगट हवामान, गरीब लोक यांमुळे हा भाग टागोरांनी निवडून या प्रकल्पात लोकांना साक्षर करणे, कृषीविषयक प्रयोग करणे व कृषी समस्या सोडविणे, कुटिरोद्योगांना चालना देणे इत्यादी कार्ये हाती घेतली. (बढे जी. एस., १९७५)

श्री. बायने यांनी १९२७ मध्ये गुरगाव जिल्ह्याचे उपायुक्त म्हणून नियुक्ती झाल्यानंतर पूर्ण जिल्ह्याचा दौरा केला. त्यानंतर त्यांच्या असे निदर्शनास आले की, या ठिकाणाचे बहुतांशी लोक गरीब व अज्ञानी म्हणून त्यांनी त्यांच्या विकासासाठी एक योजना तयार करून आपल्याकडे उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीच्या सहाय्याने राबविण्यास सुरुवात केली. या कार्यक्रमात शेती सुधारणा, आरोग्य सुधारणा, स्त्री शिक्षण, स्वच्छता, सहकार इत्यादी कार्ये हाती घेऊन तेथील लोकांचा व समाजाचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले, म्हणून या प्रकल्पास ‘गुरगाव प्रकल्प’ म्हणूनही ग्रामीण विकासाच्या इतिहासात ओळखले जाते.

डॉ. स्पेंसन हॅच यांनी १९२८ मध्ये मद्रास प्रांतातील माथऱ्यांड येथे यंग मेन्स ख्रिश्चन असोसिएशन म्हणजेच वाय. एम. सी. ए.च्या सहकार्याने ग्रामीण विकासाचे कार्य सुरू केले. या प्रकल्पांतर्गत लोकांमध्ये बौद्धिक, आध्यात्मिक, भौतिक, आर्थिक व सामाजिक असा पाच प्रकारचा विकास घडवून आणण्याचा उद्देश निश्चित केलेला होता. त्यानुसार डॉ. हॅच यांनी आपले कार्य सुरू करून ग्रामीण समुदायाचा विकास करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते.

बडोदा संस्थानाचे दिवान श्री. व्ही. टी. कृष्णम्माचारी यांनी १९३३ मध्ये

ग्रामीण विकास :
शासकीय धोरण आणि लोकसहभाग

- लेखक -
प्रा. डॉ. निलेश शांताराम चौधरी
सहाय्यक प्राध्यापक,
धनाजी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

कुमुद पब्लिकेशन्स

कुमुद पब्लिकेशन्स

ग्रामीण विकास :
शासकीय धोरण आणि लोकसहभाग
[Gramin Vikas :
Shaskiy Dhoran ani Loksahabhag]

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-85027-76-5

प्रकाशक व मुद्रक
सौ. संगीता युवराज माळी

कुमुद पब्लिकेशन्स्
गट नं. १८, प्लॉट नं. १०, श्रीरत्न कॉलनी,
पिंप्राळा परिसर, जळगाव - ४२५००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०, ९९२३३७४८२२

ई-मेल : kumudpublications@gmail.com

प्रथमावृत्ती : डिसेंबर २०२०

अक्षरजुळवणी : कुमुद पब्लिकेशन्स

मूल्य : ३००/-

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

मनोगत

०००००००००००००००००००००००००००००००००००००

– ०००००००००००००

००००००००००००००

अनुक्रमणिका

☛ स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ग्रामीण विकासाची पार्श्वभूमी ००

☛ स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्थानिक शासन व्यवस्था ००

☛ ग्रामीण विकासातील शासकीय धोरण ००

१

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ग्रामीण विकासाची पार्श्वभूमी

प्रस्तावना –

इ. स. १६३७ च्या सुमारास ईस्ट इंडिया कंपनीने इंग्लंडमधील नगरपालिकांच्या धर्तीवर मद्रास महानगरपालिका स्थापन केली. या संस्थेतही ब्रिटिश व हिंदी व्यक्तींचा समावेश होता. इ. स. १७२५ मध्ये मुंबई, कोलकाता व मद्रास या महानगरांमध्ये मेजर कोर्टाची स्थापना झाली. पुढे इ. स. १७९३ च्या 'चार्टर ॲक्ट'नुसार शहरांची साफसफाई, बंदोबस्त, रस्तेबांधणी व दुरुस्ती इत्यादी कामे मेयर कोर्ट करू लागले. यासाठी लागणारा खर्च कराद्वारे जनतेकडून वसूल केला जाई. इ. स. १८०१ मध्ये ढाका, बनारस व मर्शिदाबाद शहरात स्थानिक शासन संस्थांना स्थानिक कर बसविण्याचा व वसूल करण्याचा अधिकार दिला गेला. बंगाल प्रांतात इ. स. १८४२ मध्ये बंगाल नगरपालिका कायदा संमत करण्यात आला, तर इ. स. १८५० मध्ये नगरपालिका कायदा मंजूर करून शहर सुधारणांकडे लक्ष दिले गेले.

लॉर्ड मेयो यांच्या शिफारशीनुसार, इ. स. १८७१ मध्ये मद्रास, बंगाल, पंजाब, उत्तर प्रदेश इत्यादी प्रांतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे कायदे करण्यात आले. यासंदर्भात इ. स. १८८२ चा लॉर्ड रिपन यांचा अहवाल महत्त्वाचा मानला जातो. लॉर्ड रिपन हे भारतीय स्वराज्य संस्थांचे जनक मानले जातात. त्यांनी भारतीय जनतेला स्थानिक स्वराज्यात समाविष्ट करून घेऊन लोकनिर्वाचित व्यवस्थेची शिफारस केली होती. त्यामुळे मुंबई प्रांतात मुंबई लोकल बोर्ड कायदा इ. स. १८८४ मध्ये संमत करण्यात आला. इ. स. १८८९ च्या ग्रामस्वच्छता समित्या व स्वच्छता मंडळ म्हणजे गावाचा कारभार गावानेच चालविण्याचा मुंबई सरकारने केलेला पहिलाच प्रयत्न होय. काही दिवस ही स्थिती कायम होती. तालुका लोकल फंड कमिटी व जिल्हा लोकल फंड कमिटीमध्ये काही सरकारी अधिकारी पदसिद्ध सभासद होते; त्याचप्रमाणे काही थोडे इनामदार, जमीनदार हे जिल्हाधिकाऱ्यांनी नेमलेले सदस्य होते. जिल्हाधिकारी हेच या संस्थांचे अध्यक्ष होते. जुन्या मुंबई राज्यात स्थानिक स्वराज्य संस्था सुरू झाल्या; परंतु त्यांचे स्वरूप मर्यादित होते.

१९०६ मध्ये ब्रिटिश सरकारने रॉयल (शाही) विकेंद्रीकरण आयोगाची स्थापना केली होती. आयोगाचे अध्यक्ष हॉब हाऊस हे होते. त्यांनी १९०९ मध्ये अहवाल सादर केला. लोकल बोर्डाच्या कारभाराची कार्यक्षमता कशी वाढेल, या प्रश्नाचा अभ्यास केला. या अहवालात पुढील शिफारशी व निष्कर्ष होते –

» स्थानिक संस्थांमध्ये निर्वाचित सदस्यांचे बहुमत असावे.

» नगरपालिका अध्यक्षांची निवड सदस्यांनी करावी. जिल्हा बोर्डाचे अध्यक्ष जिल्हाधिकारी राहतील.

» एखाद्या बोर्डाने कामाची हयगय केली, तरच त्या जिल्हा बोर्डाचा कारभार रद्द करावा.

» जिल्हा बोर्डाच्या निधीवरील ओझे कमी करण्याच्या हेतूने दुष्काळ, पूरनिधी, आणीबाणीचा निधी, रस्त्यांची देखभाल व इतर खर्च प्रांतिक महसुलातून करावेत.

» नगरपालिकांवर प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी सोपवावी, तसेच आर्थिक परिस्थितीनुसार माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारीदेखील सोपवावी.

१९१५ मध्ये ब्रिटिश शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा ठराव केला. निरनिराळ्या प्रांतांत कार्य करीत असलेल्या ग्रामसंस्था, बंगालमधील चौकदारी संस्था, मद्रासमधील लोकल फंड समित्या, मुंबई व मध्य प्रदेशातील स्वच्छता समित्या यांचा योग्य तो उपयोग करून जनतेच्या मदतीने ग्रामपंचायती निर्माण कराव्यात, अशी सूचना या ठरावात केली होती. हा ठराव लॉर्ड हार्डिंज यांच्या नावाने ओळखला जातो.

१९२० मध्ये मुंबई ग्रामपंचायत कायदा अस्तित्वात आला. हा कायदा लोकशाहीच्या तत्त्वावर आधारलेला होता. या कायद्याने ग्रामपंचायतीवर देखरेख वगैरे करण्याचे अधिकार जिल्हा लोकल बोर्डांना मिळाले, तसेच ग्रामपंचायती अधिनियम निरनिराळ्या प्रांतांत मंजूर झाल्याने ग्रामपंचायती स्थापन झाल्या. त्यांना न्यायदान करण्याचे काम मिळाले. २५ रुपयांपर्यंत दिवाणी दावे चालविण्याचे व इतर गुन्ह्यांसाठी दहा रुपयांपर्यंत दंड करण्याचे अधिकार ग्रामपंचायतींना मिळाले. निवडणुकीचे तत्त्व ऐच्छिक ठरविण्यात आले होते. पंजाब प्रांत सरकारने १९२१ मध्ये पंचायतविषयक कायदा मंजूर केला. १९२३ ते १९४७ मध्ये जिल्हा लोकल बोर्ड, शिक्षण बोर्ड अस्तित्वात होते.

१९३९ ते १९४२ दरम्यान भारतात राजकीय पेचप्रसंग, लोकप्रतिनिधी व मंत्रिमंडळाचे राजीनामे आणि चले जाव चळवळीमुळे ग्रामीण स्थानिक संस्थांच्या विस्ताराचा वेग कमी झाला. १९४७ मध्ये भारतास स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर

प्रत्येक राज्याचे स्थानिक संस्थांना प्रोत्साहन दिल्याचे दिसून येते.

विकासाचा पूर्वइतिहास –

आजच्या आधुनिक काळात सर्व देशांनी कल्याणकारी राज्याची कल्पना स्वीकारल्यामूळे त्या ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांचा सर्वांगीण विकास करण्याची जबाबदारी त्या देशांच्या राज्यकर्त्यांवर व प्रशासनावर येऊन पडलेली आहे. असे जरी आज वाटत असले तरी व्यक्तींचा, समूहाचा व समाजाचा विकास झाला पाहिजे, ही संकल्पना आपल्या देशात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असल्याचे अभ्यासाअंती लक्षात येते. त्यासाठी सामूहिक विकासाची संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्यासाठी प्राचीन काळापासून या संकल्पनेचा थोडक्यात अभ्यास करणे आवश्यक वाटते. (कामत म. रा., १९८२)

प्राचीन काळात सामूहिक गटातील लोकांचे संबंध प्रत्यक्ष स्वरूपाचे असल्यामुळे परस्परांमध्ये जवळीक व घनिष्ठता होती. त्या काळात प्रत्येक व्यक्ती आपल्यावर सोपविलेली सामाजिक जबाबदारी पूर्ण करून व समाजाच्या गरजा भागवून समुदायाची सेवा करीत असे. समुदाय त्या बदल्यात त्यांना आवश्यक सेवा पुरवीत असे, व्यक्तिस्वातंत्र्य बहाल करीत असे व स्वत:चा विकास साधण्यासाठी अनुकूल संधी मिळवून देत असे. समाजाच्या कल्याणाच्या या संकल्पनेत व्यक्ती, समुदाय व राज्य हे तिन्ही घटक परस्परांवर अवलंबून होते आणि त्यासाठी ते एकमेकांना मदत व सहकार्य करीत होते. सत्तेचे विकेंद्रीकरण हे या समाजाचे वैशिष्ट्य असून, ग्रामीण समाज हा सर्वार्थाने स्वायत्त, स्वयंपूर्ण व समृद्ध असल्याचे दिसते. अशा प्रकारची समृद्धी भारतीय समाजामध्ये त्या काळात नांदत होती. त्यामुळेच परकीयांनी भारतावर प्राचीन काळापासून वेळोवेळी आक्रमणे करून भारतीय समाजामध्ये असलेली शांतता व समृद्धी नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रज भारतामध्ये व्यापाराच्या निमित्ताने आले आणि हळूहळू सत्ता काबीज करीत राज्यकर्ते बनले. त्यांनी विकेंद्रित सत्तेचे केंद्रीकरण करून वेगवेगळे उद्योगधंदे सुरू केले. त्यामुळे ग्रामीण उद्योग बंद पडून ग्रामीण संस्थांचे महत्त्व कमी झाले. भारतीय समाजामध्ये जे स्वावलंबित्व होते, ते नष्ट होऊन परावलंबित्व वाढले. त्यामुळे या समाजामध्ये अनेक समस्या वाढल्या. या समस्या सोडविण्यासाठी त्या-त्या काळातील विचारवंत, राजकारणी, समाजसुधारक इत्यादींनी आपापल्या कल्पनेप्रमाणे ग्रामीण पुनर्रचनेच्या संकल्पना मांडल्या व अमलात आणण्याचा प्रयत्न केला.

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामविकासाबाबत केलेले प्रयोग यामुळे ब्रिटिशांनीसुद्धा भारतीयांच्या दैन्यावस्थेबद्दल विचार करून लोकांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी एक समिती स्थापन केली. या समितीने

लोकांच्या हितासाठी अनेक ग्रामविकासाची कामे करण्याची शिफारस केली. यामुळे ब्रिटिश सरकारने ग्रामविकास करण्यासाठी अनेक कायदे संमत केले. १९८८ मध्ये जमीन सुधार कायदा, कर्ज कायदा, शेती कर्ज कायदा हे कायदे मंजूर केले. १९०४ मध्ये सहकारी समिती कायदा पारीत केला व त्यामध्ये १९१२ मध्ये सुधारणा करण्यात आल्या. अशा प्रकारचे कायदे संमत करून ग्रामीण भागाचा विकास करण्याचा व ग्रामीण भागातील बिघडलेली अर्थव्यवस्था सुधारण्याचा प्रयत्न ब्रिटिश सत्तेने केल्याचे दिसून येते. या कायद्यांशिवाय स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर जे ग्रामीण विकासाचे प्रकल्प राबविले गेले, त्यामुळेही ग्रामीण विकास साध्य करण्यास मदत झाल्याचे दिसते.

रवींद्रनाथ टागोरांनी १९२१ मध्ये बिरभूम जिल्ह्यातील श्री निकेतन येथे अमेरिकेचे श्री. व सौ. एल. के. एल्हमरिष्ट या समाजशास्त्रज्ञाच्या सहाय्याने ग्रामीण पुनर्रचना संस्था स्थापन केली. येथील अविकसित व कमी प्रतीची जमीन, कुटिरोद्योग, रोगट हवामान, गरीब लोक यांमुळे हा भाग टागोरांनी निवडून या प्रकल्पात लोकांना साक्षर करणे, कृषीविषयक प्रयोग करणे व कृषी समस्या सोडविणे, कुटिरोद्योगांना चालना देणे इत्यादी कार्ये हाती घेतली. (बढे जी. एस., १९७५)

श्री. बायने यांनी १९२७ मध्ये गुरगाव जिल्ह्याचे उपायुक्त म्हणून नियुक्ती झाल्यानंतर पूर्ण जिल्ह्याचा दौरा केला. त्यानंतर त्यांच्या असे निदर्शनास आले की, या ठिकाणाचे बहुतांशी लोक गरीब व अज्ञानी म्हणून त्यांनी त्यांच्या विकासासाठी एक योजना तयार करून आपल्याकडे उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीच्या सहाय्याने राबविण्यास सुरुवात केली. या कार्यक्रमात शेती सुधारणा, आरोग्य सुधारणा, स्त्री शिक्षण, स्वच्छता, सहकार इत्यादी कार्ये हाती घेऊन तेथील लोकांचा व समाजाचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले, म्हणून या प्रकल्पास 'गुरगाव प्रकल्प' म्हणूनही ग्रामीण विकासाच्या इतिहासात ओळखले जाते.

डॉ. स्पेंसन हॅच यांनी १९२८ मध्ये मद्रास प्रांतातील माथऱ्यांड येथे यंग मेन्स ख्रिश्चन असोसिएशन म्हणजेच वाय. एम. सी. ए.च्या सहकार्याने ग्रामीण विकासाचे कार्य सुरू केले. या प्रकल्पांतर्गत लोकांमध्ये बौद्धिक, आध्यात्मिक, भौतिक, आर्थिक व सामाजिक असा पाच प्रकारचा विकास घडवून आणण्याचा उद्देश निश्चित केलेला होता. त्यानुसार डॉ. हॅच यांनी आपले कार्य सुरू करून ग्रामीण समुदायाचा विकास करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते.

बडोदा संस्थानाचे दिवान श्री. व्ही. टी. कृष्णम्माचारी यांनी १९३३ मध्ये ग्रामीण विकासाची एक व्यापक योजना तयार करून ग्रामीण जीवनाचा सर्वांगीण

ISSN 2231-0096

Platinum

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal
Volume - 14   Number - 4   April 2023

Chief Editor
Dr. Madhukar V. Patil

Assistant Editor
Dr. Vinod V. Patil
Dr. Dipak V. Patil

Advisory Editors
Dr. Shyam Kayande, Nagpur
Dr. Shivankar S.N., Karnataka
Dr. Kishor Gaikwad, Mumbai
Dr. A. P. Khairnar, Nizampur
Dr. Kesha Phale, Amaravati
Dr. Ganesh Malte, Chikhali

Managing Editor
Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office
Atharva Publications
Plot No.17, Devidas Colony
Varkhedi Road, Dhule - 424 001
www.atharvapublications.com
E-Mail : atharvapublications@gmail.com

Branch :
Circulation & Advertisement
Atharva Publications
Shop No. 2, Nakshatra Apartment, Shahu nagar
Housing Society, Opp. Teli Samaj Mangal
Karyalay, Jalgaon - 425001

Subscription Rates
Single Copy for reader Rs. 1000.00 or
US $ 100.00 Only (extra postage charge)
For Processing Charges of research Paper
Individuals Rs. 1500.00 (each research paper) Or
US $ 150.00
Institutions Rs. 3000.00 per annum Or Us $ 300.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language vision and example in published research paper are entirely of author of research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsiability of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797

- For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.
- Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

प्लॅटिनम या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, सहसंपादक, कार्यकारी संपादक, आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

[illegible] नं.१[illegible], [illegible], [illegible]-४२४ ००१ ([illegible]) [illegible] : ९४०५२०[illegible]३०. [illegible] : ०२५[illegible]-२२३९[illegible]

Editorial

Our College of Education is established on 15th June 1965 and Eklavya College of Physical Education is established on 21st May 2007. These both institutes are merged with permission of NCTE and Maharashtra Government from 2017 and now keep moving positively with new recognition i.e., K.C.E.S's College of Education and Physical Education, Jalgaon.

Consuming a healthy diet throughout the life-course helps to prevent malnutrition in all its forms as well as a range of no communicable diseases (NCDs) and conditions. However, increased production of processed foods, rapid urbanization and changing lifestyles has led to a shift in dietary patterns. People are now consuming more foods high in energy, fats, free sugars and salt/sodium, and many people do not eat enough fruit, vegetables and other dietary fiber such as whole grains.

The exact make-up of a diversified, balanced and healthy diet will vary depending on individual characteristics (e.g. age, gender, lifestyle and degree of physical activity), cultural context, locally available foods and dietary customs. However, the basic principles of what constitutes a healthy diet remain the same. The seminar is aim to promoting health and wellness to individuals and groups of all ages and encouraging people to live a healthier lifestyle.

I am very thankful to our Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon to give motivation for the organizing this National Seminar. I am also thankful to our collaborator D.N.C.V.P's Shirish Madhukarrao Chaudhari College, Jalgaon for their continuous support. This national seminar is found very useful to the researchers throughout India.

I am also thankful to our management council to inspire us for organizing such activities. Last but not least, I thankful to all the participants to enrich the healthy environment during seminar and also give the best wishes for bright future.

- Dr. Ashok R. Rane
Principal,
K.C.E.S's College of Education and Physical Education, Jalgaon.

I wish you all Happy,
Healthy International Year of Millets 2023

The COVID has taught us the importance of Fitness and the Health Awareness. It is the need to give more emphasis on wellbeing and healthy life style of the society. It is with a view to contributing to the field of Physical Education, Sports and Nutrition. This National Seminar on Nutrition and Healthy Lifestyle with varied subthemes is organize to provide a platform to research scholars, young and old alike, to put forth the gist of their efforts and new strains of thought to the society.

The topic of nutrition and healthy lifestyle is of great importance to the national community. These fields have the power to improve the physical and mental well-being of individuals around the world, and to foster a greater appreciation of the benefits of nutrition. Physical education helps individuals to develop the skills, knowledge, and confidence to lead active and healthy lives. It can also provide an opportunity for individuals to learn about the benefits of nutrition and to engage in various sports and physical activities. Sport science, on the other hand, delves deeper into the scientific principles underlying physical activity and sport, enabling individuals to gain a more thorough understanding of how the body gain and utilize energy.

The diversity of research paper presented in the seminar will throw light on varied topics ranging from Sports Nutrition, Physical Fitness, Wellness, Rehabilitation, Sport Training and Sports Psychology. I assure that each research paper will bring out a new dimension and open a door for discussion and deliberations. This National Seminar will broaden our perception and enrich our knowledge and contribute to the overall knowledge that exists.

I would like to express my deepest appreciation to the authors whose technical contributions are presented in this journal. It is because of their excellent contributions and hard work that we have been able to publish their papers in this renowned journal. I would like to thank all our resource persons and keynote speakers who make all the efforts to synthesize the materials and their wide and rich experiences to deliver distinguished talks.

I would also like to thank all our paper presenters for their great efforts in delivering interactive and excellent papers that address the learning needs of all levels, post graduate and professionals. We are very grateful to all chair persons for their great efforts in reviewing the papers during the presentation.

As we come together at this national seminar, it is our hope that we can share our knowledge and expertise on these crucial topics, and work towards a future where physical and mental well-being is a priority for all.

- Dr. Nilesh D. Joshi
Head of Department (Phy. Edu.)
KCES's College of Education and Physical Education, Jalgaon.

Index

- **Effect of Stress on Physical and Mental Health of the Sports Participants** **7**
  Ajoy Singha, Dr. K. K. Debnath
- **Effect of Swimming Training Programme on Mascular Strength among The Middle Age Swimmers** **10**
  Akshay S. Gohad, Dr. Laxikant M. Khandagale
- **The Effects of a Healthy Lifestyle on Adolescence Students in Jalgaon City : A Quasi-Experimental Study** **13**
  Dr. Sunita Anil Nemade
- **A Correlation Study of Socio-Economic Status with Sports Performance of Gymnasts** **16**
  Sanjay Hirode, Dr. K. K. Debnath
- **Innovation and Current Challenges of Doping in Sports** **18**
  Dr. Chand Khan Safdar Khan
- **Study of Emotional Intelligence among School going Football Players and Non-players** **21**
  Dr. Amol Patil
- **Comparative Study of Nutritional Profile of School Going Children of Jalgaon** **23**
  Dr. Nilesh D. Joshi
- **Role of Protein Content in Endurance Sports and its Resources from Indian Food** **25**
  Dr. Tarak L. Das, Dr. Nilesh D. Joshi
- **Health and Nutrition in Respect to Education** **28**
  Dr. Ketan Popat Chaudhari
- **Performance of Aerobics Gymnast and Nutritional Values: an Overview.** **30**
- *Mr. Harshal Purushottam Mogre, Dr. Vishal V. Deshpande*
- **Impact of Exercise on Cardiovascular Health** **33**
  Jyoti Choudhary, Dr. Shrikrishna Belorkar
- **Effect of Ladder Training on Motor Fitness Component (Agility) and Skill Ability (Boxing Footwork) on Male Boxers of Mumbai** **36**
  Krishna Kamble,Dr. Nilesh Lohar
- **Mathematics With Physical Education** **40**
  Ms. Nilam Jaywant Taware, Dr. Shrikrishna Belorkar
- **A Study of Energy Drinks Consumption habits among hockey Players in Jalgaon** **42**
  P. R. Patil
- **Two Important Aspects of Life-Nutrition and Healthy LIfe Style** **46**
  Dr. Shrikrishna H. Belorkar,Poonam D. Mahajan
- **Happy and Stress Free Mind Translates to A Healthy Life. A Study on Life Skills of B. Ed. Students** **48**
  Prof. Dr. Ranjana Rajesh Sonawane
- **Pilates A Flawless Method for Healthy Life Style** **51**
  Prof. Baviskar K. V., Dr. Chimankar N. V.
- **A Comparative Investigation of Cardio-Vascular Endurance of The Students Dwelling in Slum and Non-Slum Area of Mumbai** **53**
  Rajendra Nana Shelke

- **A Comparative Study of Selected Motor Components between Winner and Runner Team of Inter Collegiate Level Kabaddi Tournaments 55**
  Mr. Sambhaji D. Dhere, Dr. Sanjay D. Chaudhari
- **A Study and Standardization of Specific Physical Fitness Test for Volleyball Players 58**
  Shri. Pravin D.Kolhe
- **Physical Education and Sports : Current Scenario and Future Prospects 61**
  Prof. Uttam R. Deulkar
- [illegible] .... [illegible]
  [illegible]
- [illegible] .... [illegible]
  [illegible]
- [illegible] .... [illegible]
  [illegible]
- [illegible] .... [illegible]
  [illegible]
- [illegible] .... [illegible]
  [illegible]
- [illegible] .... [illegible]
  [illegible]
- [illegible] .... [illegible]
  [illegible]
- [illegible] ८२
  [illegible]
- [illegible] ८४
  [illegible]
- [illegible] .... [illegible]
  [illegible]
- [illegible] .... [illegible]
  [illegible]
- [illegible] .... [illegible]
  [illegible]
- **Indian Higher Education System and Problem in Higher Education 96**
  Dr.Jugal Prabhakar Ghuge

Indian Higher Education System and Problem in Higher Education

Dr.Jugal Prabhakar Ghuge
Assistant Professor
DNCVP's College of Social Work Jalgaon

Abstract:

Higher Education plays a crucial role in the social, economic, and industrial development of a country. India boasts one of the world's largest education systems, surpassed only by the United States and China. The tertiary level is governed by the University Grants Commission, which enforces rigorous standards. Higher education has always held a prominent position in Indian history, with Nalanda, Taxila, and Vikramsila universities serving as renowned seats of learning that attracted students from around the globe. However, the situation in modern India is different. The main issues plaguing higher education today include a lack of quality education, low enrolment rates, inadequate infrastructure, insufficient funding, unequal access, subpar research, and low-quality teaching and learning. This paper will delve into these current problems and explore potential solutions for higher education.

Key Words: Problem of Higher education, Higher Education

Introduction:

In today's globalised world every country working hard for the development. Development of the country in terms of social, political, economical etc, which can't be possible without higher education. Higher Education is a process which affect on the overall development of the people. It is a humanizing process. Higher education is for transformation of the society and nation from undeveloped to developed stage, to be able to think by one-self, to be able to relate to others meaningfully and to understand the world and society clearly. Nations development always depends on natural resources (20%), infrastructure (16%) and on human resource and social factor (64%).

India's higher education system stands third in size in the world after the US and China, with nearly 26 million students in over 45,000 institutions in the country in 2012. In the last decade the country has witnessed a particularly high growth rate in student enrolment at a CAGR of 10.8% and institutions at 9%. The University Grants Commission (UGC) which enforces its standards is the main governing body at the tertiary level and advises the government, coordinating between the centre and the state. Accreditation for higher learning is monitored by twelve autonomous bodies established by the UGC. During the Eleventh Plan period (2007– 2012), India achieved a Gross Enrolment Ratio (GER) of 17.9%, up from 12.3% at the beginning of the Plan period. At present in 2016, there are 759 government-recognized Universities in India. Out of them 47 are central universities, 123 are deemed universities, 350 are state universities and 239 are private university. Most of these universities in India have affiliating colleges where undergraduate courses are being taught. Central and State government has taking efforts for the development of higher education in the country.

Objective : To study Indian higher education system and Problem in higher education

Methodology:

Methodology of the Study: In this study basically secondary source of data collection has been utilized. The information on higher education in India, its problem and other important information are compiled from UGC, MHRD's website as well as through articles and reports of the various studies.

Problem Higher education in India: Since we have got independence we are facing challenges to establish a great and strong education system. Many governments came and gone, but situation has not changed. Every government has tried establish new education policies in the system but that efforts was sufficient for our country. Still we are facing lot of problems and challenges in our Higher Education System.

The Indian higher education system encounters multiple obstacles that impede its general development

and efficiency. Here are a few significant issues:

Accessibility and Fairness: A primary concern is the absence of fair access to higher education. Many students, particularly those from marginalized communities and rural areas, face obstacles such as financial constraints, limited infrastructure, and inadequate educational opportunities that prevent them from pursuing higher education.

Education Quality: Though India has a vast number of higher education institutions, the quality of education provided is often irregular. Outdated curriculum, insufficient infrastructure, a shortage of qualified faculty, and an emphasis on memorization instead of critical thinking impede the development of well-rounded and skilled graduates.

Skills Gap: Despite a large number of graduates, there is a significant difference between the skills possessed by students and the skills required by the job market. Numerous graduates are not adequately prepared for employment, resulting in high rates of unemployment and underemployment.

Research and Innovation: The Indian higher education system has historically focused more on teaching than on research and innovation. There is a deficiency of investment in research infrastructure, limited collaboration between academia and industry, and inadequate incentives for faculty and students to engage in research activities. This hampers the country's ability to produce groundbreaking research and technological advancements.

Gender Inequality: Gender inequality is a persistent issue in Indian higher education. Women face social and cultural barriers that restrict their access to education, particularly in specific fields such as science and technology. Gender-sensitive policies and initiatives are necessary to promote gender equality in higher education.

Funding and Governance: Numerous higher education institutions in India suffer from insufficient funding, which limits their capacity to improve infrastructure, enhance research facilities, and attract talented faculty. Additionally, bureaucratic hurdles and a lack of autonomy in decision-making processes hinder effective governance and management of institutions.

Technology Adoption: Although technology has the potential to transform education, its integration into the higher education system in India has been limited. Inadequate access to digital infrastructure, insufficient training for teachers, and insufficient awareness about the benefits of technology hinder the effective use of educational technology in classrooms. Addressing these challenges necessitates comprehensive reforms, including increased investment in education, curriculum redesign to focus on practical skills and critical thinking, enhanced research infrastructure, promotion of inclusive policies, and stronger industry-academia collaboration.

The supply-demand gap: India has a low rate of enrolment in higher education, at only 18%, compared with 26% in China and 36% in Brazil. There is enormous unmet demand for higher education. By 2020, the Indian government aims to achieve 30% gross enrolment, which will mean providing 40 million university places, an increase of 14 million in six years which looks impossible and may have take extra efforts to work hard to chive the

The low quality of teaching and learning: Quality of student can be produced after providing them quality of teaching and learning. But our education system was not able to provide them quality of teaching and Learning Facility.

Poor government funding – government have not providing adequate funding to all higher education institute.. In such a scenario employees are more focused on sustaining themselves rather than deliver quality education. This will affect the overall quality of the higher education.

Inadequate faculty – The student teacher ratio is always an important remarkable question in our higher education system. It is lower in urban as well as rural area. Student enrolment ratio has increasing every year but teaching staff not increased that much.

Unqualified or untrained faculty - for teaching faculty at UG and PG level our education system does not have any proper training. NET/SET or Ph.D are the minimum requirement for the assistant professor. In private Agriculture, engineer college there is lack of trained and quality teacher, which affecting the overall quality of the education.

Inappropriate or over load in curriculum – Our syllabus does not change according to the time of need of market or demand of the globe. The curriculum of most higher education courses is very infrequently updated even as the world sees a continuously changing scenario in industry manpower requirements. This has caused a crass divide between the industry expectations and the college pass outs that are poorly equipped with the right technical, business or social skills to be employed.

Lack of financial resources – financial resource always play important role in the development of any system. It is one of the reasons behind our weak performance in the higher education in India. Most under-represented communities face a lack of financial strength to pursue any reasonably high quality of education. While successive governments have declared financial aid for many economically weaker sections for higher education, many communities are denied the advantage

due to complex processes.

Ineffective Monitoring – Higher education requires constant monitoring from the regulatory bodies through periodic inspections and performance measurement methodologies. There are no appropriate parameters to measure performance indexes once faculty are employed and this has given rise to severe inconsistency in the delivery of quality education.

Social differences between classes – This constraint has been historically a damaging element in healthy social relationships. While the upper classes look down upon the lower classes, the lower classes are de-motivated from continuing their higher education. This divide is more rampant in the northern states of India by comparison with the south.

Poor Infrastructure: poor infrastructure is one of the major characteristics of Higher education in rural India. In urban areas situation about infrastructure has also not satisfactory. Not only private institute has problem of infrastructure but government institute also have the same problem. In state like Bihar, in government medical college student have spending their money for the maintenance of classroom. Lack of Libratory, smart classroom, library etc are the major problem in infrastructure.

Constraints on research capacity and innovation: With a very low level of PhD enrolment as compared to other developed country , India does not have enough high quality researchers; there are few opportunities for interdisciplinary and multidisciplinary working, lack of early stage research experience; a weak ecosystem for innovation, and low levels of industry engagement.

Measures to Improve Access to Quality Education

Improving access to quality education in India requires a multi-faceted approach that addresses various barriers and challenges. Here are some measures that can be taken to enhance access to quality education:

Universal Primary Education: Ensuring universal access to primary education is essential as it forms the foundation for further education. Implementing policies and programs that prioritize universal enrollment, particularly for marginalized communities, will help increase access to quality education.

Scholarships and Financial Aid: Introducing comprehensive scholarship and financial aid programs will support economically disadvantaged students in accessing higher education. These programs should target students from marginalized backgrounds, providing them with financial assistance to cover tuition fees, books, and other educational expenses.

Infrastructure Development: Investing in the development of educational infrastructure, particularly in rural and remote areas, is crucial for improving access to quality education. This includes building schools, colleges, libraries, laboratories, and digital learning centers to ensure that students have the necessary resources and facilities for effective learning.

Digital Education Initiatives: Leveraging technology to deliver education can help bridge geographical gaps and reach underserved areas. Promoting the use of digital platforms, online courses, and e-learning resources can provide access to quality education, particularly in remote and rural regions.

Teacher Training and Capacity Building: Enhancing the skills and competencies of teachers through comprehensive training programs will improve the quality of education. Emphasis should be placed on promoting innovative teaching methodologies, critical thinking, and student-centered approaches to ensure effective classroom instruction.

Curriculum Reforms: Regularly updating and aligning the curriculum with changing industry needs and global trends is essential. Introducing practical skills, vocational training, and entrepreneurship education within the curriculum will enhance students' employability and make education more relevant to real-world challenges.

Focus on Inclusive Education: Addressing social and cultural barriers that prevent certain groups, such as girls, children with disabilities, and marginalized communities, from accessing education is crucial. Implementing inclusive policies, providing special facilities and support, and promoting awareness and sensitization programs will ensure equitable access to education for all.

Public-Private Partnerships: Encouraging collaboration between the government, private sector, and non-profit organizations can help expand access to quality education. Public-private partnerships can bring together resources, expertise, and innovation to create a more comprehensive and inclusive education system.

Monitoring and Evaluation: Establishing robust monitoring and evaluation mechanisms to assess the effectiveness of education policies and programs is crucial. Regular assessments of learning outcomes, school infrastructure, teacher performance, and student progress will help identify areas of improvement and ensure accountability in the education system. Community Engagement: Involving parents, local communities, and stakeholders in the education process is vital. Creating platforms for community participation, parental involvement, and awareness campaigns will foster a supportive environment for education and ensure its sustained progress. By implementing these measures, India can make significant strides in improving access to quality education and reducing educational disparities across the country.

Conclusion:

The Indian system of higher education undoubtedly faces challenges, but it also possesses the potential to become the world's premier education system in the years ahead. India is presently transitioning into a knowledge-based, service-oriented economy, and human capital plays a vital role in the nation's social and economic development. India is blessed with a youthful population, with more than half of its citizens aged between 18 and 30. It is projected that by 2025, India will account for 25% of the world's workforce. To unlock the full potential of this demographic dividend, India must establish an education system that produces an "employable" workforce capable of providing quality, skilled, and industry-ready personnel while also maintaining a focus on world-class research and innovation. To achieve this, we must transform our traditional higher education system into one that is geared toward job, research, skill, and knowledge-oriented education. If we successfully accomplish this transformation, our country will achieve the distinction of being the world's foremost provider of quality education.

Reference:

- Singh. J. D, Higher Education in India – Issues, Challenges and Suggestions
- Annual Report:2014-15: Department of School Education & Literacy Department of Higher Education Ministry of Human Resource Development Government of India
- Gupta. D, Gupta. N, Higher Education in India: Structure, Statistics and Challenges
- Higher Education in India: Twelfth Five Year Plan (2012–2017) and beyond FICCI Higher Education Summit 2012
- Higher Education In India: Issues, Concerns And New Directions (2003),Ugc
- Shaguri. O. R, Higher Education In India: Access, Equity, Quality : Ean World Congress Scholar 2013
- http://www.gvctesangaria.org/websiteimg/publications/jdarticle.pdf
- http://www.ugc.ac.in/oldpdf/alluniversity.pdf
- http://www.ugc.ac.in/page/Genesis.aspx
- https://en.wikipedia.org/wiki/Higher_education_in_India

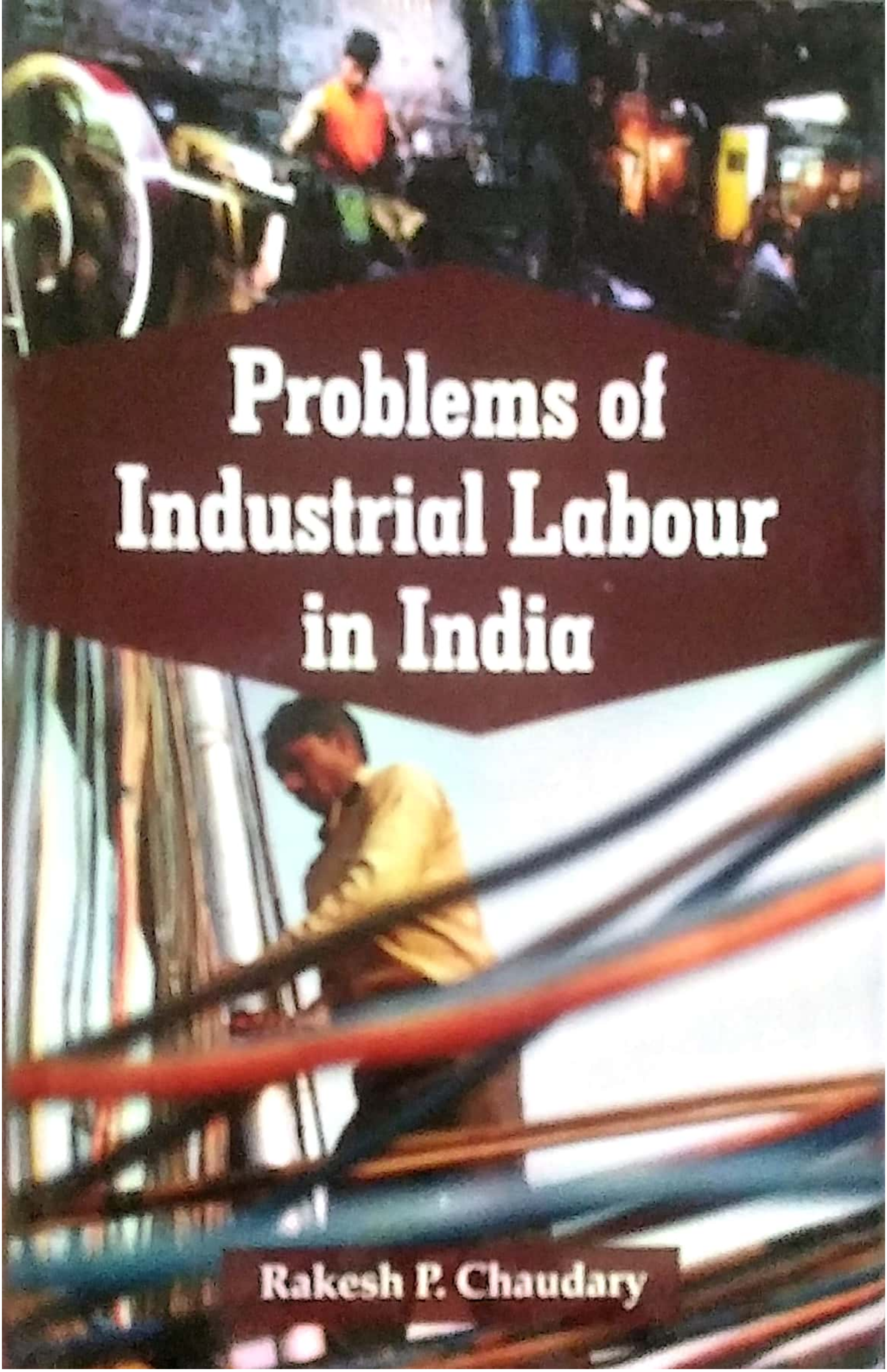

CamScanner

Problems of

Industrial Labour in India

Dr. Rakesh P. Chaudhari

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

CamScanner

Problems of Industrial Labour in India

© Publisher
First Published: 2019
ISBN : 978-93-84803-84-1

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

CamScanner

Making the Indian labour market less rigid is thus not just about the freedom of big business houses to fire people at will. Nor should it be restricted to such an outcome. The real reason to push ahead with labour market reforms is that these reforms should interact with changes in other areas of industrial regulation so that factory employment begins to rise in tandem with output.

This book has been written according to syllabi prescribed in M.A. (sociology) and M.A. (economics) in Indian Universities in the papers entitled: labour problems; labour problems in india; labour problems and welfare; labour problems and social security etc. with analytic presentation of the material drawn from authentic sources; holistic approach in controversial matters; narration in simple language; examples drawn from Indian life, this book seeks to serve as an ideal textbook for the students and a reference book for the teachers.

Dr. Rakesh P. Chaudhari (B.Sc. in Zoology, MSW in Labour Welfare, Ph.D. in social work, SET) serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. He is an eminent social worker and educator in the field of Social work especially in Labour Welfare, Personnel Management and Human Resource Management. He obtained his Post graduate degree in social work (1999) and Ph. D. degree in (2012) from North Maharashtra University Jalgaon. (M.S.)He has teaching experience of 20 years in LMC college of Social Work, Jalgaon.

He was awarded doctorate degree in social work for the thesis entitled "To study the impact of Dual role of women worker on Role conflict, stress, their mental ability and changing industrial policies: social work intervention with special reference to the women working in Jalgaon MIDC. He has published one research book in Marathi entitled "Mahila Kamgar: Bhumika Sangharsha Aani Tanav." He is Ph.D. Guide of subject Social Work in faculty of Humanities of K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon. He is actively engaged in research and academic work. He has contributed various research papers in reputed journals and also participated and presented papers in national and international workshops/ conferences. He has successfully completed various academic and administrative responsibilities at college and university level.

₹800/-

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

ISBN-978-93-84803-84-1

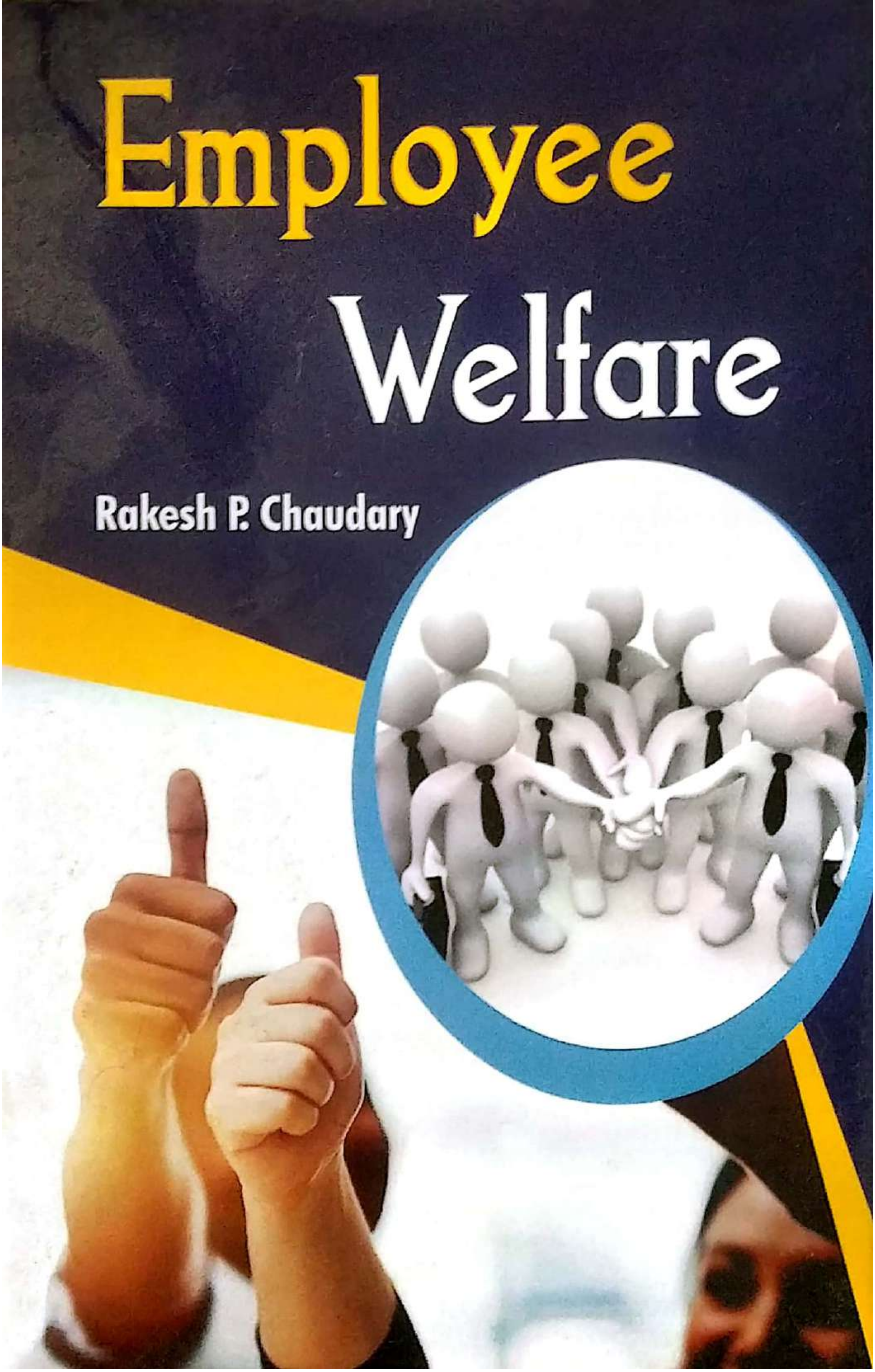

CamScanner

Employee Welfare

Dr. Rakesh P. Chaudhari

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

CamScanner

Employee Welfare

© Publisher
First Published: 2019
ISBN : 978-93-84803-83-4

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

The success of an Organisation depends on the employee performance. Welfare measures are the factors which may leads to employee satisfaction. Hence, it is necessary to quest for the relation between welfare measures and performance of the employees. Provides clear information on employee Welfare Measures, Importance of Welfare Measures, Welfare Practices.

Tracing the history of employee welfare, this comparative study reveals new issues beyond the dominant focus on the welfare state, showing that companies are an integral part of welfare system. An engaging and well-researched text, this book will hold special appeal to scholars of social policy, welfare politics, as well as anyone interested in the role of the state in people's working lives.

Dr. Rakesh P. Chaudhari (B.Sc. in Zoology, MSW in Labour Welfare, Ph.D. in social work, SET) serving in Lokseva Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. He is an eminent social worker and educator in the field of Social work especially in Labour Welfare, Personnel Management and Human Resource Management. He obtained his Post graduate degree in social work (1999) and Ph. D degree in (2012) from North Maharashtra University Jalgaon. (M.S.) He has teaching experience of 20 years in LMC college of Social Work, Jalgaon.

He was awarded doctorate degree in social work for the thesis entitled "To study the impact of Dual role of women worker on Role conflict, stress, their mental ability and changing industrial policies: social work intervention with special reference to the women working in Jalgaon MIDC. He has published one research book in Marathi entitled "Mahila Kamgar: Bhumika Sangharsha Aani Tanav." He is Ph.D. Guide of subject Social Work in faculty of Humanities of K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon. He is actively engaged in research and academic work. He has contributed various research papers in reputed journals and also participated and presented papers in national and international workshops/ conferences. He has successfully completed various academic and administrative responsibilities at college and university level.

₹900/-

CURRENT PUBLICATIONS
A-13 Kalakunj, Maruti Estate Road, [illegible]
Opp. [illegible] Higher Sec. School
[illegible] Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob.: [illegible]
E-mail: [illegible]@gmail.com

ISBN: 978-93-[illegible]

महिला : आरोग्य संवर्धन

प्रा. डॉ. अनिता मक्रन खेडकर
प्राचार्य डॉ. राकेश पितांबर चौधरी

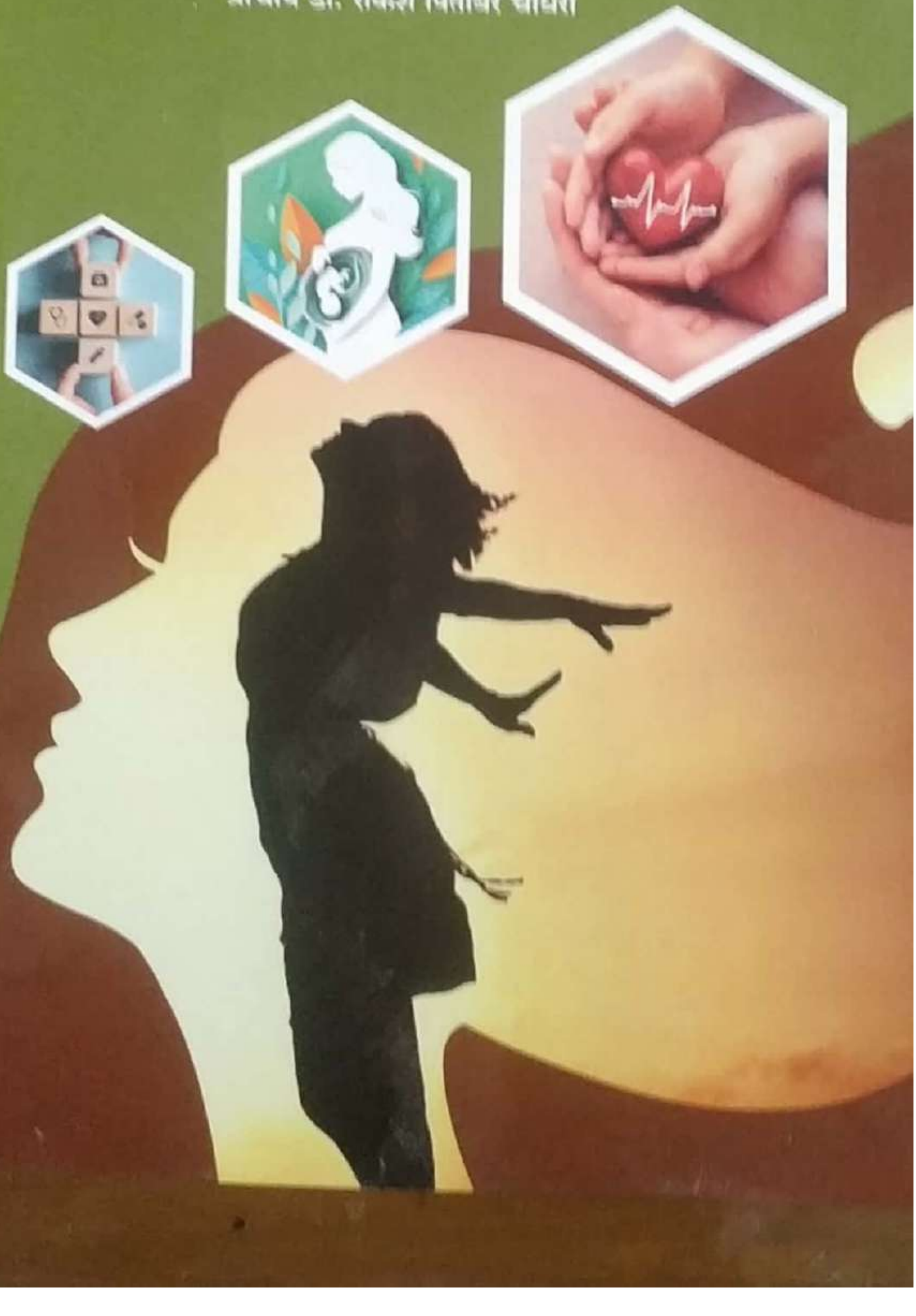

CS CamScanner

महिला : आरोग्य संवर्धन

प्रा. डॉ. अनिता मक्कन खेडकर
सहा. प्राध्यापक
पंडीत जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय,
अमळनेर

प्राचार्य डॉ. राकेश पितांबर चौधरी
सहा. प्राध्यापक, धनाजी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
जळगाव

अथर्व पब्लिकेशन्स

CamScanner

अथर्व पब्लिकेशन्स

महिला : आरोग्य संवर्धन
(Mahila : Aarogya Samvardhan)

© सुरक्षित

ISBN : 978-93-95710-98-3
पुस्तक प्रकाशन क्र. ११२२

प्रकाशक व मुद्रक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४ ००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५ ००१.
संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : २१ जानेवारी २०२२
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य : ३५०/-

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी – फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

[illegible]

आता ई-बुक स्वरूपातही
आमची सर्व पुस्तके उपलब्ध...

- pothibook.com
- amazon.com
- Google Play Books
- atharvapublications.com

अथर्व पब्लिकेशन्स्
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीसाठीः...
www.atharvapublications.com

INTERNATIONAL JOURNAL FOR INNOVATIVE RESEARCH IN MULTIDISCIPLINARY FIELD
ISSN: 2455-0620 [Impact Factor: 6.719]
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal with IC Value : 86.87
Volume - 8, Issue - 10, October - 2022 Publication Date: 15/10/2022

DOIs:10.2015/IJIRMF/202210032 --:-- Research Article

Elderly Women Health Issues and Societal Perspective

Dr. Sunita Pramod Chaudhari
Associate Professor
DNCVP college of Social work,
Jalgaon. M.S. India

Abstract: *Women's health is an important topic area to guide a woman through the storage of life, as well as knowing the conditions and diseases that may occur Educating yourself so that you can transition into different phases of life is key to a healthy, happy, and productive life. An ounce of prevention is worth a pound of cure. The economic problems also lead to sociological, psychological, and heart problems among the elderly women in India, more so those from rural and tribal areas. The health index of elderly women has not changed from a lower profile to a higher profile, though technological and advanced research have been carried out in the field of medicine. This paper is an attempt to study and understand the various factors influencing the aged, especially elderly women, during the process of senescence. Much data has been generated as an application to the Indian situation. The problems of ageing women are mostly not due to age but largely due to unfavourable psychosocial environments and changes in life situations.*

Key Words*: Elderly women, Health, Research, Physio -Social, Life expectancy, equality.*

1. INTRODUCTION:

Women are underemployed all over the world, a very big statement but at the same time a truth that cannot be denied. This is not just the issue of gender equality; this is the challenge for women to accept the system and pattern of the work world and fit themselves into the role with status and knowledge. Ladies' strengthening has been a main impetus to challenge the burdens that ladies have been carrying for quite a while in various parts of their lives. Among the various regions that are being enhanced are ladies' medical problems. With regards to ladies' medical problems, they affect their lives, their families, their work, and their funds. Despite the fact that women have a longer future than men in most countries, this does not mean they are without challenges. As a matter of fact, WHO (World Wellbeing Association) demonstrated that women experience the ill effects of various types of medical problems throughout the entire year compared with men. To assist with countering the various ladies' medical problems, there are a tonne of noble causes, non-benefits, and undertakings that are committed to aiding ladies' medical problems. Ladies' wellbeing alludes to the part of medication that spotlights on the treatment and determination of infections and conditions that influence a lady's physical and profound prosperity. Wellbeing is a significant component that adds to human prosperity and financial development. Right now, women in India need to confront various medical problems, which eventually influence the total economy's result. Tending to the orientation, class, or ethnic variations that exist in medical services and further developing the results can add to the financial addition through the formation of valuable human resources and expanded degrees of reserve funds and speculation.

2. RESEARCH METHODOLOGY:

The methodology used for this research is based on observation and secondary data. Also, being a part of the topic of study, the researcher has tried to conduct interviews of women employees in the education sector and especially above middle age, to understand the issues they face as women, employed, and their health and psychological perspectives. The total sample size is 100 respondent women employees selected as per convenience.

Objectives:

- To comprehend psychological-social issues concerning the health of female employees in their middle to advanced years.
- To enlist the opinions and views of employed women and retired women regarding health and peaceful living.

2.1. Problem statement & scope:

Employed women play the dual role of homemaker and employee, and society, culture, and belief systems regarding health issues are still not regarded as important as gender equality. Women themselves are ignorant and dependent on the male leader of their home for decision-making on their health ,physical fitness, diet etc. Some

diseases like cancer, diabetes, and thyroid, if detected earlier, can be treated. But regular expenditure on health checkups and dietary or physical exercise training is not a trend for women, at least in urban areas. Women with high professional values do practise healthy behaviour, but the percentile is low. Due to the limited time available for data collection for this paper, the scope of the study is limited to secondary data from India and the Maharashtra region, and the researcher has taken observations and views from colleagues and employed women around her. But it well covers the observations and facts in regard to employed and retired women's health issues.

3. REVIEW OF LITERATURE:

For these reasons, Hussain and Singh (1996) concentrated on the change example of resigned and pre-retired employees, comparable to the family framework. For these reasons, 100 pre-resigned and the retirees from joint and family units filled in as an example of the review . Ringer's change design was controlled by every one of the subjects separately. Acquired information was examined by applying the examination of change and the t-test. " Discoveries of the review propose that the pre-resigned and the retirees varied fundamentally in their home and profound change designs However, the score on the wellbeing and social change of the two gatherings didn't contrast altogether The two types of families (joint and atomic) also showed significant differences in their change.

Kumar (1997) contemplated pre-retirement plans and post-retirement changes. The review was done in three phases with a precise examination and philosophy. On the principal stage, 150 government representatives working in various divisions situated in Hyderabad city on a purposive example premise talked with each other to figure out their discernment on change before a half-year to one-year of retirement and pre-retirement plans. During the subsequent stage, the example was again utilised in interviews, and these meetings were led by multi-week to fifteen-day olds before their retirement date. This phase of meetings was expected to be aware of the number of representatives that were truly ready to accomplish their pre-retirement plans. They communicated at the main phase of the meetings. For the last check returns to be made to the inhabitants of the above expressed example following one year from the date of the second stage interview, to evaluate their living status. However, the findings revealed that every single respondent agreed that pre-retirement plans are extremely important for adapting to the pre-retirement stage. Around 43.4 percent had given significance to the substantial plans, and the rest had not given a lot of significance. People who organised their plans in a coordinated manner completed more than half of their arrangements, with the remainder having the option to complete 25% to 50% of their pre-retirement plans. Around 30.4 % of the respondents under class "B" prevailed with regards to accomplishing two or three plans and the larger part, i.e., 69.6 %, accomplished retirement without any planning.

This is principally a result of two reasons: (1.) absence of legitimate consciousness of arranging and (2.) absence of legitimate open doors. At the post-retirement stage, it is observed that up to 80% of respondents are experiencing mental despondency as a result of the sudden loss of work and change in the jobs they hold. A large portion of the respondents expressed that after their retirement they lost their importance in the general public and in their families too. They further said that their youngsters' ways of behaving towards them is step by step changing. Anyway, this may not be valid in all cases and due to the unexpected loss of work , spare energy, and a need for legitimate mingling, it is very normal among most retirees who foster a negative disposition towards their relatives. Pre-retirement and post-retirement socialisation is crucial for making a positive resigned life.

The ladies' representatives and those who resigned from business face a move of balance between fun and serious activities because of medical problems. The test of the populace maturing and the need to guarantee the manageability of the general wellbeing and annuity frameworks, most nations in Europe CASA have made strides towards expanding retirement qualification ages. Understanding the effects of a single workforce exit on SOA on their mental well-being is thus extremely important. Until the last ten years . The standard writing in the field zeroed in on concentrating on the retirement of male specialists, with almost no consideration paid to ladies' retirement . Simultaneously, anyway, the rising workforce interest pace of females, along with the way that ladies' life span outperforms that of men, has led to various examinations inspecting the impact of work force exit on ladies' personal wellbeing . (For example, see Bound and Waidmann (2007).) Fawaz and Clark (2009)

With the test of the populace maturing and the need to guarantee the maintainability of the general wellbeing and benefits frameworks, most nations in Europe have made strides towards expanding retirement qualification ages. This, thus, makes understanding the outcomes of a singular labour force's exit on their mental prosperity critical. Until the last ten years, the standard of writing in the field zeroed in on concentrating on the retirement of male specialists, with almost no consideration paid to female specialists' retirement. Notwithstanding, the rising labour force supports the pace of women.

4. FINDINGS AND DATA ANALYSIS:

1. The opinion of a respondent person about health-related problems

Table 1. The opinion of a respondent person in a health-related situation

Sr. no.	Health Related situation	Total
1.	Excellent	29
2.	Normal	57
3.	Bad	14
	Total	100

Table1. It shows us that among 100 respondents, the health situation of 29 people is excellent.
The health of 57 people is normal, while 14 people have a bad health situation.
On the basis of this, out of 100 respondents, the health of 57 respondents is normal.

Fig 1. Health related situation

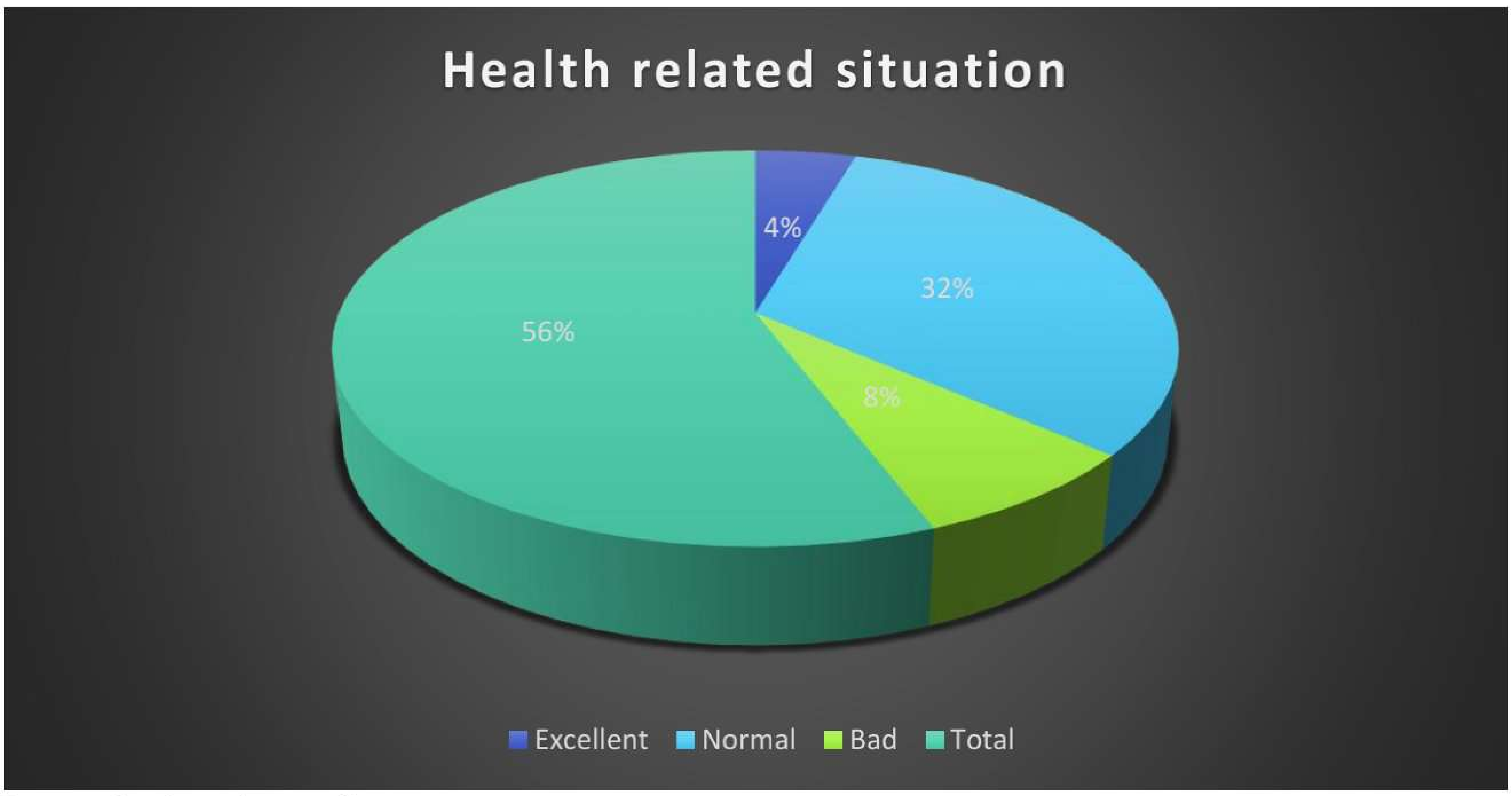

Source: Researcher's primary data

Diseases of respondent.

Table 2. Contains the health related information of retired women.

Sr. no.	Diseases	Percentage
1	Diabetes	24%
2	Arthritis	7%
3	Asthma	2%
4	Blood pressure	39%
5	Eye problem	57%
6	Body pain	71%
7	Cancer	1%
8	Heart problem	2%
9	Does not have any diseases	19%

Table 2. It shows that of all the respondents (100), 24% had diabetes. 7 % of respondents have arthritis, 2% have asthma, and 39% of respondents have high blood pressure. 57% of respondents have eye-related problems, 71% of respondents have body pain, 1% of respondents have cancer, 2% of respondents have heart problems, and 19% of respondents do not have any diseases.

From this, we can see that most of the respondents have body pain, eye problems, high blood pressure and diabetes.

Fig 2. Health related information of retired women.

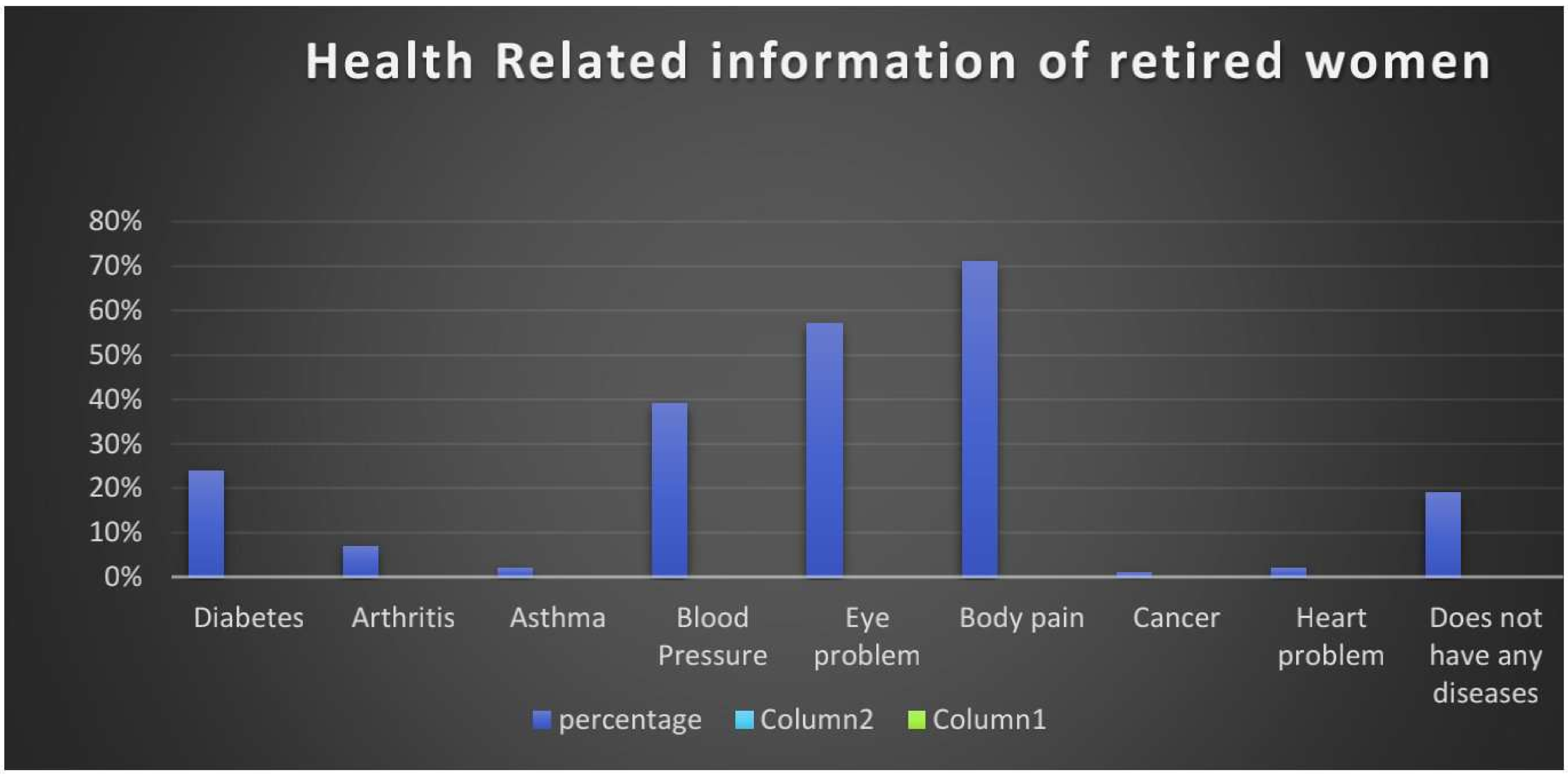

Source: Researchers own survey report.
The Medical Treatment of respondent person.

Table 3. It is noted that whether the medical treatment of respondent is start.

Sr. no.	Medical Treatment is start	Total
1	Yes	39
2	No	61
	Total	100

From Table 3. It shows that of 100 respondents, medical treatment of 39 respondents has started and the medical treatment of 61 respondents has not started. From this, we can say that 61 respondents are not undergoing any medical treatment.

Fig 3. Medical treatment of respondent person

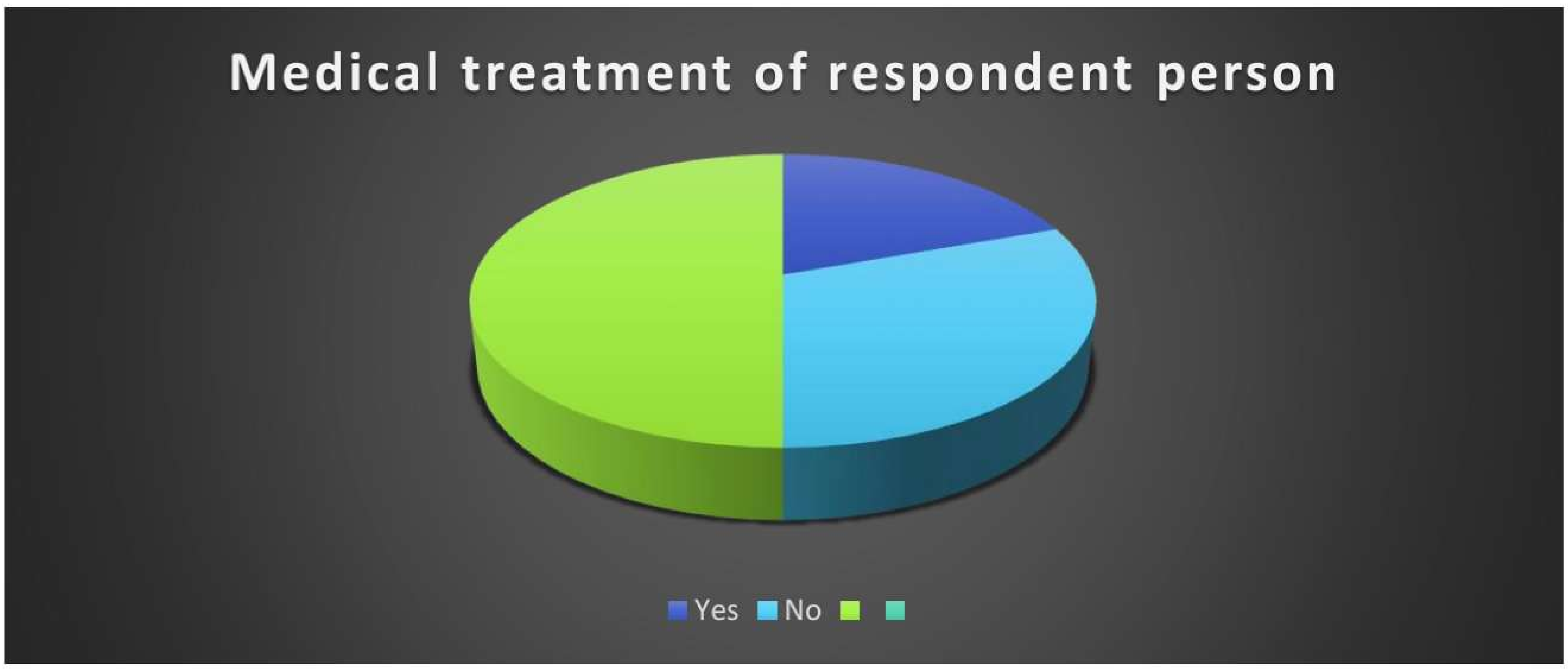

Source: Researcher's primary data

4. CONCLUSION:

With the test of the populace maturing and the need to guarantee the supportability of the general wellbeing and benefits frameworks, most nations in Europe have made strides towards expanding retirement qualification ages. This, thusly, makes understanding the results of a singular work force's exit on their mental prosperity of impressive significance. Until the last ten years, the standard writing in the field zeroed in on concentrating on the retirement of male specialists, with practically no consideration paid to ladies' retirementsimultaneously, be that as it may, the rising labour force support pace of females.

The emotional wellness impacts of retirement have significant ramifications for the well-being of the elderly and may have importance for strategy-making. To elaborate further, evidence of high mystic costs of workforce exit would imply that raising retirement ages would safeguard the close-to-home well-being of female representatives.

REFERENCES:

1. Irudaya Ranjan S.Demographic aging and employment in India, ILO regional office for Asia and the pacific-Bangkok ILO, pp23 (ILO, 2010 working paper series.). 2010.
2. Anderson, Clifford R, Your guide to health, pune oriental watchman publishing house. 2001.
3. Panda, A.K, Elderly women in Megapolis-status and adjustment, Concept publishing Company, New Delhi. 2005.

Introduction to

TRIBAL LIFE

Sunita P. Chaudhari

Introduction to Tribal Life

First Edition, 2022
ISBN 978-93-93496-75-1

© Publishers

All rights reserved. No part of this publications may be reproduce
in any form with out the written permission of publishers.

₹ 1250/-

Published By :

Current Publications
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road, Agra-282 010
Mob. : 09457780387, 07017544862
Website : www.currentpublication.in

Laser Typesetting By :
Current Publication
Agra-282010 (U.P.)

Contents

1. Tribal Community 1
2. Geographical Status of Tribes 12
3. Tribal Different Status 58
4. Marriage and Tribal Cultural 106
5. Tribal Family 118
6. Tribal Village 128
7. Process of Changes 149
8. Tribal Problems 184
9. Tribal Development Programmes 208

Bibliography 224

Index 226

In India, tribal communities have been residing since the past and even in the present existence there are tribal groups throughout the country. Tribal groups are the people that are normally isolated and dwell in forests and hilly areas, the educational levels are low amongst them and they are engaged in various kinds of jobs such as selling products, some migrate to the other regions to work as agricultural laborers and so forth. This book focuses upon the lifestyle of the tribals and the main areas that have been highlighted are demographic status of scheduled tribes population and its distribution, effect of globalization on tribals, tribes and the outside world, education of the tribal groups and nutrition programming for tribal children. These areas provide the information that how tribals lead their daily lives and how globalization, technological advancements, educational institutions and rules, policies and norms implemented by the government and other authorities have influenced the lives of the tribal people. Investing in intensification of the leadership of organized tribal community associations over a period of time to support service deliverance, find out their requirements, encouraging the modification of behavior and awareness is important.

Dr. Sunita P. Chaudhari (B.A. , MSW (Community Development) , M.Phil (Social work) , Ph.D. (Social work) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work , Jalgaon . She is well - known Social worker and educator especially in Community development . She obtains his post graduate degree in Social work (2001) and Ph.D degree in (2011) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University , Jalgaon . She has 18 years teaching experience in LMC College of Social work , Jalgaon . She was awarded Doctorate degree in Social work for the thesis entitled " Contribution of Government schemes to the Social and Economic development of the tribal " (Special reference to Jalgaon district) . She is actively engaged in research and academic work . She has contributed research papers in reputed journals and also participated and presented papers in National and International level Conferences , Seminars and workshops . She has successfully completed academic and administrative responsibilities at College and Unive
She has also actively participate and contribute in various
community outreach programs specially for rural and tribal comm

College of So
'307.7 /
GEN /

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Public School,
Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com
Website: www.currentpublication.in

ISBN: 978-93-93496-75-1

SOCIAL CASE WORK

Method and Application

Sunita P. Chaudhari | Nitin R. Badgujar

USE THE BOOK WITH CARE

Social Case work: Method and Application

College of Social Work

'307 / CHA

GEN / 7033

Dr. Sunita P. Chaudhary
Dr. Nitin R. Badgujar

Loksevak Madhukarrao Chaudhari
LIBRARY
Acc. No. 7035
Dt. 17/8/22
College of Social Work, Jalgaon

R.P. Publications
DELHI-110053 (INDIA)

Published by :
R.P. Publications
H.No. J-180/5-A, 4th Pusta,
Pahari Hotel Wali Gali
Opposite Ajay Medical Store,
Kartar Nagar, Delhi-110053
E-mail: rppublication2009@gmail.com
www.rppublication.com
Mobile: 9968053557, 9811149816

Social Case work: Method and Application

©Author

First Edition 2020

ISBN 978-93-82398-93-6

All rights reserved no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the Publishers.

PRINTED IN INDIA

Published by Rajendra Yadav for R.P. Publications Delhi-110053. Laser Typesetting at Shahabuddin Computers, Printed at Sachin Printers, Delhi-53

Contents

Preface *v*

1. Social Case Work: An Introduction 1
2. History and Development of Social Case Work 18
3. Principles and Components of Social Case Work 62
4. Theory and Approaches of Social Case Work 102
5. Process of Social Case Work 161
6. Tools and Techniques in Social Case Work 195
7. Scope for Social Case Work in Different Fields 247
8. Self as a Professional 266

Bibliograpy *309*

Index *312*

Dr. Sunita P. Chaudhari (B.A. in Defence studies, MSW in Community Development, M.Phil in Social work, Ph.D. in Social work,) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. She is well-known Social worker and educator especially in Community development. She obtains his post graduate degree in Social work (2001) and Ph.D degree in (2011) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon. She has 18 years teaching experience in LMC College of Social work, Jalgaon.

She was awarded Doctorate degree in Social work for the thesis entitled "Contribution of Government schemes to the Social and Economic development of the tribals" (Special reference to Jalgaon district). She is actively engaged in research and academic work. She has contributed research papers in reputed journals and also participated and presented papers in National and International level Conferences, Seminars and workshops. She has successfully completed academic and administrative responsibilities at College and University level.

Dr. Nitin R. Badgujar (B.A. in Geography, MSW in Community Development, Mphil in Social work, Ph.D. in Social work, NET) Serving in Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon. He is eminent Social worker and educator especially in Community development/Rural development. He obtain his post graduate degree in Social work (1999)and Ph.D degree in (2017) from Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University,Jalgaon.He has 17 years teaching experience in LMC College of Social work, Jalgaon.

He was awarded Doctorate degree in Social work for the thesis entitled "A study of the Participation in Rural development of Government of Maharashtra's Jalswarajya project with special refrence to Jalgaon district". He has published one research book in Marathi entitled "Gramin vikasache tantra Jalswarajya Prakalp". He is actively engaged in research and academic work.He has contributed various research papers in reputed journals and also participated and presented papers in National and International level Conferences, Seminars and workshops. His interest area is Student Development and NSS. He was District Coordinator of Student Welfare of Kavayitri Bahinabai Chaudhari Notrh Maharashtra University, Jalgaon. He has been awarded several times for his contribution to Student Development related activities. He has successfully completed various academic and administrative responsibilities at College and University level as well as in Society.

₹1150/-

R.P. PUBLICATIONS
H.No. J-180/5A, 4th Pusta,
Pahari Hotel Wali Gali
Opposite Ajay Medical Store,
Kartar Nagar, Delhi-110053
Mobile: 9968053557, 9811149816
email : rppublication2009@gmail.com
Website: www.rppublication.com

ISBN 978-93-82398-93-

9789382398936

Research Methodology in Social Work is a cutting-edge volume that covers all the major topics that are relevant for Social Work Research methods. This book covers both qualitative and quantitative approaches as well as a section that delves into more general issues such as evidence based practice, ethics, gender, ethnicity, International Issues, integrating both approaches, and applying for grants. This comprehensive text contains introductory/intermediate coverage of qualitative and quantitative social work research and evaluation applications for undergraduate and graduate social work students. This text shows students that social work research does not take place in a vacuum that the social and political context of the social work field will affect how they conduct their research.

Dr. Umesh D. Wani is an eminent sociologist and social worker in the area of labour Welfare, human rights. Presently serving as an Associate Professor at Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon, Maharashtra. He graduated with first class M.S.W., M.A. (Sociology) and Ph.D. in social Work subject. He has a Doctorate dgree in Social Work for his thesis entitled as "A study of Social, Health and Working condition of Agriculture child labour in special reference to Jalgaon district". He is member of BOS in subject of Social Work at KBCNM University, Jalgaon since last five years. He has published one research book entitled 'Bal Majuri aani Krushi Kshetra'. He was officiating Principal at LMC college of Social Work, Jalgaon for two years. He has presented academic papers in various national and international conferences. He has actively participated in various people's issues and movements.

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

₹1200/-
ISBN-978-93-84803-82-7

Research Methodology in Social Work   **Umesh D. Wani**

Research Methodology in Social Work

Umesh D. Wani

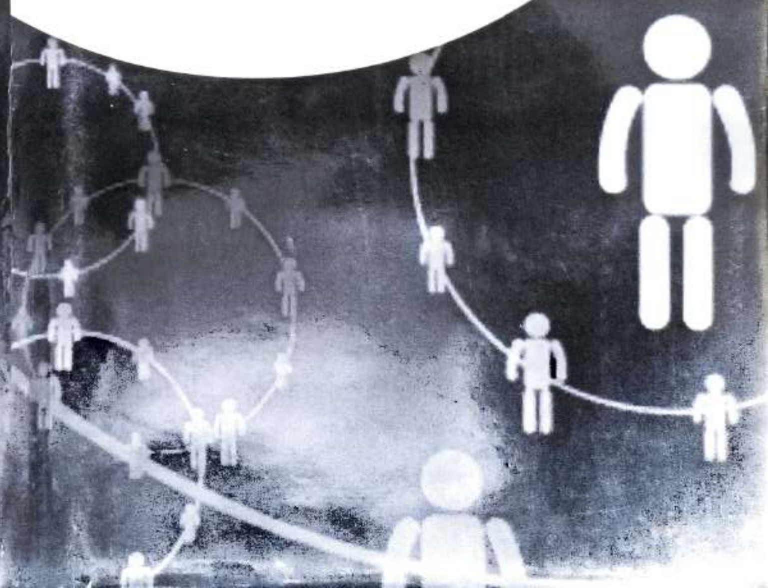

Research Methodology in SOCIAL WORK

Dr. Umesh D. Wani

Published by:
CURRENT PUBLICATIONS

Research Methodology in Social Work

© Publisher
First Published: 2019
ISBN : 978-93-84803-82-7

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Preface

The object of social research is clearly the discovery of causal relationships in human behaviour. It is generally acknowledged that in human behaviour, as much as in natural phenomena, a large degree of measurable and predictable sets of associations occur. Social research, then, like research in physical and natural sciences, seeks to establish, measure, analyse these associations in all their variety and intensity. Social research, however assumes a distinct character of its own in a significant measure when it comes to the application of scientific process as in natural sciences, to social phenomena. Unlike, physical and natural sciences, in social research the objects are conscious and active human beings. The individual behaviour of the objects whether it is free or determined makes the social research really a difficult job. Further, the researcher and object being similar, the scope of an objective approach in social research is limited to a considerable extent.

Social research concerns with social data, which are much more complex than that of the physical data. The basis of all social interactions, whether it is a large complex group or a small cohesive group, is expectations of behaviour, which in turn is result of many factors. The complex nature of social data reduces the power of exact prediction in social research. Most of the subject matter of social research is qualitative and does not admit quantitative measurement. It is more so, because social phenomena are known only symbolically through concepts or terms representing such phenomena.

Research Methodology in Social Work is the application of research methods to the production of knowledge that social workers need to solve problems they confront in the practice of social work. The knowledge is useful in appraising the effectiveness of methods and techniques of social work. It provides information that can be taken into consideration by social workers prior to making decisions, that affect their clients, programmes or agencies such as use of alternative intervention techniques or change or modification of programme and so forth.

This book offers an opportunity for all social workers to make a difference or modification in their practice. There is no doubt about the fact that social worker will be more effective practitioner guided by the findings of social work research. Thus, *Research Methodology in Social Work* seeks to accomplish the same humanistic goals, as does a social work method. Social work research deals with those methods and issues, which are useful in evaluating social work programmes and practices. It explains the methodology of social research and illustrates its applications in social work settings.

Research Methodology in Social Work is a cutting-edge volume that covers all the major topics that are relevant for Social Work Research methods. This book covers both qualitative and quantitative approaches as well as a section that delves into more general issues such as evidence based practice, ethics, gender, ethnicity, International Issues, integrating both approaches, and applying for grants. This comprehensive text contains introductory/intermediate coverage of qualitative and quantitative social work research and evaluation applications for undergraduate and graduate social work students. This text shows students that social work research does not take place in a vacuum that the social and political context of the social work field will affect how they conduct their research.

— **Dr. Umesh D. Wani**

Contents

Preface V

1. **Introduction to Social Work Research** 1
2. **Research Review in Social Work** 15
3. **Research Process I: Formulation of Research Problem** 34
4. **Research Process II: Preparing a Research Proposal** 53
5. **Introduction to Methods of Research in Social Work** 69
6. **Research Methods I: Descriptive, Exploratory, Diagnostic, Evaluation and Action Research** 93
7. **Research Methods II: Experimental Research** 109
8. **Research Methods III: Qualitative Research** 125
9. **Methods of Sampling** 144
10. **Research Tools: Questionnaires, Rating Scales, Attitudinal Scales and Tests** 166
11. **Interview, Observation and Documents** 188

12. Data Collection 200

13. Data Processing and Analysis 212

14. Descriptive Statistics 224

15. Inferential Statistics 241

16. Reporting of Research 260

Bibliography 277

Index 279

1

Introduction to Social Work Research

Introduction

Research is a process by which one acquires authentic and reliable information about a phenomenon. It may be broadly defined "as a systematic inquiry towards understanding a social phenomenon". It follows the scientific approach to gain knowledge. The most important characteristic of this approach is its thrust on objectivity. To what extent is the research using scientific approach useful in studying the problems of society? How can we acquire reliable knowledge about the various aspects of human experience? To be more specific, how can the scientific approach be of value in understanding social phenomena? In this Chapter we will discuss these questions. Our approach would be first, to understand the meaning of the terms 'research' and 'scientific research' then to examine the scientific method, its application in social work, its assumptions and finally to take a close look at the approach to find out how it can help social work professionals to solve the problems they face while practicing social work.

MEANING OF RESEARCH AND SCIENTIFIC RESEARCH

Research

When we observe certain objects or phenomena, we are often unaware of our biases, we do not question them and so we attribute our observations entirely to the objects or phenomena being observed. In this process, it is possible to arrive at right decision on the basis of wrong reasons or vice versa. This questions the process of observation. Was the observation error-free? While observing are

In India, the tradition is to help each other in every situation where it is happy conditions are stressful condition, but question is how to understand each other without having any media or source that may be helpful in such situations. In social work, there are six methods to understand each other and also to help in different situations. Social group work is very essential because it helps in understanding each other and to help in different condition. This book have been written for the understanding of personal and social behaviour of each person who become the member of group.

Contents

Preface • Social Groups: Characteristics and Significance • Historical Development of Group Work • History of Social Group Work in India • Social Group Work as a Method of Social Work • Theories and Models in Social Group Work • Stages/Phases of Group Development • Process of Group Formation • Values and Principles in Social Group Work • Leadership and Power • Skills and Techniques of Social Group Work • Relevance of Life Skills Education in Social Group Work • Programme Planning in Social Group Work • Concepts and Dynamics of Self Help Groups (SHGs) in Indian Context • Group Work in Community Settings • Group Work in Institutional Settings • Group Work in Educational Settings • Role of Social Worker in Group Work • Bibliography • Index

Dr. Umesh D. Wani is an eminent sociologist and social worker in the area of Labour Welfare and Human Rights. He is presently serving as an Associate Professor at Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon, Maharashtra. He has graduated with first class M.S.W., M.A. (Sociology) and Ph.D. in Social Work subject. He has a Doctorate Degree in Social Work for his thesis entitled as "A Study of Social, Health and Working condition of Agriculture child labour in special reference to Jalgaon district". He is member of BOS in subject of Social Work at KBCNM University, Jalgaon since last five years. He has published one research book entitled 'Bal Majuri aani Krushi Kshetra'. He was officiating Principal at LMC college of Social Work, Jalgaon for two years. He has presented academic papers in various national and international conferences. He has actively participated in various people's issues and movements. He is Ph.D. Guide in subject of Social Work at KBCNM University Jalgaon. Five students are enrolled and three students awarded for Ph.D. under his supervision. He is member of Editorial Board on UGC approved Journal. He has completed various academic and administrative responsibilities at the college and university level.

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

₹ 750/-

ISBN: 978-93-84803-62-9

SOCIAL GROUP WORK PRINCIPLES & PRACTICES

Umesh D. Wani

SOCIAL GROUP WORK PRINCIPLES & PRACTICES

Umesh D. Wani

Social Group Work : Principles & Practices

© Author

First Published 2019

ISBN : 978-93-84803-62-9

Price: ₹ 750/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Typeset By : *Chandan Kumar "Raja"*
+91 9871773127

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Preface

Social group work as a method in social work, recreation and informal education has achieved increasing importance during the past decade. This book is an attempt to present an introduction to social group work as it has developed and as it is being practiced in the setting of social agencies. The what, why and how of group work are outlined in a systematic way with major emphasis on the group work whole, which consists of the individual in the group in the social agency-community setting with a group worker.

Group workers are thus the focus of this book. It is written for them because they are the most important element in good group work. Students who are studying first year group work courses in schools of social work, staff members now engaged in group work and others interested in learning about group work may find it useful. Because social group work is in a developmental period as to theory and principles, it is hoped that this book will encourage further study by the readers so that our understanding of the group work process will deepen.

Social Group Work: Principles & Practice is the first textbook to deal exclusively and thoroughly with the significant principles of social work practice and methods that integrate these principles into the common base of practice. As you read Principles of Social Work Practice, you will heighten your sensitivity to the professional worker-client relationship and its role as a primary instrument of positive change. Using this book as a guide, you can develop your own strategies for facilitating change and growth that will result in the satisfaction of long-term personal and social goals. Simultaneously, you will build a framework for social work practice that has at its foundation a strong sense of individual worth and dignity.

This text illustrates for advanced undergraduates and graduate students how to effectively intervene in the conflicts that evolve between clients' needs for well-being and development and the demands or restrictions of public attitudes or social policy.

— Dr. Umesh D. Wani

Contents

Preface V

1. Social Groups: Characteristics and Significance 1
2. Historical Development of Group Work 18
3. History of Social Group Work in India 34
4. Social Group Work as a Method of Social Work 48
5. Theories and Models in Social Group Work 58
6. Stages/Phases of Group Development 70
7. Process of Group Formation 94
8. Values and Principles in Social Group Work 112
9. Leadership and Power 125
10. Skills and Techniques of Social Group Work 138
11. Relevance of Life Skills Education in Social Group Work 148
12. Programme Planning in Social Group Work 160
13. Concepts and Dynamics of Self Help Groups (SHGs) in Indian Context 172
14. Group Work in Community Settings 189

15. Group Work in Institutional Settings 210

16. Group Work in Educational Settings 226

17. Role of Social Worker in Group Work 237

Bibliography 254

Index 259

1

Social Groups: Characteristics and Significance

Introduction

Each day, we interact with groups, in one form or in another - we are born into and dwell in a group (family), we learn in groups (classrooms), we work in group (office, project teams), we interact with friends, and we also spend much in leisure groups. We learn, work, and play in groups. For that matter an individual's personal identity is moulded in the way in which we are perceived and treated by members of our groups.

As humans we are by nature inherently social and gregarious. Our life is filled with groups from the moment we are born until the moment of our death. Businesses, the Government, and the military are all interested in enhancing the productivity of groups. Educators too strive to understand how the classroom functions as a group. Drug abuse, delinquency, crime and mental illness are all being treated through therapeutic groups, and there is continued concern with making those procedures more effective.

To understand the breadth of group work practice, it is important to be familiar with the variety of groups in practice settings. Given the variety of groups, it is important to distinguish between them.

Definition and Characteristics of Groups

Contrary to the conventional understanding, not every collection of people can be regarded a group. The Oxford English Dictionary defines group as "a number of persons or things regarded as forming a unit, on account of any kind of mutual or common relation, or classified together on account of a common degree of similarity."

सामाजिक कायदे हे सामाजिक बदलाचे साधन आहे. सामाजिक कायदे समाजातील अपप्रवृत्ती, निषेधार्थ, विघातक व निंदनीय बाबी दूर करण्यासाठी व याविरुद्ध कारवाई करण्यासाठी सामाजिक कायदे निर्माण केले जातात. सामाजिक कायद्यामुळे सामाजिक सुधारणा होतात. समाज कल्याण व कल्याणकारी राज्यासाठी सामाजिक कायदे सहाय्यकारी ठरतात. समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात बाधा उत्पन्न करणाऱ्या सामाजिक समस्यांना दूर करण्याचे काम हे कायदे करतात. सामाजिक अन्याय आणि विघातक प्रवृत्ती नष्ट करणे, समाज विकास साध्य करणे हे सामाजिक कायद्याचे उद्दिष्टे असतात. सामाजिक कायदे समाजातील परिस्थिती, गरज व समाजाचे उद्देश लक्षात घेऊन निर्माण केले जातात. समाजातील राजकीय व्यवस्था त्या त्या समाजातील कायद्याचे स्वास्थ्य ठरवते. कल्याणकारी समाजाला आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कायदे सहाय्य करतात.

प्रस्तुत पुस्तकातील कायदे संबंधी माहिती सर्वसामान्यांना उपयोगाची असून कायदेविषयक व समाजकार्याचे शिक्षण घेणारे विद्यार्थी, समाजकार्यकर्ते, समाजसेवक, यांना ही माहिती उपयुक्त ठरेल अशी आशा वाटते.

आता ई-बुक स्वरूपातही
अथर्वची सर्व पुस्तके उपलब्ध...

- pejbook.com
- amazon.com
- Google Play Books
- atharvapublications.com

अथर्व पब्लिकेशन्स्
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.atharvapublications.com

₹ 350/-

सामाजिक कायदे
Social Legislation

प्रा. डॉ. उमेश वाणी

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापिठांच्या अभ्यासक्रमांना, समाजकार्य विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार तसेच MPSC व तत्सम स्पर्धा परिक्षांसाठी उपयुक्त...

सामाजिक कायदे

[Social Legislation]

प्रा. डॉ. उमेश वाणी

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

सामाजिक कायदे

© सुरक्षित

ISBN : 978-81-19118-21-2
पुस्तक प्रकाशन क्र. ११४५

प्रकाशक व मुद्रक
युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४ ००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी, तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५ ००१.
संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : मे २०२३
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स
मूल्य : ३५०/-

E-Book *available on*
amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvapublications.com

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means electronically or mechanically, including photocopying, recording, broadcasting, podcasting of any information storage or retrieval system without prior permission in writing form the writer or in accordance with the provisions of the Copy Right Act (1956) (as amended). Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

Disclaimer *: Although the authors have made every effort to ensure that the information in this book was correct at the time of printing, the author and publisher do not assume and hereby disclaim any liability to any party for any loss, damage, or disruption caused by errors or omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause. The views expressed in this book are those of the Authors and do not necessarily reflect the views of the publishers.*

प्रा. (डॉ.) अंबादास व. मोहिते
संस्थापक अध्यक्ष, महाराष्ट्र असोसिएशन ऑफ सोशल वर्क एज्युकेटर्स (मास्वे)

प्रस्तावना

लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालयात कार्यरत प्राध्यापक व आमचे 'मास्वे'चे सहकारी डॉ. उमेश वाणी यांच्या 'सामाजिक कायदे' या पुस्तकाकरीता प्रस्तावना लिहितांना मला अत्यंत आनंद होत आहे. समाजकार्य शिक्षण व व्यवसाययाची निकड लक्षात घेऊन मराठी भाषेत सामाजिक कायद्यावरील पुस्तक प्रकाशित करण्याचा डॉ. वाणी यांचा उपक्रम निश्चितच अभिनंदनीय व कौतुकास्पद आहे.

आपला भारत देश लोकशाहीवादी, समाजवादी व कल्याणकारी राष्ट्र आहे त्यामुळे दुर्बल व परिघावरील वर्गांच्या न्याय, कल्याण व संरक्षणाकरता विशेष उपाययोजना करणे हे शासनाचे कर्तव्यच आहे, आणि विशेष कायदे ज्यांना आपण सामाजिक कायदे म्हणतो ते करणे हा त्या कर्तव्याचाच एक भाग आहे. महिला, बालक, वृद्ध, अपंग, विधवा, अनाथ, निराधार, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, असंघटित कामगार भूमीहीन कामगार, कृषीकामगार व अन्य दुर्बल घटकांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्याचे उद्देशाने हे विशेष कायदे पारित केले जातात. या कायद्यांचा उगम हा मुख्यत्वे करून आपल्या संविधानाच्या भाग तीन (मूलभूत हक्क), भाग चार (राज्य नीतीची मार्गदर्शक तत्वे) मधील तरतुदीं व आंतरराष्ट्रीय करारांमधून झालेला आहे.सामाजिक न्यायाची हमी, सामाजिक सुधारणा, समाजकल्याणास चालना, अपेक्षित सामाजिक बदल, सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या वंचित वर्गाच्या हक्कांचे संरक्षण आदि करता सामाजिक कायद्याची गरज भासत असते. लिंग, धर्म, जात, वर्ग इत्यादींच्या आधारावर करण्यात येणारा भेदभाव नष्ट करणे, दुर्बल घटकांच्या हक्काचे संरक्षण आणि अस्पृश्यता, हुंडा, बालविवाह, बालमजुरी, स्त्रीभ्रुण हत्या आदी परंपरागत कुप्रथा, अनिष्ट चालीरीती नष्ट करणे ही सामाजिक कायद्याची उद्दिष्टे आहेत. थोडक्यात

अनुक्रमणिका

१. सामाजिक न्यायाची संकल्पना, उद्दिष्ट, व्याप्ती, महत्त्व १३
२. सामाजिक कायद्याची संकल्पना, उद्दिष्ट, व्याप्ती, महत्त्व १७
३. विशेष विवाह कायदा १९५४ .... २१
४. हिंदू विवाह विषयक कायदा १९५५ .... २३
५. मुस्लिम विवाह विषयक विधी ३१
६. ख्रिश्चन व पारशी विवाह विषयक कायदा ३५
७. कौटुंबिक न्यायालय कायदा १९८४ .... ४०
८. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ .... ४६
९. गर्भपात बंदी कायदा १९७१ .... ४९
१०. गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व निदानतंत्र लिंग निवडीस प्रतिबंध कायदा १९९४ .... ५२
११. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करणारा कायदा २००५ .... ५५
१२. मातृत्व लाभ (सुधारणा) विधेयक, २०१६ .... ६२
१३. कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या लैंगिक छळाला प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण करणारा कायदा २०१३ .... ६७
१४. हिंदू उत्तराधिकार (सुधारणा) अधिनियम, २००५ .... ७४
१५. हिंदू दत्तक व निर्वाह कायदा १९५६ .... ८१
१६. बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५ .... ८६
१७. बाल न्याय अधिनियमानुसार दत्तक विधान आणि मुस्लिम धर्म ९२
१८. बाल कामगार (प्रतिबंध व विनियमन) अधिनियम, १९८६.......... ९९
१९. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण करणारा (पोक्सो) कायदा २०१२ .... १०२
२२. महाराष्ट्र नरबळी व इतर अमानुष, अघोरी व दुष्कर्मी प्रथा आणि काळा जादू अधिनियम २०१३ .... १०५

...चरितार्थ व
कल्याणासाठी ज्येष्ठ नागरिक कायदा २००७ .... १०८
२२. ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९/
CPA ग्राहकांना दिलासा देणारा ११३
२३. माहिती अधिकार कायदा २००५ च्या मुख्य तरतूदी ११७
२४. वन हक्क अधिनियम, २००६ .... १२१
२५. जैवविविधता कायदा २००२ व जैवविविधता नियम २००४........ १२६
२६. तृतीयपंथी व्यक्ती (संरक्षण आणि अधिकार) कायदा २०१९ .... १२८
२७. वधूचे (मुलींच्या) लग्नाचे वय १८ वरुन २१ वर्षे १३१
करण्याची गरज
२८. बालविवाह प्रतिबंध कायद्याचा इतिहास, ... १३५
बालविवाहाची कारणे, परीणाम आणि शिक्षा
२९. जागतिक बालहक्क १३९
३०. जनहित याचिका न्यायासाठी आशेचा किरण........ १४२
'PIL' : (Public Interest Litigation)
३१. भारतात शासकीय कार्यालयांमध्ये मानवी हक्कांचे........ १४७
लेखापरीक्षण अनिवार्य करण्याची गरज
३२. प्रलंबित न्यायालयीन खटले, भ्रष्टाचार, लाचखोरी,........ १५२
कंत्राटी पद्धत मानवी अधिकारांना लागलेली किड
३३. रोजगार व सेवा क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष समानता १५५
३४. भारतीय महिलांचे घटनात्मक व कायदेशीर अधिकार........ १५८

१

सामाजिक न्यायाची संकल्पना, उद्दिष्ट, व्याप्ती, महत्त्व

संकल्पना

सामाजिक न्याय म्हणजे प्रत्येक व्यक्ती समान आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक अधिकार आणि संधींना पात्र आहे. प्रत्येकासाठी, विशेषत: ज्यांना सर्वात जास्त गरज आहे त्यांच्यासाठी प्रवेश आणि संधीची दारे उघडणे हे सामाजिक कार्यकर्त्यांचे उद्दीष्ट असले पाहिजे. (नॅशनल असोसिएशन ऑफ सोशल वर्कर्स.)

सामाजिक न्यायामध्ये आर्थिक न्यायाचा समावेश होतो (सामाजिक कार्य शब्दकोश सामाजिक न्याय म्हणून परिभाषित करतो, २४ मार्च २०१६) एक आदर्श स्थिती ज्यामध्ये समाजातील सर्व सदस्यांना समान हक्क, संरक्षण, संधी, दायित्वे आणि सामाजिक फायदे आहेत.

समता, प्रवेश, सहभाग आणि अधिकार हे सामाजिक न्यायाची चार परस्परसंबंधित तत्त्वे आहेत. सामाजिक न्याय म्हणजे प्रत्येकजण समान आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक अधिकार आणि संधींना पात्र आहे.

सामाजिक न्याय म्हणजे शोषणविरहीत, समताधिष्ठित, न्याय्य समाजाची निर्मिती होय. एक समाजवादी राष्ट्र या भूमिकेतून सामाजिक न्याय ही संकल्पना समताधिष्ठित समाजनिर्मितीकडे जाणारी आहे.

सामाजिक न्याय या विस्तृत संकल्पनेमध्ये पुढील उपघटकांचा समावेश होतो. त्यामध्ये,

» **दलितांचे प्रश्न –** प्रतिनिधित्व, आरक्षण, अस्पृश्यता, विषम वागणूक इत्यादी.

» **आदिवासींचे प्रश्न –** जंगल आणि जमिनीवरचा हक्क, समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होण्याविषयीच्या समस्या इत्यादी.

» **स्त्रियांचे प्रश्न –** उदा. प्रतिनिधित्व, अन्यायी वागणूक, कौटुंबिक अत्याचार, लैंगिक अत्याचार, बलात्कार, कामाच्या ठिकाणचे लैंगिक शोषण, स्त्रीभ्रूण हत्या, हुंडाबळी, ऑनर किलींग इ.

Community Organization is one of the primary methods of social work. It deals with intervention in the communities to solve the community problems. As a method of social work community organization can solve the problems of many people in the community through their collective involvement. Community organization and community development are inter-related as two sides of the same coin. The community organization includes other methods of social work, that is, group work, and casework. The power structure plays a role in the community organization. The social workers need to know the community power structure to practice community organization method. Community organization method is used for empowering people for their development. Providing a solid review of the entire scope of contemporary mezzo and macro social work practice, this text is both an indispensable educational text for students and a valuable working resource for practitioners who work with groups, communities, and organizations of all sizes.

Contents

Preface • Community Organisation: Concept, Value Orientation and Assumptions • History of Community Organisation • Community Organisation as a Method of Social Work Practice • Models and Approaches of Community Organisation • Current Issues in Community Organisation and the Role of the Community Organiser • Social Action: Concept and Application • Integrated Approach to Social Work and Social Action • Models of Social Action • Strategies and Skills in Social Action • Social Action: A Method of Social Work • Social Welfare Administration: Concept, History and Nature

Dr. Umesh D. Wani is an eminent sociologist and social worker in the area of Labour Welfare and Human Rights. He is presently serving as an Associate Professor at Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon, Maharashtra. He has graduated with first class M.S.W., M.A. (Sociology) and Ph.D. in Social Work subject. He has a Doctorate Degree in Social Work for his thesis entitled as "A Study of Social, Health and Working condition of Agriculture child labour in special reference to Jalgaon district". He is member of BOS in subject of Social Work at KBCNM University, Jalgaon since last five years. He has published one research book entitled 'Bal Majuri aani Krushi Kshetra'. He was officiating Principal at LMC college of Social Work, Jalgaon for two years. He has presented academic papers in various national and international conferences. He has actively participated in various people's issues and movements. He is Ph.D. Guide in subject of Social Work at KBCNM University Jalgaon. Five students are enrolled and three students awarded for Ph.D. under his supervision. He is member of Editorial Board on UGC approved Journal. He has completed various academic and administrative responsibilities at the college and university level.

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

₹ 750/-

ISBN: 978-93-84803-63-6
9 789384 803636

Community Organisation and Social Action

Umesh D. Wani

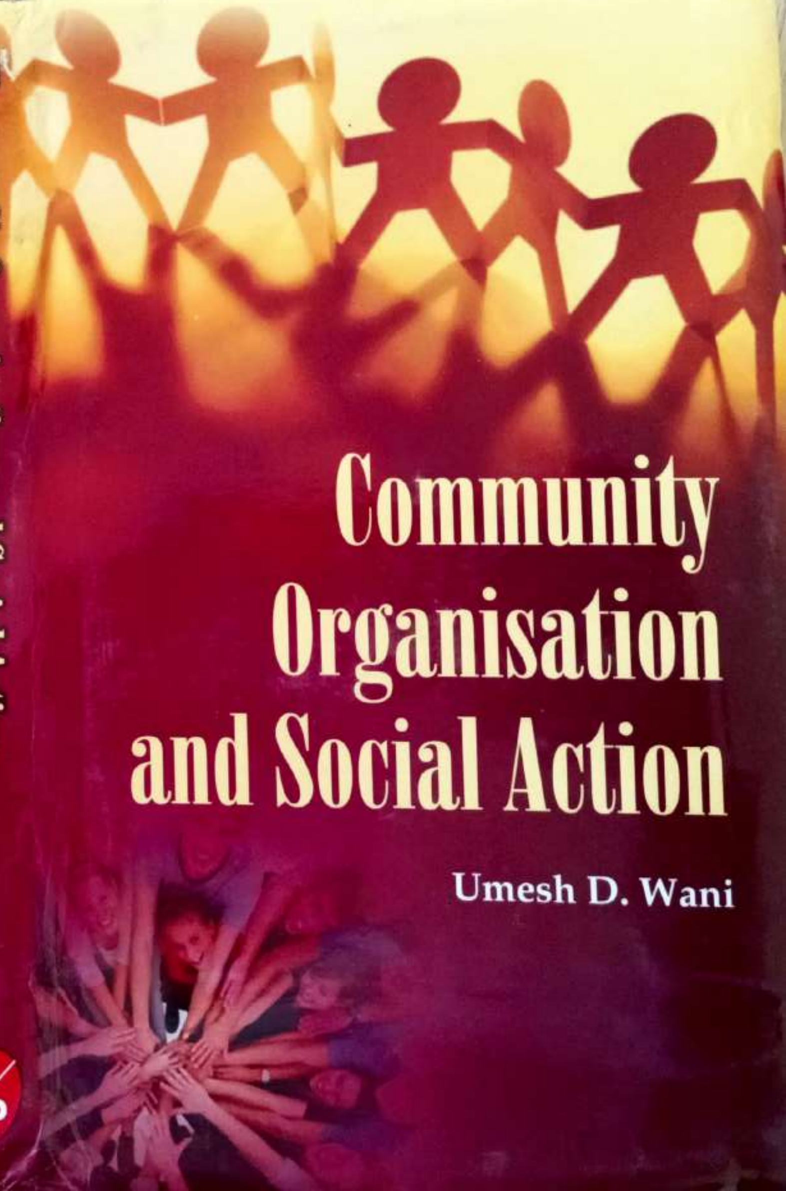

Community Organisation and Social Action

Umesh D. Wani

Community Organisation and Social Action

© Author

First Published 2019

ISBN : 978-93-84803-63-6

Price: ₹ 750/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Typeset By : *Chandan Kumar "Raja"*
+91 9871773127

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Preface

Human societies are not perfect. Social problems emerge and human needs arise that require for societal solutions. All citizens of a country should enjoy the full benefits of the state. In fact, community development is a process through which the efforts of people are united with governmental authorities for improving the economic, social and political conditions of communities as well as integrating these communities into the life of the nation and to enable them to contribute their best to nation's progress and development.

In order to intervene human problems and meet their needs with resources, there is a social work profession which associates with community development through community organization. Social work is a profession based on scientific knowledge and skills. It adopts significantly two methods of practice named primary method and secondary method that are mean to intervene the human problems and providing solutions. Community organization is a part of primary method of professional social work which adheres by its methodology to work with communities. Thus, in the discourse of social work profession, this book attempts to provide a linear understanding about professional practice of social work with community organization.

From 1970 onwards we could see a new trend in the community work practice. The social workers expanded their scope and operational area from their traditional approach of casework to other developments fields. For example people working with school children started working with the community. The Ngo's and voluntary organization adopted a community approach. This shift has in-fact led to the use of process of community work. By and large the community work has remained welfare -oriented.

The current phase of community work in India is experiencing a growing dissatisfaction with its own practice or rather the outcome of its

practice. So efforts are on to create alternate ways of working with communities. In-spite of these, the professionals is involved in a variety of projects in both rural and urban areas to promote better living for the community.

Another trend in the community work is the involvement of the Business houses in promoting welfare in their neighborhood. This is commonly known as CSR. (Corporate social responsibilities) The business houses i.e. Tatas, Escorts, and some of the multinational companies too have joined in this venture. This trend has attracted many professionals in this field.

The main objective of community development is to develop village communities by methods, which will stimulate, encourage and aid villagers themselves to do much of the work necessary to accomplish the desired goals. The changes conceived and promoted should have the involvement of the people and should be acceptable to them and put in to practice by them.

Community Organisation is one of the primary methods of social work. It deals with intervention in the communities to solve the community problems. As a method of social work community organisation can solve the problems of many people in the community through their collective involvement.

— Dr. Umesh D. Wani

Contents

Preface V

1. **Community Organisation: Concept, Value Orientation and Assumptions** 1
2. **History of Community Organisation** 20
3. **Community Organisation as a Method of Social Work Practice** 38
4. **Models and Approaches of Community Organisation** 63
5. **Current Issues in Community Organisation and the Role of the Community Organiser** 88
6. **Social Action: Concept and Application** 113
7. **Integrated Approach to Social Work and Social Action** 129
8. **Models of Social Action** 147
9. **Strategies and Skills in Social Action** 162
10. **Social Action: A Method of Social Work** 177
11. **Social Welfare Administration: Concept, History and Nature** 198

12. Functions, Principles and Scope of Social Welfare Administration 215

13. Social Welfare Organizations 232

Bibliography 250

Index 255

1

Community Organisation: Concept, Value Orientation and Assumptions

Introduction

There are three basic methods of working with people----individuals, groups and communities. You have already familiar with two methods namely social case work and social group work. While social case work is oriented towards helping individuals on one to one basis, social group work aims at facilitating the growth and development of individuals through the medium of a group.

The third basic method of working with people is community organization. This method aims at developing the capacity of the community to function as integrated unit. This empowers the community to take planned and collective action to handle its own needs, problems and objectives. Community organization is a well established method in social work. It has value orientation and its practice is guided by a set of general principles.

MEANING AND DEFINITION OF COMMUNITY ORGANISATION

Meaning

The community provides the setting and its needs, problems, issues and concerns provide the focus for community organisation, as a method of social work practice. Community is one of the several levels of intervention in society. There are personal or interpersonal interventions with individuals and families; and macroscale efforts to influence public policy in the larger society. Community interventions are the ones that take collective action and mediate between the individual and the society.

Social welfare administration aims to apply professional competence to achieve social work goals. Social work's aim is to provide service to individuals in the society and social welfare administration is the 'business' of social work. Social welfare administration helps in professionally doing social work in the society. The chapters in this book are course oriented and describe the administrative structure along with its functions. It also describes the methods of establishing different welfare organisations. The text at times deviates to criticize our systems. This text is written for students of MSW, BSW, academicians, policy makers and above all for all welfare organisations.

Dr. Umesh D. Wani is an eminent sociologist and social worker in the area of H R Mgt., human rights and social legislation. He is presently serving as an Associate Professor at Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon, Maharashtra. He graduated with first class M.S.W., M.A. (Sociology) and Ph.D. in Social Work subject. He has a Doctorate degree in social work for his thesis entitled as "A study of Social, Health and Working condition of Agriculture child labour in special reference to Jalgaon district". He is the member of BOS in subject of Social Work at KBCNM University, Jalgaon since last ten years. He has published one research book entitled 'Bal Majuri aani Krushi Kshetra' and three books on social work entitled 'Research Methodology in Social Work', 'Social Group Work Principles & Practices', 'Community Organisation and Social Action'. He has officiated Principal at LMC college of social work, Jalgoan for two years. He has presented academic paper in various national and international conferences. He is active in various people's issues and movements. He is the Ph.D. guide in subject of social work at KBCNM University Jalgaon. Four students have awarded and four students are enrolled for Ph.D. under his supervision. He is member of editorial board on UGC approved Journal. He has completed various academic and administrative responsibilities at the college and university level.

CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R. D. Higher Sec. School
Maruti State; Shahganj - Bodla Road,
AGRA-282 010 (U.P.)
Mob. : 09457780387, 07017544862
E-mail : Currentpublications001@gmail.com

₹ 99
ISBN: 978-93-90253-27-2

SOCIAL WELFARE ADMINISTRATION

Umesh D. Wani

Social Welfare Administration

© Publisher
First Published: 2020
ISBN : 978-93-90253-27-2

PRICE : 995/-

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Preface

In the context of the present day social problems, the size of welfare services provided by an increasingly large number of organizations make administration very important. Social welfare services, schemes, projects and programmes, are becoming increasingly complex. Since, it is no longer accepted that any normally intelligent person with good intentions can administer the welfare work, a sound administration is vital. It is increasingly realized that social welfare programmes require qualified and trained social welfare personnel to perform social welfare functions efficiently.

Social welfare administration aims to apply professional competence to achieve social work goals. Social work's aim is to provide service to individuals in the society and social welfare administration is the 'business' of social work. Social welfare administration helps in professionally doing social work in the society.

In order to give a professional shape to social work services, it is necessary that systematic knowledge, skill and resources to rendering such services should be made available in the aegis of social welfare administration. The knowledge of social welfare administration as a method of social work is necessary for a professional social worker, not only to perform the work of the agency but to maintain the agency moving in positive direction. To understand the actual meaning of Social Welfare Administration we have to understand the meaning of Social Welfare and Administration separately.

Social Welfare in concerned with all those forms of social intervention that have a direct concern with promoting both the well-being of the individual and of the society as a whole. Administration

can be defined as the process in which planned, organized, directed, coordinated and controlled collective efforts are made to render the services to the people.

The administration which is directly related to the rending social welfare services to society called Social Welfare Administration.

The chapters in this book are course oriented and describe the administrative structure along with its functions. It also describes the methods of establishing different welfare organisations. The text at times deviates to criticize our systems. This text is written for students of MSW, BSW, academicians, policy makers and above all for all welfare organisations.

—Dr. Umesh D. Wani

Contents

Preface v

1. Social Welfare Administration: Concept, History and Nature **1**

Introduction 1
Concepts Related to Social Welfare Administration 3
Definition of Social Welfare Administration 7
Features of Social Welfare Administration 9
History of Social Welfare Administration in India 10
Nature of Social Welfare Administration 12
Social Welfare Administration as an Art 13
Social Welfare Administration as a Science 14
Administrative Structure 15
Financial Administration 15
Personal Management 16
Public Relations and Participation 16
Ethical Code 18
Service Motto 19
Conclusion 19

2 Functions, Principles and Scope of Social Welfare Administration **20**

Introduction 20
Functions of Social Welfare Administration 20
Principles of Social Welfare Administration 22
Scope of Social Welfare Administartion 24
Planning 26
Organization 28

Staffing 29
Directing 32
Co-ordination 33
Reporting 35
Budgeting 36
Evaluation 37
Feedback 37
The Integral View of Social Welfare Administration 38
Conclusion 38

3 Social Welfare Organizations 40

Introduction 40
Types of Social Welfare Organizations 41
Structured Organizations 42
Unstructured Organizations 43
Governmental Organizations 43
Central Social Welfare Board (CSWB) 46
Non-governmental Organizations 49
Definitions of Voluntary Organizations 49
Societies and Trusts 51
Bilateral and International Organizations 55
International Organizations in India 57
Donor Agencies and United Nation Bodies 57
United Nations Children's Emergency Fund (UNICEF) 59
United Nations High Commission for Refugees 59
Conclusion 60

4 Management of Social Welfare Services 61

Introduction 61
Ingredients of Management 62
Organizational Climate 67
Communication and Social Marketing 72
Public Relations 75
Fund Raising 78
Social Auditing 80
Conflict Resolution and Dealing with Burnouts 83
Conclusion 85

5 Social Policy and Social Welfare Administration 87

Introduction 87
Social Policy and Social Welfare 88
Administration 88
Health Policy and Programmes 90
Education Policy and Programmes 96
National Policy on Education 96
Scheduled Caste Development 101
Backward Classes Development 102
Persons with Disabilities 104
Social Defence 107
Elderly Care 107
Planning, Research, Evaluation and Monitoring 108
(PREM) Division 108
Conclusion 110

6. Social Welfare Voluntary Agencies 111

Social Welfare Organisations 111
Concept of Social Welfare and Service Agency 112
Classification of Agencies 113
Statutory or Governmental Agency 113
Non Statutory Of Voluntary Agency 114
Voluntary Agency in Social Welfare 115
Voluntary Organization 124
Policy Formulation in Public (Government) Agencies 127
Public Relations 132
Regulation and Supervision 133
Problems of Voluntary Agency 133
Conclusion 134

7. Social Welfare Administration and its Application in Centre and State Level 135

Central Social Welfare Board (CSWB) 137
Establishment of Social Welfare Agencies 137
Functions 139
Panels and Experts Committee 140
Programmes of Central Social Welfare Board 142
Functions of State Social Welfare Board 146
Commissions & Institutes working for social welfare 149
National Institute of Social Defence 149
Six Functional Division of Work 152

Community Development 152
Rural Reconstruction 155
Practicing Panchayati Raj 157
Conclusion 161

8. POSDCoRBEF **163**

Introduction 163
POSDCoRBEF 163
Planning 164
Major Steps in Planning 165
Strategic Planning 169
Operationalised Planning 169
Organising 169
Staffing 172
Directing 173
Leadership 174
Leadership Theories 174
Leadership Styles 175
Autocratic Leaders 175
Participative or Democratic Decision-making 176
Laissez-faire or Free-rein Leadership 177
Coordinating 177
Reporting 179
Budgeting 180
Evaluation and Feedback 182
Conclusion 183

9. Administrative Structure of Social Welfare Department **184**

At The Union Level - Ministry of Welfare 186
Allocation of Subjects 190
Administrtive Organisation 193
Activities of the Ministry 194
Social Welfare Administration at the State Level 195

10. Public Relation, Evaluation and Monitoring **198**

Public Relation 198
Evaluation 203
Cost-Effectiveness Analysis 205
Tools for Monitoring and Evaluation 207

Research and Annual Report 213
Reports 214
Directorate of Social Welfare and Handicapped Welfare In India 218
Differently-abled Welfare in India 219

11. Social Welfare Programme and Agencies **221**

Evaluation of Social Welfare in India 221
Review of the Policies and Programmes in India 221
Volunteer Social Work 224
Social Agencies: Meaning, Definition and Type 224
Types and Models of NGOs 229
Models 231
Community Focus and Ownership 231
Innovative Approaches to Providing Services 232
Capacity Building 232
Role of Ngos in National Development 233
Basic Structure and Role 234
Government Schemes on Social Welfare 235
National Mission for Empowering Women 239
Gender Budgeting 240

12 Agency Registration **241**

Agency: Methods of Creation and Advantages 241
Memorandum of Association: Rules, Regulation and Registration Procedures 244
Format of Memorandum of Association 244
Guidelines for Drafting Memorandum of Association 245

13. Introduction to Social Policy **247**

Introduction 247
Definition, Need and Evolution of Social Policy 248
Goals and Objectives of Social Policies 249
Relationship between Social Policy and Economic Policy 250
Constitutional Base for Social Policy 252
Sources and Instruments of Social Policy 255
Unified Social Policy 255
Integrated and Sectoral Social Policies 259
Cross-Sectoral Policy 260

Social Policy Formulation 261
Role of Interest Groups 263

14. **Management of Social Organizations Welfare Services** **265**
Introduction 265
Ingredients of Management 266
Organizational Climate 271
Communication and Social Marketing 276
Public Relations 279
Fund Raising 281
Social Auditing 284
Capacity Building 286
Conflict Resolution and Dealing with Burnouts 289

Bibliography **292**

Index **295**

1

Social Welfare Administration: Concept, History and Nature

Introduction

In earlier times, social welfare was performed by a select few individuals or small groups of individuals who were inspired by compassion and concern for the poor, the needy and the destitute. These people were either the elite of the society or the common men, who believed in the qualities of humanism and selfless service to the community. In modern times, most of the countries have adopted the concept of a welfare state that makes welfare services the responsibility of the state. The encyclopedia of social sciences describes a welfare state as a state that takes up the responsibility to provide a minimum standard of existence to its citizens. In a welfare state, the administration enters into economic, political, social and educational life of individuals. The citizens of the country are taken care of from their birth to their death. The state provides service to the old, sick, orphans, widows, helpless, oppressed and the disabled people whenever they are in need of services.

The progress and prosperity of any country can be observed by the socio-economic positioning of its citizens mainly the deprived sections of the society that are the women, children, scheduled castes, tribal and the disabled population who suffer

AN INTRODUCTION TO COMMUNITY DEVELOPMENT

Yashawant G. Mahajan

An Introduction to Community Development

© Publisher

First Published: 2019

ISBN : 978-93-84803-80-3

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:

CURRENT PUBLICATIONS

A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,

Opp. R.D. Higher Sec. School

Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)

Mob.: +91 9457780387, 7017544862

E-mail: currentpublications001@gmail.com

CONTENTS

Preface V

1. Introduction 1

2. The Origin of the Concept of
   Community Development in India 11

3. Seven Theories for Community Developers 32

4. Social Capital and Community Building 59

5. Community Development Practice 70

6. Community Visioning and Strategic Planning 95

7. History of Community Organization in India 137

8. Establishing Community-based Organizations 145

9. Developing Community Leadership Skills 163

10. Community Development in India:
    Retrospect and Prospect 183

11. The Community Development Programme of India 197

12. Rural Community Development 212

13. ICT Enabled Community Development in India 236

14. Community and Rural Development in India 248

Bibliography 252

Index 254

Panchayati Raj System

Yashwant G. Mahajan

Panchayati Raj System

© Publisher

First Published: 2019

ISBN : 978-93-84803-81-0

[No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher].

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Printed at : Aryan Digital Press — Delhi

Contents

Preface V

1. History of Panchayats: Pre-Independence Period 1
2. History of Panchayats: Post-Independence Period 13
3. Basic Features of the 73rd Amendment 33
4. The 74th Amendment: The Relation between the Two Amendments 67
5. Panchayats Extension to the Scheduled Areas Act, 1996 (PESA-1996) 87
6. The Governance System and the Panchayats 110
7. Development and Panchayat 124
8. Functions and Resources of Panchayats 146
9. Functionaries of Panchayats and The Role of Officials 165
10. Structural Aspects of Panchayats 176
11. The Three-Tier System of Panchayati Raj in India 197
12. Conclusion 213

Bibliography 227

Index 231

MAHARASHTRA ASSOCIATION OF SOCIAL WORK EDUCATORS (MASWE)

Silver Jubilee Celebration

Certificate of Participation

This is to certify that

Dr/Shri/Smt Yogesh P. Mahajan

participated in / & presented a paper at

MASWE's

NATIONAL SEMINAR

on

"Professional Social Work and Sustainable Development : Current Issues & Challenges"

held at Dr Vasantrao Deshpande Sabhagruh, Civil Lines, Nagpur on 28th & 29th December 2018

Self Attested

Y. P. Mahajan

Nagpur

29th December 2018

Dr. Anant S. Barde
Secretary

Dr. Deepak Walokar
President

358

CamScanner

359

28th DEC. 2018 ISSN: 978-81-939849-0-1

Maharashtra Journal of Social Work

(A Half Yearly Journal)

Self Attested

Published By
Maharastra Association of
Social Work Educators (MASWE)

१०४. जलसंधारण एक सामाजिक चळवळ..........४३१
रूपेश रेंगे
१०६. महिलांचे सक्षमीकरण..........४३६
संजय पी. पिठाडे
१०६. भारतातील व्यावसायिक समाजकार्य शिक्षण : सद्यस्थिती आणि रोजगाराच्या संधी..........४३९
शुभांगी प्राणहंस टुले
१०७. कौशल्य विकासात वृद्धी करून साधनसंपत्ती आणि क्षमतांचा लाभ मिळवतांना..........४४५
प्रा. व्हि. एम. घुबळे
१०८. आदिवासी विकास : अतिदूर्गम आदिवासी क्षेत्रातील रोजगाराची सद्यस्थिती आणि त्यांचे मासिक उत्पन्न..........४५०
प्रा. योगेश प्र. महाजन
१०९. स्त्रियांचे घटनात्मक हक्क व महिला सक्षमीकरण..........४५५
डॉ.जयश्री देशमुख
११०. बाल हक्कांचे सद्य:स्थितीचे वास्तव आणि आव्हाने..........४५८
डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे
१११. तृतीयपंथीयाच्या काही निवडक समस्या बाबत अध्ययन..........४६४
कु. पूर्णिमा नारायण संधानी
११२. बालकांवर होणारे लैंगिक अत्याचार आणि प्रतिबंधात्मक उपाय..........४६९
डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड
डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे
११३. पर्यावरण संरक्षण..........४७२
डॉ.मंगला अजाबराव कडवे
११४. शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी जलस्वराज्य प्रकल्पातील पाण्याच्या समस्येचे निराकरण : एक अध्ययन..........४७५
डॉ. नितीन रामदास बडगुजर
११५. ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात महात्मा गांधी व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे कार्य..........४७८
डॉ. प्रशांत रा. देशमुख

हिंदी विभाग

११६. प्रवासियों के साथ समाज कार्य: एक उभरता हुआ समाज कार्य क्षेत्र..........४८२
संजीव कुमार
११७. बाल विकास की संकल्पना एवं बालक के संवैधानिक अधिकार..........४८७
कु. शितल ह.उजाडे
११८. एल.जी.बी.टी. समुदाय की समस्या तथा चुनौतीया..........४९०
प्रा. रामेश्वर एस. रहांडकर

Maharashtra Journal of Social Work

१०८. आदिवासी विकास : अतिदूर्गम आदिवासी क्षेत्रातील रोजगाराची सद्यस्थिती आणि त्यांचे मासिक उत्पन्न

योगेश प्र. महाजन
सहा. प्राध्यापक
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना :

जीवननिर्वाहासाठी आपल्या मुलभूत गरजा भागविणे आवश्यक असल्याने प्रत्येक मानवाला आर्थिक क्रिया कराव्या लागतात. आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी मनुष्य उपलब्ध असणाऱ्या साधनांचे सहाय्य घेत असतो. आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास हे स्पष्ट होते की, आदिवासींची अर्थव्यवस्था अत्यंत साधी आहे. आपल्या कमीत कमी गरजा पुर्ण करण्यासाठी आदिवासी समाजाला अक्षरश: रक्ताचे पाणी करावे लागते. आदिवासींच्या आर्थिक क्रियांकडे वास्तवतेच्या दृष्टीने पाहिल्यास अन्न संपादन व अन्न संपादन या मार्गांनी आदिवासी गुजराण करीत असल्याचे दिसून येते. प्रामुख्याने आदिवासींच्या आर्थिक क्रिया खालीलप्रमाणे असल्याचे आढळून येतात. अन्नसंकलन-शिकार व मासेमारी, पशुपालन - कृषी व कृषी मजुरी, हस्त व्यवसाय -उद्योग धंद्यातील मजुरी इत्यादी.

वर वर्णीलेल्या आर्थिक क्रियांपैकी कोणताही व्यवसाय त्यांच्या जीवननिर्वाहाचा प्रश्न पुर्णपणे सोडवितो असे नाही. प्रत्येक क्रियेला अनेक नैसर्गिक अडचणी आहेत. वन संकलनावर कायद्याने अनेक अडचणी उभ्या केल्या आहे. वन संकलनावर तसेच शिकार व मासेमारीवर बंदी घालण्यात आलेली आहे. त्यासाठी विशेष परवान्यांची जरुरी निर्माण झाली. शेतीचा विचार केल्यास त्यांच्याकडे मर्यादीत शेती असते. त्यातही डोंगर उताराची असल्याने त्यात सुपीकतेचा अभाव असतो. पाण्याचा प्रश्न, विविध खते, फवारणी यांचा अभाव व किड्यांचा प्रार्दुभाव यामुळे कृषी उत्पन्न अल्पच असते. कुटीर उद्योगांचा ऱ्हास झाल्याने हस्तव्यवसायही मोडकळीस आले. पाणी व चारा उपलब्धतेच्या अभावने पशुपालनही नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. उद्योगधंदे व बाजारपेठेच्या अभावने मजुरीही प्राप्त होत नसते. एकंदरीतच आदिवासींसमोर अर्थार्जनाचे अनेक प्रश्न उभे राहिलेले आहेत.

Keywords: आदिवासी, अतिदुर्गम क्षेत्र, रोजगाराची स्थिती, रोजगाराची साधने, मासिक उत्पन्न,

अध्ययनाचे उद्देश :

१) अतिदुर्गम क्षेत्रातील आदिवासींच्या रोजगाराच्या स्थितीचे अध्ययन करणे.

२) आदिवासी समुदायाला उपलब्ध क्षेत्रात मिळणाऱ्या मासिक उत्पन्न जाणून घेणे.

गृहितकृत्य :

१) दुर्गम आदिवासी क्षेत्रात उद्योग धंदे, बाजारपेठांचा अभाव व वनक्षेत्राचा ऱ्हास यामुळे रोजगाराची स्थिती अत्यंत कमी स्वरुपात उपलब्ध असते.

२) रोजगाराच्या अत्यल्प सुविधा व निकृष्ठ शेती, वनक्षेत्रांचा ऱ्हास यामुळे आदिवासींचे मासिक उत्पन्न अत्यल्प असते.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधाचा अभ्यास प्राथमिक व द्वितीय या दोन्ही स्त्रोतांवर आधारीत आहे. प्रस्तुत अध्ययनासाठी संरचित मुलाखत अनुसूचीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच प्राथमिक पद्धतीमधील निरिक्षण पद्धतीचासुद्धा सदर अध्ययनासाठी उपयोग करण्यात आलेला आहे. द्वितीय स्त्रोतांमध्ये पुस्तके, संदर्भग्रंथ,

मासिके, इंटरनेट, लिखित संदर्भ ग्रंथ, माहितीपट, विविध सांख्यिकीय माहिती इ. साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

अतिदुर्गम आदिवासी क्षेत्रातील रोजगाराची सद्यस्थिती आणि त्यांचे मासिक उत्पन्न यामधील सहसंबंधाचे विश्लेषण :

रोजगाराची सद्यस्थिती:

प्रत्येक मानवाला जीवन निर्वाहाशी संबंधित अशा अनेक गरजा किंवा इच्छा असतात. दैनंदीन जीवनातील अन्न, वस्त्र यासारख्या अनेक गरजांची पुर्तता करण्यासाठी मनुष्य आर्थिक प्रयत्न किंवा आर्थिक क्रिया करतो. भारतातील सर्व भागात आदिवासींचे वास्तव्य आहे. भारतातील आदिवासींमध्ये कंदमुळे, फळे गोळा करण्यापासून तर औद्योगिक श्रमिक म्हणून काम करणारे लोक आहेत. आदिवासींचा रोजगाराचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने पुढील सहा प्रकारात विभाजन केले जाते.

१) शेती : शेती व्यवसाय हा जगातील सर्वच समाजाचा व्यवसाय आहे. कारण जीवन जगण्यासाठी ज्या अन्नधान्याची आवश्यकता असते त्याचे उत्पादन शेतीतूनच केले जाते. बहुसंख्य आदिवासी शेती व्यवसायावर निर्भर आहेत.

२) हातमजुरी : आदिवासी हातमजुरीसाठी दुसऱ्या गावातही जातात. त्यात ते मोलमजुरी, घरे बांधणे अशा प्रकारची कामे करतात.

३) शेतमजुरी : ज्यांच्याकडे स्वत:ची जमीन वा शेती नाही असे आदिवासी दुसऱ्यांच्या शेतात मजुरी करुन उत्पन्न घेतात.

४) बेरोजगारी : स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींच्या आर्थिक जीवनात बरेच परिवर्तन झाले. प्रगत समाजापासून अलिप्त असलेल्या आदिवासींचा संपर्क प्रगत समाजाशी आला. आदिवासी शिक्षण घेऊ लागले. परंतु नोकरी उपलब्ध नसल्याने ते बेरोजगार राहतात.

५) वनउत्पादन : फळे व कंदमुळे गोळा करणे, मध व डिंक गोळा करणे, सरपण, चारा, शिकार करुन ते उत्पन्न गोळा करतात.

६) मासेमारी : मासेमारीकरीता जाळे व सापळ्यांचा उपयोग केला जातो. मासेमारी करुन आपल्या गरजा भागवितात. (आगलावे प्रदिप, ऑगस्ट २००४)

आदिवासी क्षेत्रात बारमाही उद्योगधंदे उपलब्ध होत नाहीत त्यामुळे शेतमजुरांना कायमस्वरुपी काम मिळविण्यासाठी सारखी धडपड करावी लागते. आदिवासी भागात बहुतांशी शेतकऱ्यांना ७ ते ८ महिने जवळजवळ कामच नसते. पावसाच्या पाण्यावर जे पीक येईल त्यावरच त्यांना अवलंबून राहावे लागते. फक्त हंगामाच्या दिवसात शेतकऱ्यांना मजुरांकडून काम करुन घ्यावी लागतात. अशावेळी आदिवासी मजुरांना काम मिळते. ज्या भागात जंगल आहे त्या ठिकाणी आदिवासी मजूर जंगलात लाकूडतोड करुन शहरात व मोठ्या गावात सरपण म्हणून विकतात व आपला उदरनिर्वाह करतात. (गोविंद गारे)

मासिक वेतन/उत्पन्न :

श्रम ही मनुष्यबळाची मानवी क्षमता आहे. याद्वारे तो शारिरीक, बौद्धिक किंवा दोन्ही कार्य एकत्रित करतो ज्याचा प्रमुख उद्देश हा उत्पन्न मिळविण्याचा असतो आणि या प्रकारचे श्रमिक कार्य करण्याचा मोबदला म्हणून त्या व्यक्तीला आर्थिक लाभ दिला जातो त्यालाच वेतन अथवा मजुरी असे म्हणतात. हे श्रमिक कार्य उत्पादकतेशी निगडीत असते. वेतन हे विशिष्ट कालमर्यादेनुसार दिले जाते. तसेच ते त्या कामाच्या स्वरूपावर आधारीत असते. (जोशी एम.व्ही., १९९९)

जास्त कार्यक्षमतेने काम करणाऱ्या आदिवासींकडून जास्त उत्पादन होते व त्यामुळे त्यास वेतनही जास्त मिळते. याउलट अकार्यक्षम आदिवासींकडून उत्पादन कमी झाल्याने त्यास वेतनही कमी मिळते. (गांगुली, १९६४)

वेतन हा आदिवासींचा आर्थिक स्त्रोत असल्याने त्यांच्या राहणीमान व जीवनमानावर त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम होत असतो. कार्ल मार्क्स् यांच्या मते, वेतनाची समस्या ही फक्त आर्थिक समस्या नसून सामाजिक आणि राजकीय समस्या सुद्धा असते. कारण वेतनाचा परिणाम आदिवासींच्या राहणीमानाच्या दर्जावर होतो व कमी वेतन दर हा समाजात आर्थिक विषमता निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरतो. ज्याचा विपरीत परीणाम सामाजिक तणाव व संघर्ष निर्माण होण्यास होतो. ज्याद्वारे राजकीय परिस्थितीवर सुद्धा त्याचा परिणाम होतो.

जोशी एम.व्ही. (१९९१) यांच्या मते, वेतनावर परिणाम करणारे घटक किंवा वेतन निर्धारीत करतांना विचारात घेतले जाणारे घटक म्हणजे १) बाजारपेठेचे स्वरुप, २) कार्य संधी, ३) श्रमशक्तीची उपलब्धता, ४) सामुहिक सौदेबाजी, ५) लवचिकता, ६) आर्थिक व्यवस्था, ७) उत्पादन पध्दती, ८) आदिवासींचा वर्ग, ९) आधुनिकीकरण व तंत्रज्ञानाचा विकास, १०) श्रम आणि वेतन धोरण, ११) किंमतीच्या स्तरातील बदल यांचा परिणाम मिळणाया वेतनावर होत असतो.

मुर्ती एस आणि गौर के.डी. (२००२) यांच्या मते, मासिक वेतनावर कामगारांची कुशलता व सेवेचा कालावधी यांचा फार मोठा परिणाम होत असतो.

वेतन हे विविध उद्योगानुसार, कार्यानुसार, व्यवसायानुसार, भौगोलिक परिस्थितीनुसार बदलत असते, त्याचप्रमाणे श्रमिकांचा प्रकार व वर्ग यावरसुद्धा वेतन मर्यादा ठरते. आदिवासींच्या मागणी आणि पुरवठा तत्वावर वेतन निश्चिती होत असते. (देशमुख प्रभाकर, २००३)

आदिवासी क्षेत्रामध्ये विविध रोजगाराच्या माध्यमातून त्यांना महिन्याभरामध्ये मिळणारे मासिक वेतन जाणून घेण्याच्या दृष्टीने पुढील सारणी मांडण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे.

ग्रामीण अतिदुर्गम क्षेत्रातील आदिवासींच्या रोजगाराची स्थिती आणि मासिक उत्पन्नाचा सहसंबंध

आदिवासींच्या रोजगाराची स्थिती		मासिक उत्पन्न					एकुण
		रु. १००० पेक्षा कमी	रु. १००१ ते २०००	रु. २००१ ते ३०००	रु. ३००१ ते ४०००	रु. ४००१ पेक्षा अधिक	
शेती	Count	22	35	78	24	20	179
	% of Total	5.9%	9.3%	20.8%	6.4%	5.3%	47.7%
शेतमजूरी	Count	9	6	27	16	4	62
	% of Total	2.4%	1.6%	7.2%	4.3%	1.1%	16.5%
हातमजूरी	Count	24	20	39	26	17	126
	% of Total	6.4%	5.3%	10.4%	6.9%	4.5%	33.6%
वनउत्पादन	Count	0	0	2	0	0	2
	% of Total	.0%	.0%	.5%	.0%	.0%	.5%
मासेमारी	Count	2	0	0	0	0	2
	% of Total	.5%	.0%	.0%	.0%	.0%	.5%
बेरोजगार	Count	4	0	0	0	0	4
	% of Total	1.1%	.0%	.0%	.0%	.0%	1.1%
एकूण	Count	61	61	146	66	41	375
	% of Total	16.3%	16.3%	38.9%	17.6%	10.9%	100.0%

(X^2 = 49.447, df=20, C.C.=0.341, N=375, P> 0.05)

CamScanner

उपरनिर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये उत्तरदात्याने रोजगार या चलाला स्पष्ट करत असतांना त्याचे शेती, शेतमजुरी, हातमजुरी, वनउत्पादन, मासेमारी, बेरोजगार असे पर्याय देण्यात आले आहेत तर अवलंबित चलात उत्तरदात्याची मासिक उत्पन्न स्थिती दर्शविलेली आहे. या चलात रु.१००० पेक्षा कमी, रु.१००१ ते २०००, रु.२००१ ते ३०००, रु.३००१ ते ४०००, रु.४००१ पेक्षा अधिक असे पर्याय देण्यात आले आहेत.

आदिवासींच्या रोजगारात सर्वात जास्त उत्तरदाते हे शेती करणारे (४७.७ प्रतिशत) दिसून आले यात २०.८ प्रतिशत उत्तरदाते रु.२००१ ते ३००० उत्पन्न असणारे दिसून आले तर ९.३ प्रतिशत उत्तरदाते रु.१००१ ते २००० मासिक उत्पन्न असणारे दिसून आले. त्या खालोखाल ६.४ प्रतिशत उत्तरदाते रु.३००१ ते ४००० उत्पन्न असणारे दिसून आले तर ५.९ प्रतिशत उत्तरदाते हे रु.१००० पेक्षा कमी उत्पन्न असणारे दिसले तर ५.३ प्रतिशत उत्तरदाते रु.४००१ पेक्षा अधिक असणारे दिसून आले.

हातमजुरी करणारे (३३.६ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले. यात १०.४ प्रतिशत उत्तरदाते रु.२००१ ते ३००० उत्पन्न घेणारे दिसून आले तर ६.९ प्रतिशत उत्तरदाते हे रु.३००१ ते ४००० उत्पन्न घेणारे दिसले. तर ६.४ प्रतिशत उत्तरदाते हे रु.१००० पेक्षा कमी उत्पन्न असणारे दिसले तर ५.३ प्रतिशत उत्तरदाते रु.१००१ ते २००० उत्पन्न असणारे दिसले. त्या खालोखाल ४.५ प्रतिशत उत्तरदाते हे रु.४००१ पेक्षा अधिक उत्पन्न घेतांना दिसले.

शेतमजुरी करणारे (१६.५ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले. यात ? प्रतिशत उत्तरदाते रु.२००१ ते ३००० उत्पन्न घेणारे दिसून आले तर ४.३ प्रतिशत उत्तरदाते रु.३००१ ते ४००० इतके उत्पन्न घेणारे दिसले तर २.४ प्रतिशत उत्तरदाते रु.१००० पेक्षा कमी दिसून आले. त्या खालोखाल १.६ प्रतिशत उत्तरदाते हे रु.१००१ ते २००० इतके उत्पन्न असलेले दिसून आले. तर १.१ प्रतिशत उत्तरदाते रु.४००१ पेक्षा अधिक उत्पन्न असणारे दिसून आले.

बेरोजगार असलेले (१.१ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले. यात १.१ प्रतिशत उत्तरदाते हे रु.१००० पेक्षा कमी उत्पन्न असणारे दिसून आले. वनउत्पादन घेणारे (०.५ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले. यामध्ये ०.५ प्रतिशत उत्तरदाते हे रु.२००१ ते ३००० इतके उत्पन्न घेणारे दिसून आले. मासेमारी करणारे (०.५ प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले. यात रु.१००० पेक्षा कमी मासिक उत्पन्न घेणारे उत्तरदाते दिसून आले.

यावरून असे स्पष्ट होते की, रूपये २००० ते ३००० मासिक उत्पन्न असलेल्या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ४७.७ प्रतिशत असून त्यातील बहुतांशी शेती करणारे आहेत. म्हणजेच रोजगाराची स्थितीचा निवेदकाच्या मासिक उत्पन्नाच्या स्तरावर सकारात्मक प्रभाव होतो. रोजगाराचे स्वरूप आणि मासिक उत्पन्न या दोहोंचा सहसंबंध धन स्वरूपाचा आहे. ($x^2 = 49.447$, df = 20, C.C. -0.341, N=375, P>0.05) कामाचे स्वरूप स्थायी (म्हणजेच शेती, हातमजूरी) असेल तर मिळणारे उत्पन्न हे योग्य स्वरूपाचे असते. परंतु जर रोजगाराचे स्वरूप अस्थायी स्वरूपाचे (म्हणजेच शेतमजूरी, वनोत्पादन, मासेमारी) असेल तर मिळणारी उत्पन्न हे अल्प असते. म्हणून या परिसरातील शेतजमीन सुधारण्यासाठी शासनाने आदिवासींना विविध कृषी योजना, जलसंधारणाच्या योजना, विहिरी यासारख्या सुविधा उपलब्ध करून द्याव्या जेणेकरून शेतीतून बारमाही उत्पन्न त्यांना प्राप्त होऊ शकेल. त्याच प्रमाणे वनसंवर्धन मोठ्या प्रमाणात झाल्यास त्यातूनही वनउत्पादन (फळ-फळावळे, डिंक, मध, जळाऊ सरपण) प्राप्त होऊ शकेल व त्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण होऊ शकतील व आदिवासींना स्थायी उत्पन्नाचा स्त्रोत, मार्ग उपलब्ध होईल.

आदिवासींचे स्थलांतर थांबविण्यासाठी व त्यांना आर्थिक सक्षम करण्यासाठी काही उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे. जेणेकरून त्यांना त्यांच्या स्थानिक क्षेत्रातच मोठ्या प्रमाणात रोजगार व आकर्षक मजूरी प्राप्त होऊ शकेल.

१) आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतात आधुनिक शेती, फळबाग, वनशेती, वनस्पती शेती, औषधी वनस्पती शेती, सामुहिक शेती, भाजीपाला शेती, फुलबाग इ. कार्यक्रम राबविणे त्यासाठी जनजागृती, प्रशिक्षणे, सबसीडी, बाजारपेठा इ. ची व्यवस्था करणे.

२) उत्पादन व्यवस्था - फळांचे रस, मुरांबे, लोणची, वनस्पती, औषधी, मध इ. चे स्वयंरोजगार/ लघुव्यवसायास चालना देणे.

३) पशुधन - गाई, म्हशी, शेळ्या, पशु, कोंबड्या, बदक पालन, दुध व्यवसाय व प्रक्रीया, खत व्यवसायास चालना देणे.

४) तंत्रविकास - सुतारकाम, लोहारकाम, मोटार वायरिंग, वाहनचालक इ. साठी प्रशिक्षण केंद्रे व प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवून व्यवसाय निर्मितीस चालना देणे.

५) नौकर भरती - विविध क्षेत्रातील राखिव जागा व पोलीस भरती, सैन्य भरती, सी.आर.पी., एस.आर.पी., बी.एस.एफ. रेल्वे पोलीस, निवड मंडळ इ. दृष्टीने युवक युवतींना प्रशिक्षण व पुर्व तयारी करून घेणे.

६) आदिवासी क्षेत्रातील स्वयंसेवी संस्था व स्वयंसेवक यांच्या मदतीने विविध नविन व्यवसायांची निर्मिती, प्रशिक्षण व चालना देण्यास प्रेरणा द्यावी.

७) रोहयो, वनविभाग व ग्रामपंचायतीद्वारा राबविल्या जाणाऱ्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे व त्या योजनांमधील त्रुटी दुर करणे.

८) स्थलांतरामुळे आदिवासी एकाच ठिकाणी न राहता काम मिळेल त्या ठिकाणी वास्तव्य करीत असतात. अशा स्थलांतर करणाऱ्या कुटुंबाचा शोध घेऊन त्यांची नोंद करणे व त्यांच्यासाठी विविध योजना राबविणे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- आगलावे प्रदिप (२०१०). 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन
- कोंडीतकर सुरेश (२००८), 'आदिवासी जीवन रू कथा आणि व्यथा', पुणे : सुगावा प्रकाशन.
- गारे गोविंद (२०००). 'महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, पुणे': कॉन्टिनेन्टल पब्लिकेशन
- गारे गोविंद. 'सातपुड्यातील भिल्ल', पुणे : कॉन्टिनेन्टल पब्लिकेशन
- चौधरी एस. एन. (२०१२). 'आदिवासी विकास : उपलब्धियाँ एवं चुनौतियाँ भाग-१', न्यु दिल्ली रू कन्सेप्ट पब्लिशिंग कंपनी प्रा. लि.
- जोशी बी. आर. (२००८). 'सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिद्धांतांचा कोश', मानसशास्त्र पुणे रू डायमंड पब्लिकेशन्स.
- पाटे सुमन (१९९२). 'औद्योगिक समाजशास्त्र', नागपूर : विद्या प्रकाशन.
- लोटे रा. ज. (२००४), 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', नागपूर : पिंपळापुरे अँण्ड कं. पब्लिशर्स
- शेख फारूक के. (२०१४). 'आदिवासी समाजातील व्यसनाधिनता', धुळे : सम्यकता प्रकाशन.

Self Attested.

Y. P. Mahure

CamScanner

Impact Factor - 6.625 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue - 224 (A)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

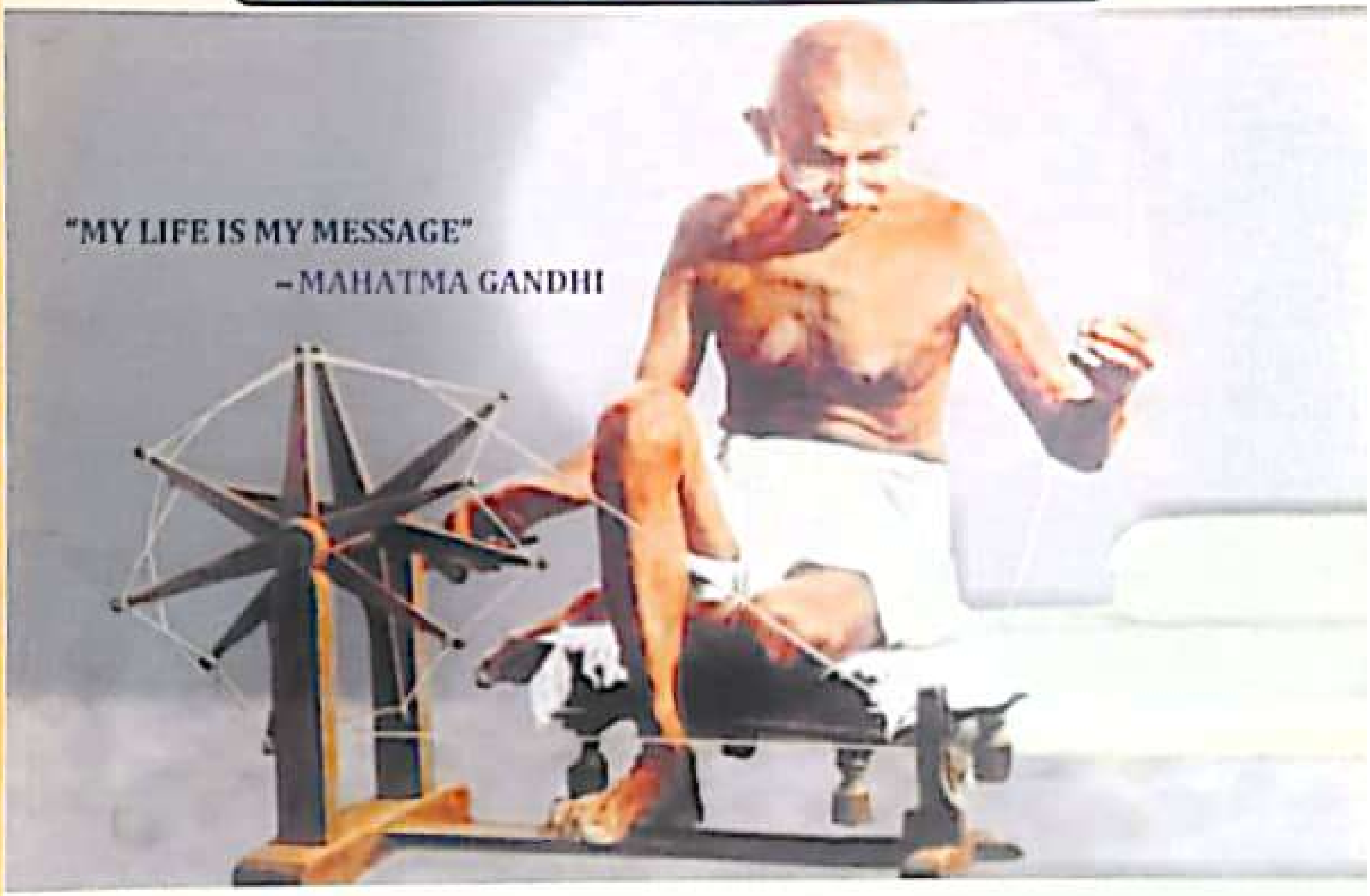

Guest Editor :
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor :
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
(Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

CamScanner

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue – 224 (A)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

Guest Editor
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

CamScanner

ISSN : 2348-7143
February-2020

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखक/ लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	आज के संदर्भ में गांधी चिंतन की उपादेयता	प्राचार्य डॉ.विश्वास पाटील	05
2	गांधीजींच्या सत्याग्रहाची संकल्पना	डॉ.राहुल कापुरे	10
3	गांधीप्रणीत राजकारणाची नैतिकता (राजकारणाचे आध्यात्मीकरण)	डॉ.रेखा शेरकर	12
4	ग्राम विकासात गांधीजींचे योगदान	डॉ.बाळकृष्ण पाटील	15
5	महात्मा गांधींचे सर्वोदय तत्त्वज्ञान	डॉ.श्रेया चौधरी	18
6	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	प्रा. उज्ज्वला महाजन	20
7	मूलोद्योगी शिक्षण योजना	डॉ.आनंद वाघ	24
8	राष्ट्रीय सुरक्षेतील सामाजिक समस्या व गांधी विचार	डॉ.आर.एस.पवार	27
9	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ.आर.एस.वानखेडे	31
10	महात्मा गांधींची स्वराज्याची संकल्पना	डॉ.रमेश शेवाळे	34
11	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ. जी.एन.पाटील	37
12	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	गायत्री रावंदळे	40
13	जागतिक अस्थिरतेत गांधी विचारांची उपयुक्तता	प्रा.अशोक बसावे	42
14	राष्ट्रपिता महात्मा गांधींची ग्राम स्वराज्य संकल्पना	स्वप्नील भोगले	45
15	महात्मा गांधी आणि लोकशाही प्रक्रिया	प्रा.कमलाकर इंगळे, डॉ.के.जी.पोकळे	48
16	महात्मा गांधींची ग्राम स्वराज्य संकल्पना	डॉ.ताराचंद सावसाकडे	50
17	महात्मा गांधींची शिक्षण विषयक संकल्पना – एक विश्लेषण	डॉ.सखाराम गोरे	54
18	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ.व्ही.व्ही.लाडे	57
19	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ.विनोद मोरे	60
20	गांधीजींच्या सत्याग्रह संकल्पना	श्री.शिवाजी नेटके	64
21	महात्मा गांधींचे भारतीय अर्थव्यवस्थेसंबंधी विचार	डॉ.राजू नावके	67
22	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महात्मा गांधींचे योगदान	अजय फड	70
23	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ. जयदेव देशमुख	72
24	गांधीजीप्रणीत अर्थकारण	डॉ. जयश्री सरोदे	77
25	महात्मा गांधींची विचारसरणी	प्रा.ए.एम.काळबांडे	81
26	चित्रपट माध्यमांवर महात्मा गांधींच्या विचारांचा व तत्त्वज्ञानाचा पडलेला प्रभाव	प्रा.राजविरेंद्रसिंग गावीत	84
27	राष्ट्रपिता महात्मा गांधींचा अस्पृश्यतेबाबतचा दृष्टीकोन	डॉ.योगेश महाजन	87
28	महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान : धार्मिक अथवा नैतिक	डॉ. बालाजी पवार	89
29	गांधीजींचे शिक्षण विषयक तत्त्वज्ञान	डॉ. प्रमोद गायकवाड	93
30	महात्मा गांधींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व मराठी ग्रामीण कादंबरीतून बदलत्या खेड्याचे स्वरूप	डॉ.किशोर पाठक, प्रा.दिनानाथ पाठक	97
31	आधुनिक काळात महात्मा गांधींच्या विचारांचे महत्त्व	डॉ.कल्पना भारंबे	100
32	मराठी साहित्यावर गांधीवादाचा प्रभाव : एक अभ्यास	डॉ. सुषमा तायडे (अहिरे)	103
33	महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार	डॉ. स्वाती महाजन	107
34	महात्मा गांधींच्या सर्वोदय विचारधारेची आधुनिक ग्रामविकासातील उपयुक्तता	प्रा. सुधाकर निळे	110
35	महात्मा गांधींची ग्राम - स्वराज्य संकल्पना	प्रा. जगदीश सोनवणे	113

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, | February-2020
Special Issue 224 (A) : Relevance of Gandhian Thoughts
Peer Reviewed Journal

राष्ट्रपिता महात्मा गांधींचा अस्पृश्यतेबाबतचा दृष्टिकोन

प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन
सहा. प्राध्यापक
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,जळगाव

प्रस्तावना :

अस्पृश्यांनाच अतिशुद्र म्हटले जात असे त्यामध्ये महार,मांग, ढोर, चांभार या प्रमुख जाती होत्या. त्यापैकी महार ही संख्येने मोठी जात होती गाव येथे महारवाडा अशी म्हणत रूढ झाली होती. सार्वजनिक देवालय, पाणवठे येथे अस्पृश्यांना प्रवेश नव्हता. अस्पृश्य जातीतही पोटभेद होते. पेशवे काळात महार, मांग, चांभार, भंगी या जातीने रस्त्याने थुंकण्यास ही परवानगी नव्हती. कारण त्यामुळे रस्ताच बाटतो असा सवर्णांचा समज होता. अस्पृश्यांचा स्पर्श झाला तर स्नान करावे अशी एक समजूत होती अश्या सर्व परिस्थितीत अस्पृश्यता निर्मुलनासाठी आवश्यकता होती. महात्मा गांधींनी त्याबाबत अनेक पावले उचलली व समाजातील या सर्व प्रथा बंद करण्याची एक मोहिमच त्यांनी हाती घेतली होती.

उद्देश:

१. महात्मा गांधीजींचे अस्पृश्यते बाबतचा दृष्टिकोन अभ्यासणे.
२. अस्पृश्यता निवारण करून समाजात समानता निर्माण करण्यासाठी गांधीजींचे विचार अभ्यासणे.

गृहितकः

१. अस्पृश्यतेचा भेद कमी करून सर्वजातींच्या लोकांना समान वागणूक मिळावी अशी विचारधारा महात्मा गांधीजींची होती.
२. शोषण विरहित समाज रचना असावी ही गांधीजींचे मत होते.

अध्ययन पध्दती:

प्रस्तुत शोध निबंधाचे स्वरूप वर्णनात्मक असल्याने दुय्यम स्त्रोताचा वापर तथ्य संकलनासाठी करण्यात आलेला आहे. विविध ग्रंथ, अहवाल, मासिके, नियतकालीके या द्वारे तथ्य संकलीत करून तथ्यांचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे व त्यानुसार निष्कर्षांची मांडणी केली आहे.

विषय विवेचन :

शोषण विरहित आदर्श समाजाची निर्मिती हे गांधींजींचे स्वप्न होते त्याचा आर्थिक विषमता व शोषण यांना विरोध होता. गांधीजी अहिंसेचे उपासक होते त्यांचा हृदय परिवर्तनाच्या मार्गावर विश्वास होता. संघर्ष व हिंसा या मार्गांनी आदर्श राज्याची स्थापना करता येणार नाही असे त्यांनी म्हटले होते. अस्पृश्यतेस त्यांनी कठोरपणे विरोध केला कारण अस्पृश्यतेस वैदिक धर्मात स्थान नाही असे त्यांनी कठोरपणे विरोध केला. ही अमानवीय प्रथा आहे. तेव्हा ती समाजाच्या कोणत्यास घटकास लागू केली जाऊ नये. अस्पृश्यतेचा संबंध स्वच्छतेशी असावा. जन्माशी नव्हे घाणेरडी, प्रवृत्ती घाणेरडी राहणी अस्पृश्य असावी, व्यक्ती किंवा विशिष्ट जात समुह नव्हे अस्पृश्यतेच्या प्रथेला त्यांनी कडाडून विरोध केला होता. अस्पृश्यता हा हिंदु धर्मावरील कलंक आहे. अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य करण्यासाठी १९३३ मध्ये त्यांनी हरिजन सेवक संघाची स्थापना केली. तसेच या प्रश्नावर लोकमत जागृत करण्यासाठी त्यांनी हरिजन नावाचे साप्ताहिक ही सुरू केले त्यांच्या विचारापासून व कार्यापासून प्रेरणा घेऊन कॉंग्रेसच्या अनेक कार्यकर्त्यांनी स्वतःला अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्याला वाहून घेतले होते. महात्मा गांधी अस्पृश्य या शब्दासाठी गांधीजींनी हरिजन हा पर्यायी शब्द रूढ केला. सवर्ण हिंदु एवढेच हरीजनांना सुध्दा सार्वजनिक जीवनात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक राजनैतिक, सांस्कृतिक हक्क मिळाले पाहिजे असे गांधीजी म्हणत म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यता निवारणसाठी सर्व सवर्णांना आवाहन केले.

गांधीच्या मते अस्पृश्यता आणि हिंदु धर्माचा तसा काहीही संबंध नाही अस्पृश्यतेचा उदय धर्मातून झाला नाही तर अहंकारातून झाला आहे. अस्पृश्यता ही समाज उद्‌भवित आहे. त्यामुळे आपण सर्वांनी अस्पृश्यता दूर करण्याचा प्रयत्न केला

CamScanner

पाहिजे. अस्पृश्यतेच्या प्रयत्नातून समाजाची अपरिमित हानी झाली आहे. गांधीजी म्हणतात "जो पर्यंत अस्पृश्यतेला आपल्या धर्माचे अंग न मानता आणि स्पर्श करणे पाप मानतो तो पर्यंत खऱ्या अर्थाने स्वराज्य प्राप्ती ही असंभव गोष्ट आहे.

गांधीजींनी अस्पृश्तेच्या प्रश्नाचे गांभीर्य लक्षात घेऊन अस्पृश्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी अथक प्रयत्न केले त्यांनी अस्पृश्यतेचा प्रश्न केवळ राजकीय दृष्टिकोनातून हाताळला नाही. तर त्यांना सामाजिक न्याय अपेक्षित होता.

अश्या रितीने गांधीजींनी सवर्णांनी आपली मानसिकता बदलावी असे त्यांचे मत होते व अस्पृश्यांनी हिंदू धर्मात राहून आपली सहनशिलता वाढवावी व मत परिवर्तनाची वाट पहावी असे आवाहन केले.

अस्पृश्यता निवारणसाठी सहभोजन व सहविवाह नको :

अस्पृश्यता निवारणासाठी सहभोजन व सहविवाह हे मार्ग गांधीजींना कुचकामी वाटत होते. भोजन व विवाह याबाबत प्रत्येक स्त्री-पुरूषाला स्वातंत्र्य असले पाहिजे. बेटी-व्यवहाराबाबत आपण आपल्या मुलावर कोणतीही सक्ती करून नये असे गांधीजी म्हणत. सरकारी समारंभांना या कार्यास हरिजनांना निमंत्रित केले पाहिजे असे गांधीजी म्हणत.

निष्कर्ष :

महात्मा गांधीनी १९२०-२१ सालापासुन अस्पृश्यता निवारण करण्याच्या दृष्टिने वेळोवेळी विचार मांडले आहेत

१. अस्पृश्यांनी हिंदू धर्मांवरील कलंक आहे तो नष्ट केला पाहिजे.
२. अस्पृश्यता हा प्रश्न सोडवला पाहिजे अशी त्यांची विचारधारा होती.
३. अस्पृश्यतेचे उच्चाटन करावे ते सवर्ण हिंदूनी, हिंदूधर्मासाठी व स्वतःसाठी पश्चाताप म्हणून केले पाहिजे असे त्यांना वाटत असे.
४. अस्पृश्यांना आपले सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक हक्क मिळाल्याने त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ सुची:

१. श्रीराम निकम "गांधी-आंबेडकर अस्पृश्यमुक्ती"
२. गाठाळ एस. एस. (२०१७) "महाराष्ट्रातील समाजसुधारक"कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद
३. डॉ.व्हि.जी. कुलकर्णी "भारतीय राजकीय विचारवंत " कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
४. पुरूषोत्तम थोटे " समाजकार्याची मुलतत्त्वे"
५. डॉ. दा.धो.काचोळे " भारतीय सामाजिक विचारवंत " कैलाश पब्लिकेशन
६. गांधी वाङःमय प्रकाशन समिती- गांधी विचार दर्शन खंड ७ हरिजन
७. के.सागर."महाराष्ट्रातील समाजसुधारक " कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

CamScanner

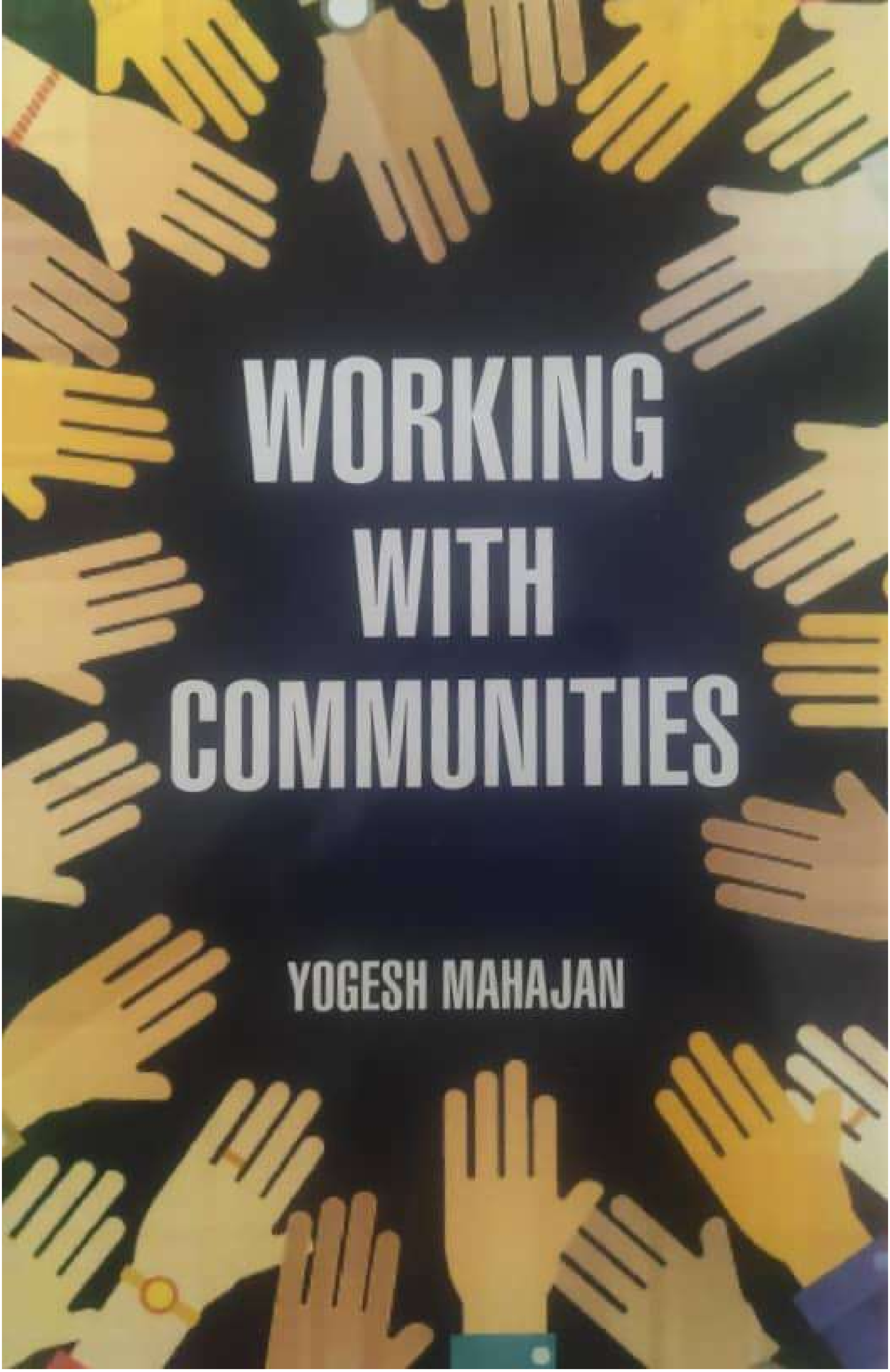

CS CamScanner

Published by :
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Working with Communities

© Publisher

First Published: 2020

ISBN 978-93-90253-50-0

₹ 995/-

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

PRINTED AT

Aryan Digital Press, Delhi

CamScanner

Contents

Preface V

1. Understanding Community **1**

Community Construct: Sociological Insights 2
Community as Bounded by Geographical Space 3
Communities of Interest 4
Difference between Community and Society 7
Community Social Work 8
Meaning and Definition of Community Organisation 9
Community Work and Community Organization in Social Work 13
Principles of Community Organisation 14
Value Orientation of Community Organisation 16

2. Community Organization as a Method of Social Work **25**

Contemporary Definitions of Community Organization 26
Community Organization in Social Work 36
Community Organization as an Integrated Method 41
History of Community Organisation 41
Objectives of Community Organization 43
Models of Community Organization 44
Principles of Community Organization 44
Steps in Community Organization 45
Community Organization as Macro Method 45
Community Organization as a Problem Solving Method 46
Relevance of Community Organization for Community Development 48
Community Organization and Community Development 51
Distinction between Community Development and Community Work 52
Distinction between Community Organisation and Community Development 64
Working with Individuals, Families, and Groups within the Community 66
Concept and Dimensions of Power 67
Barriers to Empowerment 72

CamScanner

3. Community Organization: Concepts and Principles 74

Community Work and Community Organization in Social Work 77

Principles of Community Organisation 79

4. Strategies and Tools of Community Organization 86

Effective Strategies in Community Organization 89

Changing Through Community Organization 91

Participatory Rural Appraisal 95

Participatory Rural Appraisal in the Development 98

Grouping of the Key Techniques of the PRA 98

Basket of Techniques 99

Constraints for Participatory Management and Development 104

PRA Tools 109

Key Informant Interview 112

Public Interest Litigation PIL 115

5. Current Issues in Community Organization and the Role of the Community Organiser 116

Working With the Community Power Structure 117

The Relevance of Power and Leadership in Community Organisation 121

Gender Sensitive Community Organization Practice 124

Roles of Community Organiser 127

Skills in Community Work 134

Practice Skills 139

Role of Community Organizer in Dissimilar Settings 141

Steps of Community Organisation 144

Features of a Community Organizer 150

6. Skills in Community Organization 154

Developing a Community Profile 154

Information Gathering and Synthesis 156

Information Gathering And Synthesis 157

Determine Your Information Sources 165

Plan For Collecting Information 169

Problem Analysis and Redefinition 174

Formulation of Achievable Objectives 175

Development of Community Confidence and Willpower 175

Work Out the Alternatives 176

Selection of an Appropriate Alternative 176

Work Out a Plan of Action 177

Mobilisation of Resources 177

Implementation of Action 178

CS CamScanner

Evaluation of Action 178
Modification 179

7. **Strategies and Skills** **180**
Listen to People 185
Clarify Your Goals 186
Frame Strategies for Action 186
Build Local Leadership 187
Mobilize People 188
Organization for Locality Development 188
Social Planning or Policy Change 189
Organizing for Social Action, or Systems Advocacy 189
Strategies and Tactics in Social Action 191
Planning Strategies 195
Managerial/Mobilization Strategies 198
Skills in Social Action 204

8. **Recording in Community Organization** **208**
Records and Reports 208
Types of Recording 209
Importance of Records and Reports 212
Purpose of Records 213
Value and Uses of Records 214
Principles of Record Writing 215
Filling of Records 216
General Guidelines for Maintaining Records 216
Techniques to Record Your Observations 218
Video and Audio Recordings 219
Illustrations/Drawings 220
Examples of Things to Document While Observing 220
Sampling Techniques 221

9. **Approaches to Community Organization** **225**
Records and Reports 225
Approaches in Community Development 229
Types of Community Organization 235
Ecological Perspectives on Community Organizations 237
Approaches to Community Organizing 241
Process of Community Organization 243
Applications for Children and Teens 244
Current Trends in Community Organizing for Youth 245
Neighbourhood Development Model 250
Non-Profit Organization 252
Neighbourhood Council 254
Community Chest 257

CamScanner

10. Role of Community Organiser in Different Settings 259
Settings of Community Organisation 260
Steps of Community Organisation 263
People/Community 263
Characteristics of A Community Organiser 269
Skills of an Effective Community Organiser 270
Roles of Community Organiser 272

Bibliography 281

Index 283

CamScanner

Volume – 10 (Issue –13) November-2020 ISSN- 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
5.13

NEW TRENDS IN RESEARCH

November-2020

CamScanner

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

(Peer Reviewed) Volume- 10, ISSUE-13, November- 2020

COSMOS

Special Issue Editor

Dr.Chandrashekhar D.Wani
DES's M.D.Palesha Commerce College, Dhule

Dr.Shivaji B. Patil
Late Annasaheb R.D.Deore Arts and Science College, Mhasadi, Tal.Sakri, Dist.Dhule

Editorial Board

Prof.Andrew Cherepanov,Detroit Michigan, (USA)
Ngyuyen Kim Anth, (HANOI) Vietnam
Dr.R.K.Narkhede, Nanded
Prin. Dr.J.B.Anjane, Ainpur
Prof.B.P.Mishra, Aizawal (Mizoram)
Dr.L.N.Varma, Raipur (C.G.)
Dr.R.J.Varma, Bhavanagar (Guj)
Dr.C.V.Rajeshwari, Pottikonda (A.P)
Dr.S.B.Gaikwad, Miraj
Dr.D.D.Sharma, Shimla (H.P)
Dr.Venu Triwedi, Indore (M.P.)
Dr.Chitra Ramanan, Navi Mumbai
Dr.Kaveri Dabholkar, Bilaspur (C.G.)
Dr.Jadhao Subhash P., (Washim)
Dr.A.D.Bhosale, (Khamgaon)

Special Editorial Board

Vice-Prin. Dr.Raju G.Shrirame- Nagpur
Prin.Dr.Ajitkumar Jaiswal-Navapur
In-Charge Prin.Dr.Nandini Deshpande- Pune
Dr.Vyankatesh Yannawar-Nanded
Dr.Naresh Kolte- Nagpur
Dr.Sunil Baviskar- Dhule
Dr.Sandip Ghodke – Mumbai
Dr.Nitin Badgujar – Jalgaon
Dr.Rahul Deshmukh- Jalna
Dr.Sambaji S.Patil-Dhule
Dr.Siddhi U. Jagdale –Mumbai
Dr.Snehal D.Shembekar

या संपादित अंकातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबधित लेखकांची असून त्या संबधी संपादन, प्रकाशक, मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

Note: The opinions/views expressed in the articles in this Issue by the authors are of their own. The Publisher, Editor & Editorial Members does not necessarily agree with them. The authors themselves are responsible for the contents of their Research Paper/Articles

Editor

Dr.R.V.Bhole

Address:- 'Ravichandran' Survey No -101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) Pin-425102 www.jrdrvb.com

CamScanner

34	राष्ट्रवादाची सैध्दांतिक मांडणीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ.संभाजी संतोष पाटील	237-246
35	कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्र.प्राचार्य डॉ.जे.एस. हटवार	247-254
36	ग्रंथालय आणि नॅक मूल्यांकन	डॉ.संजय नारायण मोरे	255-261
37	धुळे शहरातील धोंडो शामराव गरुड जिल्हा वाचनालयाचा इतिहास	प्रा.डॉ. पी.एस. सोनवणे, दुर्गेश मोतीलाल खैरनार	262-268
38	धुळे जिल्हयातील भिल्ल (आदिवासी) समाजाची आर्थिक स्थिती – एक दृष्टीक्षेप	श्री नितीन मांगुलाल महाले	269-278
39	शेती व्यवसाय-हवामान बदलाचा परिणाम	Dr. Vasanti S.Nichkawade	279-284
40	भारताचा मानव विकास	प्रा.डॉ.विनोद बागवाले	285-289
41	महाराष्ट्रातील पाणलोट क्षेत्र व जलसंवर्धनाचा विकास एक आढावा	प्रा. डॉ.एस. यु. अनपट	290-310
42	गोंदिया जिल्हयातील नगरपालिकांची स्थापना	प्रा.डॉ. राजेश एम.बन्सोड	311-320
43	समाजाचे साहित्यातील प्रतिबिंब	डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे	321-324
44	संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानात लोक सहभागाच्या उदासीनतेची कारणांचे अध्ययन: विशेष संदर्भ- हिंगोली जिल्हा	प्रा. अशोक सटवाजी हनवते	325-331
45	विकासशील देश में सूचना प्राप्ती हेतु डिजिटल ग्रंथालयों की भूमिका : एक अध्ययन	डॉ. वंदना एच. जामकर	332-338
46	सयाजीराव गायकवाड का ग्रंथालय एवं शिक्षा के क्षेत्र में योगदान : एक अध्ययन	डॉ. एस.एम.जाऊळकर	339-344
47	ओमप्रकाश वाल्मीकि की कहानियां: दलित चेतना का मूल आधार 'मानवतावाद'	डॉ.चंद्रभान लक्ष्मण सुरवाडे	345-351
48	आदिवासियों की बदलती अर्थव्यवस्था और उनके पारंपरिक और मानसिक जीवन पर उनका प्रभाव (विशेष संदर्भ पाल परिसर तहसील रावेर जिला जलगांव)	डॉ.नितिन रामदास बडगुजर	352-357
49	आदिवासी महिलाओंका दर्जा एवं भूमिका तथा मीडिया	प्रा.डॉ.योगेश प्रल्हाद महाजन	358-363
50	सूचना प्रौद्योगिकी और हिंदी	प्रा.डॉ.वनिता त्र्यंबक पवार	364-371
51	पुर्व विदर्भ मे मनरेगा का सामाजिक अंकेक्षण (अवधारणा एवं प्रक्रिया)	डॉ. सरला एन. शनवारे, मार्गदर्शक बाबा मुरलीधर मेश्राम	372-378
52	A Study On Entrepreneurship Education – A Need of the Hour	Dr. Nandini Milind Deshpande	379-385

CamScanner

आदिवासी महिलाओंका दर्जा एवं भूमिका तथा मीडिया

प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन, धनाजी नाना विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चैधरी समाजकार्य महाविद्याल, जलगाँव, महाराष्ट्र

परिचय:

आदिवासी समाज का अध्ययन करते वक्त, आदिवासी समाज में महिलाओंकी क्या स्थिति है इस विषय पर परिमर्श करना महत्त्वपूर्ण है। हर समाज में महिला एवं पुरुषों का दर्जा एवं भूमिका भिन्न स्वरुप में पाई जाती है। महिलाएँ समाज का एक महत्वपूर्ण घटक है। महिलाओंका दर्जा, उनकी आर्थिक स्थिती, पारिवारिक स्थिति, जात, शिक्षा आदि बिंदूओं पर निर्धारीत होता है। समुचे विश्व में आदिवासी जनजाती अलग अलग समुहों में बटी है। हर समुह का अपनी अलग परंपराए है और इसी परंपराओं के आधार पर वे अपना जिवन व्यतीत करते हैं। आदिवासी महिलाओंका दर्जा एवं भूमिका निम्न बिंदूओं पर आधारीत है-

1) पारिवारिक वितीय सहाय 2) मातृवंशीय समुदाय 3) पितृवंशीय समुदाय 4) पुरुष महिला अनुपात 5) धार्मिक परंपराए आदि.

(ऐबोरिजिनल) शब्द का प्रयोग किसी भौगोलिक क्षेत्र के उन निवासियों के लिए किया जाता है जिनका उस भौगोलिक क्षेत्र से ज्ञात इतिहास में सबसे पुराना सम्बन्ध रहा हो। परन्तु संसार के विभिन्न भूभागों में जहाँ अलग-अलग धाराओं में अलग-अलग क्षेत्रो से आकर लोग बसे हों उस विशिष्ट भाग के प्राचीनतम अथवा प्राचीन निवासियों के लिए भी इस शब्द का उपयोग किया जाता है। उदाहरणार्थ] ^इंडियन^ अमरीका के आदिवासी कहे जाते हैं और प्राचीन साहित्य में दस्यु] निषाद आदि के रूप में जिन विभिन्न प्रजातियों समूहों का उल्लेख किया गया है उनके वंशज समसामयिक भारत में आदिवासी माने जाते हैं।

शोधपित्रका उद्देश्य:

विभिन्न आदिवासी समुदायों में आदिवासी महिलाओंका दर्जा एवं भूमिका की जानकारी प्राप्त करना।

शोधपत्रिका परिकल्पना:

आदिवासी जनजातियों की परंपरओं के आधार पर महिलाओंका दर्जा एवं भूमिकाए बदलती हुई दिखाई देती है।

तथ्य संकलन:

CamScanner

प्रस्तुत शोधपत्रिका निर्माण करने हेतु संशोधक ने द्वितिय माध्यमों का प्रयोग किया है। मुख्यतः आंतरजाल, किताबे, समाचारपत्र आदि.

प्रत्येक व्यक्ति को समाज मे एक विशेष दर्जा प्राप्त है और एक व्यक्ति को उस स्थिति के अनुसार भूमिका निभानी होती है। सामाजिक स्थिति और भूमिका दोनों की अवधारणाएं सामाजिक स्थिति से संबंधित हैं।

आदिवासी महिलाओं की स्थिति आर्थिक सहयोग से निर्धारित होती है। इनमें शिकार, वानिकी, पशुपालन, कृषि प्रणाली, औद्योगिक श्रमिक, मजदूर आदि शामिल हैं। वन संग्रह में, पुरुष और महिलाए कंद के कारण फल, पते, फूल, कीड़े, शहद, आदि को एक ही रूप में इकट्ठा करते हैं। इसलिए, ऐसी जनजातियों मे, महिलाओं और पुरुषों की स्थिति समान पाई जाती है।

जबकि पुरुष शिकार, मछली पकड़ने के प्रभारी होते हैं, महिलाएँ सफाई, खाना पकाने आदि के प्रभारी होती हैं। दूसरे शब्दों में, इस अवस्था में पुरुषों की स्थिति बेहतर होती है और महिलाओं की तुलना में पुरुषों की तुलना मे कमतर होती है। पशुपालन में गाय, भैंस, बकरी, भेड़ आदि पाले जाते हैं। कुछ जनजातियों में, डेयरियों को मंदिर जैसा दर्जा दिया जाता है, इसलिए महिलाओं तक उनकी पहुंच नहीं है। संपूर्ण पशुपालन और डेयरी व्यवसाय पुरुषों द्वारा चलाया जाता है, जबकि महिलाएं पुरुषों की नौकरियों में लगी रहती हैं जैसे ऊन की बुनाई, ऊन से कपड़े बनाना, सिलाई आदि काम महिलाओं द्वारा किया जाता है। तदनुसार, कुछ समुदायों में, पुरुषों को एक बेहतर स्थान दिया गया है जबकि कुछ समुदायों में, महिलाओं को एक बेहतर स्थान दिया गया है।

आदिम समुदाय, जो सामाजिक विकास क्रम में आदिम अवस्था के अधिक निकट हैं, उनमें अब भी मातृसत्तात्मक परिवार पाए जाते हैं। जो कबीले मातृवंशीय हैं वे प्रायरु मातृस्थानीय भी हैं, जहां पति परिवार का स्थायी या अस्थायी सदस्य होता है। पूर्वोत्तर के गारो कबीले में तो वह आगंतुक मात्र है, जो रात भर का मेहमान होता है। जिन मातृवंशीय और मातृस्थानीय कबीलों में मुखिया पुरुष है, उनमें भी स्त्री के अधिकारों और प्रतिष्ठा की दृष्टि से पितृवंशीय और पितृस्थानीय कबीलों की अपेक्षा इनकी स्थिति प्रायरु अच्छी है। कई पितृवंशीय कबीलों में भी नर और नारी का दर्जा लगभग समान है। बहुत सारे आदिम कबीलों मे विवाह विच्छेद और पुनर्विवाह का नियम है और इस संबंध से स्त्री और पुरुष को प्रायरु समान अधिकार हैं। मातृस्थानीय कबीलों मे परिवार अधिक स्थायी दिखाई पड़ता है। यह रक्तसंबंधियों का नैसर्गिक समूह मालूम पड़ता है। पूर्वोत्तर के अनेक आदिवासी समुदायों में

विवाह के बाद युवक को प्रायरू पांच वर्ष की अवधि तक ससुराल में रह कर यह सिद्ध करना पड़ता है कि वह गृहस्थी चलाने में सक्षम है।

आदिम समुदायों में लड़की को अपना पति चुनने की उतनी ही स्वतंत्रता होती है जितनी लड़के को। सामूहिक जीवन और यौन शिक्षा के लिए "घोटुल" जैसी प्रथाएं मध्य भारत के आदिवासियों में प्रचलित हैं, जहां युवक-युवती सामूहिक स्तर पर समान रूप से कुछ समय के लिए साथ-साथ जीवन गुजारते हैं। किसी कारणवश होने वाले पुनर्विवाह की दशा में भी स्त्री और पुरुष की इच्छा समान स्थान रखती है। परंपरा के स्तर पर आदिवासी समाज में दहेज प्रथा नहीं रही। यहां तो वर पक्ष द्वारा वधू पक्ष को कुछ न कुछ देना होता है। वर और वधू के बीच यहां विवाह पद्धति है, कोई "कन्यादान" वगैरह नहीं होता। अगर कन्यादान कहा जाए तो साथ में "वरदान" भी होता है। लड़की वालों के माथे पर लड़के वालों का कोई बोझ नहीं पड़ता।

स्त्री और पुरुष संबंधों की पड़ताल करते वक्त हमें श्रम की महिमा को समझना होगा। आदिम समुदायों में स्त्री और पुरुष दोनों समान रूप से श्रम करते हैं। स्त्री घर और बाहर के कामों में बराबर भागीदारी करती है। आदिवासी अंचलों के हाट-बाजारों मे पुरुषों की तुलना में स्त्रियों की भूमिका अधिक दिखाई देती है। परिवार और कबीलाई पंचायत के स्तर पर लिए जाने वाले फैसलों में स्त्री स्वर का सम्मान किया जाता है। पुरुष के पक्ष में जो भी बदलाव हमें दिखाई देते हैं, वे सब तथाकथित मुख्यधारा समाज के प्रभाव के कारण हैं, अन्यथा आदिवासी परंपरा में ऐसा नहीं होता रहा है।

एक महत्त्वपूर्ण बात कि भारत की अधिकतर आदिवासी भाषाओं में कोई स्त्री-सूचक गाली नहीं है। हालांकि आदिम समाजों में भी गालियां हैं, मगर उनके लिए दूसरे शब्द हैं। बाप बेटे जैसे परिवार के सदस्यों के बीच झगड़ा हो जाने पर जब गुस्सा फूटता है तो एक जना पूरी तरह चुप्पी साध लेता है या घर से निकल जाता है। "मेरी आंखों से दूर हो जा" या कि "मेरे सामने कभी नहीं आना" जैसी प्रतिक्रिया व्यक्त कर देगा। झारखंड की खड़िया भाषा में सबसे बुरी गाली है "तुझे बाघ खा जाए"। इसी तरह बस्तर में "तुझे देवता उठा कर ले जाए"। क्रोध के उग्रतम आवेश में मारपीट या कत्ल जैसी घटनाएं भी हो सकती हैं, लेकिन स्त्री को लेकर गाली नहीं दी जाएगी।

भारत जैसे पुरुष वर्चस्ववादी गैर-आदिवासी समाज के सामने आज सबसे बड़ी चुनौती है लिंगानुपात के गड़बड़ाने की। भारत के जो प्रदेश भौतिक समृद्धि और शिक्षा के क्षेत्र में सर्वोच्च स्थान रखते हैं, उनमें प्रति एक हजार पुरुषों के बीच स्त्रियों का अनुपात क्रमशः दिल्ली 866, पंजाब 893, हरियाणा 877 और चंडीगढ 818 है। चारों राज्यों का औसत

863.5 होता है। देश का कुल औसत एक हजार मर्दो पर 940 स्त्रियां हैं। आदिवासी बहुल प्रांतों में यह लिंगानुपात क्रमशः छत्तीसगढ़ 991, झारखंड 964, उत्तराखंड 963 और पूर्वोत्तर के आठों राज्यों का 950 है।

भगवान शिव के पौराणिक संदर्भो में शाकिनी, डाकिनी, पिशाचिनी, भैरवी, चंडिका, जोगिनी आदि नाम शक्ति की उपासना से संबंधित हैं। बौद्ध और जैन ग्रंथों में भी शकुनिका के नाम से स्त्री संबंधी इस मिथक को स्थान दिया गया है। इस तरह केवल भारत के आदिवासियों तक सीमित कर के इस इस प्रथा को नहीं देखा जाना चाहिए।

मातृ शक्ति-बोलि भाषा संवाद की पहिचान बताने वाली, दुनिया की प्रथम शक्ति है। परिवार की प्रथम गुरु, ज्ञान, चेतना, मान सम्मान की व शिखर तक पहुंचाने वाली शक्ति। प्रथम शब्द, रचनाकार, आवाज की अविष्कारक, गीत संगीत, कला सुर संगम को स्वर देने वाली महिला है। जन जातिय कबिलाई जिन्दगी में परिवार समाज के साथ जीने की कौशलता का आकूत भंडार महिला है। श्रेय और प्रेम में मातृ शक्ति दुनिया के इतिहास मे श्रेष्ट ही नही सर्वोत्तम है।

माँ के गोद मे अथाह स्नेह वात्सल्यता, बच्चा प्राप्त कर शैशव काल मे कितना खुश रहता है। जिसकी कल्पना नही की जा सकती। जीव जंतु भी अपनी मां के उदर से धरती पर आने के बाद यह अनुभव करते हैं। कोई भी अपनी मां का अपमान और अशुभ संदेश सुनना नही चाहता।

जन जातीय समूह मे मातृशक्ति, श्रृद्धा, करुणा, दया, ममता की प्रेरणा दयनीय, ऊर्जा की सर्वेच्या शक्ति स्त्रोत है। देशभर मे जगह जगह श्रद्धा उपासना के स्थान अनादि काल से है। उन महिलाओ के दिवंगत जीवन, मानव के लिए गौरवपूर्ण कार्य, श्रेय और प्रेम स्तुल्य है। भक्ति भावना, उनकी पूजा, अर्चना करने जगत शरणागत ही कहा जाता है।

परिवार मे वधु, वंश वेला के विस्तार से संसार में आदर और सम्मान प्राप्त करने वाली पात्र है। कुटुम्ब की मेन पावर, स्विच बोर्ड महिला है। घर की सुख चैन उल्लासित जीवन, आनंद प्राप्त करने सदा संचालित रहती है। मोटियारिन (नेत्री) समाज मे सर्व शक्ता सम्पन होती है। कीट पतंगा, मधुमक्खी छत्ते मे, रानी मक्खी की सुरक्षा, समृद्धि, संरक्षण, कुटुम्ब परिवार को प्रदान करती है। चीटी भी विपत्ति, खतरे की पूर्व सूचना देकर अपने दल परिवार की रक्षा करती है। वैसे ही जनजातिय महिला की अनोखी भूमिका है।

समाज, कबीला, परिवार के लिए किए गए महान कार्य पंचतत्व मे विलीन होने पर अमर कर देती है। कुल की सेवा से "कुलदेवी" कहलायी। गॉव समाज की परोपकार, आदर्श के कार्य से "खेरमाता" शीतलामाता) जगत के लिए सेवा भाव से "जंगो माता" (जगत माता)

CamScanner

संबोधित हुई। विश्व कल्याण के कार्यों से उस मातृशक्ति को "कलीकंकाली" के नाम से नवाजा गया है। ये दिवंगत महिला पात्र इंसान ही थी। आदर्श कृतत्व से आज भी श्रद्धा और सम्मानित है।

जनजातियों मे मातृ प्रधान व्यवस्था प्रारंभ से थी। लेकिन आर्य संस्कृति का हमला, इसे नष्ट करने पर तुला है। गोडियन "मातृशक्ति जैसी सुख" शांति का कोई आंगन नही, गौरव समृद्धि की छत जैसा विशाल गगन नही, इस महान नैसर्गिक समाज की बुनियाद टूट रही है, आर्यों की वर्ण व्यवस्था का प्रभाव इतना जबरदस्त हुआ कि महिला तो पूर्व काल मे इंसान की श्रेणी में भी नही थी। इस व्यवस्था के हमलों से जन जातीय समाज भी बच नही सका। पुरुष प्रधान समाज मे महिला दासी से कोई भी ऊपर का दर्जा प्राप्त नही कर सकी। उनके राज्य सता मे पुरोहित और राजा के दरबार मे हजारो हजार की सख्या दासियों की भीड रहती थी। इसी दासी प्रथा का प्रभाव अन्य समाज व्यवस्था पर पडा।

प्राकृतिक समाज व्यवस्था मे परिवार कुटुम्ब समाज महिला ही आधार स्तंभ है। धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक और राजनैतिक सर्वभौम था। समानता, समता, सेना और देश की सुरक्षा का भार सबका था। परिवार और समाज की अर्थव्यवस्था मे सबकी बराबरी की हिस्सेदार-बिना श्रम ही अर्थव्यवस्था बेइन्साफी थी। आज भी महिला पुरुष को समान श्रममूल्य के सिद्धांत पर जीवित है। दुर्भाग्य है कि देश की कानून व्यवस्था मे अभी तक यह समानता पूर्ण रूप से लागू नहीं हो पायी है।

एक महत्वपूर्ण बात कि भारत की अधिकतर आदिवासी भाषाओं में कोई स्त्री-सूचक गाली नहीं हैं।

उपरोक्त सभी तथ्यों के आधारपर यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है की, हर जनजाती के अनुसार स्त्री पुरुषोका दर्जा भिन्नभिन्न पाया जाता है। अधिकतर जनजातियो में महिलाओं को उच्च स्थान प्राप्त है। महिलाओं का विभिन्न क्षेत्रों मे उच्च स्तर होने की बावजूद मीडिया उनका प्रचार अधिकतर करते हुए दिखाई नहीं दता है। इसी वजह से इक्कीसवी सदी में महिलाओं का उच्च स्थान अधिकतर लोग इससे अनजान है।

दिल्ली में ऑल आदिवासी दिल्ली-एनसीआर ने नौ अगस्त को 24 वें अंतरराष्ट्रीय आदिवासी दिवस के मौके पर देश में आदिवासियों की सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक हालात के बारे में जानकारी देने के लिए ये प्रेस कॉन्फ्रेंस बुलाई थी।

इस प्रेस कॉन्फ्रेंस को संबोधित करने के लिए जवाहर लाल नेहरू विश्वविद्यालय के शिक्षक संघ की अध्यक्ष प्रोफेसर सोना झरिया, योजना आयोग के पूर्व सदस्य सीके तिर्की, भारत सरकार के भू वैज्ञानिक डॉक्टर अशोक बक्सला, वकील निकोलस बारला, समाज

वैज्ञानिक डॉक्टर ए बेंजामिन, आदिवासी मामलों के शोधार्थी डॉक्टर विसेंट एक्का जैसे लोग मौजूद थे।

लेकिन उन्हे दो घंटे के लिए तयशुदा प्रेस कॉन्फ्रेंस को चंद मिनटों मे ही समाप्त करने के लिए बाध्य होना पड़ा. कथित तौर पर मुख्यधारा के एक भी समाचार पत्र और टेलीविजन चैनल का संवाददाता इस प्रेस कॉन्फ्रेंस मे नहीं आया. इससे यह अंदेशा लगाया जा सकता है की मीडिया आदिवासीयों के प्रति दुजा भाव रखता है। आदिवासीयों के गुणवैशिष्टोंकी उपेक्षा मीडिया द्वारा की जाती रही है।

संदर्भः

1) आगलावे, प्रदिप (2004). "आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र", नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन.
2) MacIver and Page - Scociety, The MacMillian & Co. Ltd., London
3) E.S. Bogardus- Sociology, The MacMillian & Co., New York.

------------------------******------------------------

Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSUE No- (CCXCVIII) 298
Volume-D

ISSN-2278-9308
JULY -2021

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

MIGRATION IN INDIA

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande

Editor
Prof. Meghavee G. Meshram
Prof. Naresh W. Patil

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCXCVIII)298

July -2021

Migration in India

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Prof. Meghavee G. Meshram
Assistant Professor
Dr. Babasaheb Ambedkar
College of Social Work
Morane, Dhule

Editor
Prof.Naresh W. Patil
Assistant Professor
Kumbhalkar College
of Social Work
Wardha Maharashtra

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July -2021

ISSUE No- 298 (CCXCVIII) D

Migration In India

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Prof.Naresh W. Patil
Editor
Assistant Professor Kumbhalkar College of Social Work Wardha

Prof. Meghavee G. Meshram
Editor
Assistant Professor
Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work Morane, Dhule.

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 298 (CCXCVIII) D
ISSN : 2278-9308
July, 2021

INDEX -D

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	कोविड–१९ आणि स्थलांतरित मजूर	श्री राजू विठ्ठल कसारे	1
2	महिला स्थलांतर – कारणे आणि वैशिष्ट्ये	डॉ. वंदना उत्तम कटारे	4
3	ठाणे जिल्ह्याच्या शहापूर तालुक्यातील आदिम जमाती, स्थलांतर आणि सामाजिक–सांस्कृतिक द्वंद्व – एक अभ्यास	प्रा.स्नेहल क्षितिज खरात/प्रा. विशाल संपत भोसले	9
4	स्थलांतरास प्रभावित करणारे घटक आणि कारणे	प्रा. विजया अशोक कोळेकर	14
5	स्थलांतर आणि मुलांचे शिक्षण	प्रा. आशिष एस. गुजराथी	19
6	भारतातील शहरी व ग्रामीण स्थलांतर प्रकार व कारणे	प्रा. गिराम मनोज बाबुराव	23
7	स्थलांतर आणि रोजीरोटीचे मुद्दे	डॉ. सीमा मुसळे	27
8	कोविड–१९ महामारीचा स्थलांतरीत कामगारावर परिणाम	डॉ. लक्ष्मीकांत भोजराम चोपकर	32
9	स्थलांतर : वास्तव आणि अपेक्षा	प्रा.डॉ.रत्नाकर रामराव कांबळे	37
10	भारतातील स्थलांतरण संक्रमण	डॉ.शकुंतला एम. भारंबे	43
11	भारतातील श्रमिकांचे स्थलांतरण, रोजगार आणि आर्थिक विकास	डॉ. मृणालिनी नरेन्द्र तापस	49
12	स्थलांतरीत कामगारांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्या	प्रा.डॉ.भगवान सांगळे	53
13	भारतातील स्थलांतर – एक अभ्यास	प्रा.बाळासाहेब विठ्ठलराव तौर	57
14	आदिवासी समुदायातील स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्ती व त्यांच्या स्थलांतरामागील कारणांचे अध्ययन	प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन	61
15	भारतातील स्थलांतराचे सामाजिक परिणाम.	डॉ. आर. व्ही. मोरे	67
16	कोरोनामुळे निर्माण झालेले स्थलांतरित कामगार–मजुरांचे प्रश्न : एक अवलोकन	डॉ.अनमोल शेंडे	71
17	कोविड – १९ चा परिणाम भारतातील व महाराष्ट्रातील स्थलांतरीत महिला डिझीटल सुरक्षा व सायबर क्राईम	प्रा. डॉ. गणेश बोरकर	76
18	स्थलांतर आनि मानवी हक्क	कल्पना डवले	79

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 298 (CCXCVIII) D
ISSN : 2278-9308
July 2021

आदिवासी समुदायातील स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्ती व त्यांच्या स्थलांतरामागील कारणांचे अध्ययन

प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन
धनाजीनाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,जळगाव ई:मेल –yogeshm75@gmail.com

प्रस्तावना :

प्रस्तुत शोधनिबंध झिरन्या तालुक्यातील (जि. खरगोन, म.प्र.) महाराष्ट्र राज्याच्या सीमेवर वसलेल्या 30 गावामधील होणाऱ्या आदिवासी स्थलांतर करणारे व्यक्ती व स्थलांतराच्या कारणांवर प्रकाश टाकणार आहे. संशोधन क्षेत्रातील सुमारे 60 ते 65 प्रतिशत आदिवासी व्यक्तींना अथवा कुटुंबांना उदरनिर्वाहासाठी स्थलांतर करावे लागते. काही कुटुंबातील फक्त कर्ते व्यक्तीच स्थलांतर करतात तर काही कुटुंबातील सर्वच कमवत्या सदस्यांना स्थलांतर करावे लागते. त्यामुळे स्थानिक आदिवासी गावांमध्ये व स्थलांतराच्या नवीन ठिकाणी सदर लोकाना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. शोषण, व्यसनाधिनता, मुलाबाळांकडे होणारे दुर्लक्ष, आरोग्य समस्या, गुन्हेगारी, वेश्या व्यवसाय, धार्मिक, संस्कृतिक व सामाजिक समस्या, निकृष्ठ राहणीमान, कार्यक्षमतेचा ऱ्हास, विविध सुविधांचा अभाव अशा अनेक समस्यांवर अध्ययन करुन काही उपाययोजना सुचविण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे केलेला आहे.

प्रमुख्याने दुर्गम भागात व खडतर जीवन जगणाऱ्या आदिवासींच्या प्राथमिक अवस्थेतील अप्रगत आर्थिक क्रियांमुळे त्यांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण यासारख्या मुलभूत गरजाही पूर्ण होऊ शकत नसल्याने त्यांना प्रगत क्षेत्रात अर्थार्जनासाठी जावेच लागते. त्यांचा निवास डोंगराळ व दुर्गम भागात असल्याने उद्योग धंदे व बाजारपेठांचा अभाव सदर क्षेत्रात असतो. त्यामुळे त्यांना वर्षभरासाठी रोजगाराच्या संधीही नसतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात आदिवासींच्या स्थलांतराच्या कारणांवरही प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी झिरन्या तालुक्यातील पुढील 30 गावांची निवड करण्यात आली आहे.

बिलखेड, बोरखल, बुंदा, चौपाली, धुपा बु., धुपा खु., गाडग्याआम, गहूखेडा, हरणकुंड्या, जामली, काकोडा, खडक्या नदी, खाऱ्यामाल, कोठबर्डा, कोठा बुझर्ग, कोठा खु., कुढी, महेत्या खेडी, मलगाव, मांडवा, मांजल, पाडल्या, पलोना, रावेर बेडा, रुंदा, सकड, सतिपिपरी, शेंड्यांजन, सुलबर्डी, तितरान्या.

बिजशब्द : आदिवासी, कुटुब, दारिद्य, स्थलांतर, समस्या.

उद्देश :

आदिवासींच्या स्थलांतराची कारणे व स्थलांतरातून निर्माण होणाऱ्या समस्या, सदर समस्यांचा आदिवासी जीवनावर होणारा परिणाम इ. बाबींचे अध्ययन प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडलेले आहे. समस्यांवरील उपाययोजना, कल्याणकारी योजना व अंमलबजावणी मधील आवश्यक बदल जेणेकरुन स्थलांतराचे प्रमाण कमी होईल इत्यादी बाबींवर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. सदरील उद्देश शास्त्रीय आधारावर व वस्तुनिष्ठ स्वरुपात मांडण्यात आलेली आहे.

1)प्रस्तुत संशोधन क्षेत्रातील आदिवासी स्थलांतराच्या कारणांचे अध्ययन करणे.
2)आदिवासी कुटुंबातील स्थलांतर करणाऱ्या सदस्यांची माहिती घेणे.
3)आदिवासी श्रमीकांच्या स्थलांतराचे प्रमाण कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

गृहीतकृत्य :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या उपकल्पना अध्ययन साहित्याचा आधार घेऊन तयार करण्यात आलेले आहे. शोधनिबंधाच्या उपकल्पनांची चाचणी घेणे शक्य असल्याने स्वतंत्र व अवलंबीत चलांचा सहसंबंध प्रस्तुत उपकल्पनांमध्ये मांडण्यात आलेला आहे.

CamScanner

1) आदिवासींचा दुर्गम दऱ्याखोऱ्यातील रहिवास त्यांना रोजगाराच्या संधी, उद्योग धंदे, बाजारपेठ व कल्याणकारी सुविधांपासून वंचीत ठेवतात.

2) स्थानिक क्षेत्रातील रोजगार संधींच्या अभावामुळे शहरी व प्रगत क्षेत्रातील रोजगाराच्या मुबलक संधी व आकर्षक मजूरी दर असल्याने आदिवासींमध्ये स्थलांतराची प्रवृत्ती अधिक आढळून येते.

3) आदिवासींच्या स्थलांतराचा दुष्परिणाम त्यांच्या जीवनमानावर मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतो.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक व द्वितीय साधनांचा वापर केलेला आहे. प्राथमिक साधनांमध्ये स्थलांतरीत व्यक्तींसोबत चर्चा, निरीक्षण या माध्यमांसोबतच संरचित मुलाखत अनुसूची या तंत्राचा प्रामुख्याने वापर केलेला आहे. तसेच द्वितीय साधनांमध्ये लिखित संदर्भ, सीडीज, स्लाईड शो, संदर्भ पुस्तिका, विविध दस्ताऐवज, सांख्यिकीय माहिती, अहवाल, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे, सुचना इंटरनेट व संकेत स्थळांचा उपयोग संदर्भासाठी केलेला आहे.

नमुना निवड :

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रातील 30 गावे व त्यामधील 5473 कुटुंबांची अध्ययन विश्वामध्ये समाविष्टता आहे. सदर कुटुंबांमधून स्थलांतर करणाऱ्या कुटुंबाची संभाव्यता नमुना निवड पद्धती मधील स्तरीत यादृच्छिक नमुन्यातील अप्रमाणबद्ध नमुना प्रकाराचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. संशोधनासाठी एकूण 375 निवेदकांची निवड संशोधकाने केलेली आहे.

साहित्य परीक्षण :

आदिवासींचे स्थलांतर, स्थलांतर करणारे कौटुंबिक सदस्य, स्थलांतराची कारणे, स्थलांतराचे दुष्परिणाम व त्यावरील उपाययोजना इत्यादी मुद्द्यांची कारणमिमांसा जाणून घेण्यासाठी संशोधकाने साहित्य परीक्षण करुन व संशोधन विषयाची सैद्धांतिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करुन अध्ययन विषयातील तथ्यांची पडताळणी करण्यासाठी व नवीन तथ्य निर्मितीसाठी विविध संदर्भांचा अभ्यास केलेला आहे. पुढील काही संशोधनांचा उपयोग संशोधकाने परीक्षणासाठी केलेला आहे.

1)"रांचीच्या मुंडा व ओरायन जमातींवर शिक्षणाचा व आधुनिकतेचा प्रभाव अभ्यासणे या विषयावर श्री. श्रीवास्तव एर. आर. एम. यांनी पी.एच.डी. साठी पाटणा विद्यापीठात संशोधन केले आहे.

2)डॉ. श्रीवास्तवांचे आणखी एक हे बिहार, मध्यप्रदेश व ओरीसातील 18 आदिवासी जमातीच्या रोजगाराबद्दल व त्यांच्या आर्थिक स्थितीबद्दल आहे.

3)डॉ. श्रीवास्तवांनी दोन राज्यांच्या सिमेजवळ राहणाऱ्या निवडक आदिवासींचा संपूर्ण व तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. बिहार व मध्यप्रदेश या दोन राज्यांच्या सीमेवर राहणाऱ्या आदिवासींबद्दल हे सर्वेक्षण आहे. सर्वेक्षणात त्यांचे पहिले उद्दीष्ट होते. प्रस्तुत क्षेत्रात सरकारी संस्थांबरोबरच काही खजगी संस्थाही आदिवासींच्या विकासासाठी काम करतात. त्यांचे यशापयश मोजणे व दुसरे उद्दीष्ट होते दोन राज्यांच्या सीमेवर राहणाऱ्या आदिवासीत पर्यावरणीय आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या सारखेपणा का व कसा आढळतो, त्याचबरोबर समाज कल्याणाचा योजनांना सारखाच प्रतिसाद का मिळत नाही.

4)"रांची जिल्ह्यातील आदिवासींचा चिकीत्सक अभ्यास" या विषयावरील संशोधन श्री. अंबस्त एन. के. यांनी आपल्या पीएच.डी. प्रबंधासाठी रांची विद्यापीठास 1966 साली सादर केले आहे.

5)माध्यमिक स्तरावर शैक्षणिक अडचणींचा शोध घेणारे एक संशोधन श्री. जोशी एस. डी. यांनी महाराजा सयाजीराव विद्यापीठ, गुजरात येथे 1980 साली त्यांच्या पीएच.डी. पदवीसाठी केले आहे.

6)"शिक्षणाचा व्यक्तीच्या सामाजिक व आर्थिक दर्जावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास" 1981 मध्ये श्री. मोदी बी. एम. यांनी गुजरात विद्यापीठात केला.

आदिवासी ग्रामीण समुदायातील स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्ती आणि स्थलांतरामागील कारणे :

CamScanner

ISSN : 2278-9308
July 2021

स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्ती :

आदिवासी समाजाची, आर्थिक परिस्थिती ही अत्यंत हालाखीची असल्यान व स्थानिक पातळीवर बारमाही रोजगार उपलब्ध नसल्याने रोजगारासाठी स्थलांतर करणे हा एकमेव पर्याय या लोकांपुढे दिसून येतो. आदिवासी लोकांची जीवनमान जगण्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे कुटुंबप्रमुख, पत्नी व अपत्यांसह एकत्र वास्तव्य करतात व स्थलांतराची वेळ आल्यास संपूर्ण कुटुंब रोजगारासाठी भटकतात. संपुर्ण कुटुंबाची व्यवस्था ही एका समाजातील मुकादमावर असते. स्थलांतरीत झालेल्या दिवसांपासून तर परत येईपर्यंतच्या दिवसांचा रोजगार किंवा मजुरी ही मुकादमाकडे लागते. ज्या दिवशी काम पूर्ण होईल त्या दिवशी मुकादमाने मजुरीची रक्कम अदा करावी व रोजगारासाठी स्थलांतर केलेल्या कालावधीत अग्रीम घेतलेली रक्कम मुकादमाने वजा करुन द्यावी याचा परिणाम आदिवासी कुटुंबावर दुरगामी पर्यंत जाणवतो. त्यांच्या अपत्यांना कामाला जाण्याची सवय लागल्याने ते भविष्यातदेखील स्वतःचे कुटुंब घेऊन हेच कार्य पुढे नेतो.

प्रामुख्याने स्वातंत्र्योत्तर काळात आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया पूर्वीपेक्षा अधिक वेगवान झालेली आहे. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे उद्योग व्यवसासायाचे जाळे निर्माण झालेल्या शहरात अधिक चांगल्या प्रकारच्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध असतात. त्या प्राप्त करण्यासाठी काही आदिवासी कुटुंब आपले मूळ वास्तव्याचे ठिकाण सोडून अन्य ठिकाणी स्थलांतरीत होतात. शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय यांच्या निमित्ताने मूळ वस्तीस्थानापासून दूर जातात. दूरच्या प्रदेशात स्थलांतरीत झालेली आदिवासी कुटुंबे त्या. त्या ठिकाणी राहणाऱ्या समुदायाचा आणि त्या समुदायाच्या संस्कृतीचा एक भाग बनतात. यामुळे स्थलांतरीत झालेल्या आदिवासी कुटुंबाचा मूळ जमातीमधील कुटुंबाशी रक्तसंबंधाशिवाय अन्य दृष्य असा कोणताही संबंध राहत नाही. मूळ वस्तीस्थानापासून दूरवरच्या भागात स्थलांतरीत झालेल्यांची आदिवासी जमातीचा सदस्य म्हणून ओळख पटणे कठीण जाते. त्याला आदिवासी म्हणून ओळखणे अत्यंत अवघड जाते. (रा.ज. रोटे, 2010)

पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीमुळे विवाहानंतर स्त्रीयांना स्थलांतरीत व्हावे लागते. तसेच शिक्षण प्रामुख्याने व्यवसाय वा रोजगार संधी मिळविण्यासाठी होणारे स्थलांतर हे प्रामुख्याने प्रारंभीच्या काळात केवळ पुरुषाचे असते. प्रथम पुरुष स्थलांतरीत होतो व काही काळानंतर तो आपले पूर्ण कुटुंब स्थलांतरीत करतो.

स्थलांतराची कारणे :

शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय यासारख्या निमित्ताने स्थलांतरीत झालेले आदिवासी, गैरआदिवासी समूहासोबत खेड्यात राहणारे आदिवासी स्थलांतर करुन अन्य ठिकाणी राहायला जातात. तसेच भारतात औद्योगिकीकरणाचा प्रारंभ ब्रिटिश शासनकाळात झाला. पर्वतीय आणि वनक्षेत्रातील खाणी उद्योगांमुळे त्या प्रदेशातून विस्थापीत होण्याची पाळी आदिवासींवर आली. विस्थापीत होण्यामुळे त्यांच्या दारिद्रयामध्ये आणखी वाढ झाली. जंगले, नष्ट करुन त्या ठिकाणी खनिज द्रव्यांच्या खाणींचा उद्योग सुरु झाल्यामुळे खाणमजूर म्हणून रोजगार प्राप्त करणे आदिवासींना भाग पडले. औद्योगिक व्यवसायात ख्रिश्चन धर्मात धर्मांतरीत झालेल्या आदिवासी युवकांना संधी मिळाली. अनेक आदिवासी औद्योगिक कामगार झाले त्यांचे शहरी भागात गट निर्माण झाले. (रा.ज. रोटे, 2010)

आदिवासी लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती व शेतमजुरी आहे. या भागात कृषी क्षेत्रात फारशी प्रगती नसल्यामुळे तेथे बारमाही उद्योगधंदे उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे शेतमजुरांना कायमस्वरुपी काम मिळविण्यासाठी सारखी धडपड करावी लागते. आदिवासी भागात बहुतांशी शेतकऱ्यांना 7 ते 8 महिने जवळजवळ कामच नसते. पावसाच्या पाण्यावर जे पिक येईल त्यावरच त्यांना अवलंबून राहावे लागते. फक्त हंगामाच्या दिवसांत शेतकऱ्यांना मजुरांकडून कामे करुन घ्यावी लागतात. अशावेळी आदिवासी मजुरांना काम मिळते.

CS CamScanner

महाराष्ट्र, गुजरातमध्ये उसाची तोड भरपूर प्रमाणात होते. ही कामे महाराष्ट्र व मध्यप्रदेशातील स्थलांतरीत झालेल्या मजुरांना सहजगत्या उपलब्ध होतात. त्यामुळे गुजरातमध्ये कारखान्यासाठी लागणाऱ्या कामगारांचा व मध्यप्रदेशातील बेरोजगारांचा प्रश्न सुटण्यास मदत होते. मध्यप्रदेश या राज्यातील मजुरांना महाराष्ट्र व गुजरातमध्ये हंगामी स्थलांतर करावे लागते. ज्या प्रदेशातून आदिवासी मजुरांचे स्थलांतर होते तेथे रोजगार हमीची कामे गरजेइतकी व लोकांना स्थानिक पातळीवर मजुरी उपलब्ध करु शकतील एवढी उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे त्यांना स्थलांतर करणे भाग असते. (गोविंद गारे)

सदर सारणीत आदिवासी समुदायातील स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्ती आणि त्यांच्या स्थलांतरामागील कारणांचा सहसंबंध दर्शविण्यात आलेला आहे. आदिवासी क्षेत्रात रोजगाराच्या संधीच्या अभावामुळे अर्थार्जनासाठी बहुतांश कुटुंब शहरी भागात स्थलांतरीत होत असतात. अनेक कुटुंबातून फक्त कर्ते पुरुष स्थलांतर करतात तर काही कुटुंबातून स्त्री व पुरुष स्थलांतर करतात. प्रमुख कर्ते व्यक्ती स्थलांतर करीत असल्याने कुटुंबातील अन्य सदस्यांवर त्याचा विपरीत परिणाम होत असल्याचे दिसून येते.

सारणी क्र. 1 : आदिवासी ग्रामीण समुदायातील स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्ती आणि स्थलांतरामागील कारणांचा सहसंबंध

स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्ती		स्थलांतरामागील कारणे					एकूण
		बेरोजगारी	रोजगाराचा अभाव	अन्नधान्याची कमतरता	कर्ज व व्याजाची फेड	गावातील भांडण तंटा/वादविवाद	
केवळ पुरुष	Count	23	25	0	0	0	48
	% of Total	6.1%	6.7%	.0%	.0%	.0%	12.8%
केवळ स्त्रिया	Count	3	1	0	0	0	4
	% of Total	.8%	.3%	.0%	.0%	.0%	1.1%
काही स्त्रिया-पुरुष	Count	200	71	3	10	2	286
	% of Total	53.3%	18.9%	.8%	2.7%	.5%	76.3%
संपूर्ण कुटुंब	Count	29	6	0	2	0	37
	% of Total	7.7%	1.6%	.0%	.5%	.0%	9.9%
एकूण	Count	255	103	3	12	2	375
	% of Total	68.0%	27.5%	.8%	3.2%	.5%	100.0%

(X^2 = 20.510, df=12, C.C.=0.228, N=375, $P < 0.05$)

उपरनिर्दिष्ट सारणीत दिलेल्या स्वतंत्र्य चलामध्ये उत्तरदात्याच्या कुटुंबातील स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्ती कोणत्या हे स्पष्ट करतांना त्याचे काही स्त्री-पुरुष, केवळ पुरुष, संपुर्ण कुटुंब, केवळ स्त्रिया असे पर्याय देण्यात आले आहेत तर अवलंबीत चालात उत्तरदात्याची स्थलांतराची कारणे कोणती हे स्पष्ट करत असतांना त्याचे बेरोजगारी, रोजगाराचा अभाव, अन्नधान्याची कमतरता, कर्ज व व्याजाची फेड, गावातील भांडणतंटा/वाद-विवाद हे पर्याय देण्यात आले आहेत.

काही स्त्री-पुरुष स्थलांतर करणारे (76.3 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात बेरोजगारीमुळे स्थलांतर करणारे 53.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर रोजगाराच्या अभावाने स्थलांतर करणारे 18.9 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. कर्ज व व्याजाची फेड करणारे 2.7 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर गावातील भांडणतंटा/वाद-विवाद असणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. केवळ पुरुष स्थलांतर

CamScanner

करणारे (12.8 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात रोजगाराचा अभाव असणारे 6.7 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर बेरोजगारीमुळे स्थलांतर करणारे 6.1 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले.

संपुर्ण कुटुंब स्थलांतर करणारे (9.9 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात बेरोजगारीमुळे स्थलांतर करणारे 7.7 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर रोजगाराचा अभाव असणारे 1.6 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. कर्ज व व्याजाची फेड करणारे 0.5 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले. केवळ स्त्रिया स्थलांतर करणारे (1.1 प्रतिशत) उत्तरदाते दिसून आले त्यात बेरोजगारीमुळे स्थलांतर करणारे 0..8 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले तर रोजगाराचा अभाव असणारे 0.3 प्रतिशत उत्तरदाते दिसून आले.

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते की, आदिवासी कुटुंबात स्थलांतर करणाऱ्यांमध्ये स्त्री आणि पुरूष दोन्हीचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजेच 76.3 प्रतिशत असून बेरोजगारीच्या कारणास्तव स्थलांतर करणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे 68.0 प्रतिशत आहे. *(X^2 = 20.510, df=12, C.C.=0.228, N=375, $P < 0.05$)* यावरून हे सिद्ध होते की, स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्ती व स्थलांतराची कारणे या दोन्ही चलांमध्ये ऋण संबंध आहे कारण स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्ती पुरूष असो किंवा स्त्री कौटुंबिक उदरनिर्वाहासाठी व रोजगारप्राप्तीसाठी त्यांना स्थलांतर करणे अनिवार्य आहे. म्हणजेच स्थलांतर केल्याशिवाय रोजगार उपलब्धच होऊ शकत नाही मग तो स्थलांतर करणारा व्यक्ती स्त्री असो वा पुरूष

आदिवासी समुदाय क्षेत्रात रोजगाराचा अभाव असल्याने बेरोजगारीचे प्रमाण सर्वाधिक आहे व कौटुंबिक उदरनिर्वाह करण्यासाठी स्थलांतर करणे आवश्यक ठरते. यावर उपाय म्हणून स्थानिक क्षेत्रात रोजगार निर्मितीसाठी शासकीय पातळीसोबतच इतर यंत्रणांमार्फत उपाय योजल्यास स्थलांतराचे प्रमाण कमी होईल. सोबतच बेरोजगारीची समस्यासुद्धा कमी होईल.

- अदिवासीच्या स्थलांतराबाबत उपाययोजना :

o आदिवासीचे स्थलांतर थांबविण्यासाठी व त्यांना आर्थिक सक्षम करण्यासाठी काही उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे. जेणेकरून त्यांना त्यांच्या स्थानिक क्षेत्रातच मोठ्या प्रमाणात रोजगार व आकर्षक मजूरी प्राप्त होऊ शकेल.

o आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतात आधुनिक शेती, फळबाग, वनशेती, वनस्पती शेती, औषधी वनस्पती शेती, सामुहिक शेती, भाजीपाला शेती, फुलबाग इ. कार्यक्रम राबविणे त्यासाठी जनजागृती, प्रशिक्षणे, सबसीडी, बाजारपेठा इ. ची व्यवस्था करणे.

o उत्पादन व्यवस्था : फळांचे रस, मुरांबे, लोणची, औषधी वनस्पती, मध इ. चे स्वयंरोजगार/ लघुव्यवसायास चालना देणे.

o पशुधन – गाई, म्हशी, शेळ्या, पशू, कोंबड्या, बदक पालन, दुध व्यवसाय व प्रक्रीया, खत व्यवसायास चालना देणे.

o तंत्रविकास – सुतारकाम, लोहारकाम, मोटार वायिंडग, वाहनचालक इ. साठी प्रशिक्षण केंद्रे व प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवून व्यवसाय निर्मितीस चालना देणे.

o नोकर भरती – विविध क्षेत्रातील राखीव जागा व पोलीस भरती, सैन्य भरती, सी.आर.पी., एस.आर.पी., बी.एस.एफ. रेल्वे पोलीस, निवड मंडळ इ. दृष्टीने युवक युवतींना प्रशिक्षण व पुर्व तयारी करून घेणे.

o आदिवासी क्षेत्रातील स्वयंसेवी संस्था व स्वयंसेवक यांच्या मदतीने विविध नविन व्यवसायांची निर्मिती, प्रशिक्षण व चालना देण्यास प्रेरणा द्यावी.

o रोजगार हमी योजना, वन विभाग व ग्रामपंचायतीद्वारा राबविल्या जाणाऱ्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे व त्या योजनांमधील त्रुटी दुर करणे.

o स्थलांतरामुळे आदिवासी एकाच ठिकाणी न राहता काम मिळेल त्या ठिकाणी वास्तव्य करीत असतात. अशा स्थलांतर करणाऱ्या कुटुंबाचा शोध घेऊन त्यांची नोंद करणे व त्यांच्यासाठी विविध योजना राबविणे.

CamScanner

o आदिवासींचे स्थलांतर रोखण्यासाठी त्यांना निश्चित स्वरूपाचा व कायम रोजगार उपलब्ध होण्याकरिता विविध प्रयत्न विविध पातळीवर होणे आवश्यक ठरते कारण कायम रोजगार उपलब्ध झाला तरच नियमित होणारे स्थलांतर कमी होऊन नियमित व मासिक स्वरूपात वेतन/ मजूरी प्राप्त होईल. यामुळे आदिवासी विकासाची संकल्पना पूर्णत्वास येण्यास मदत होईल.

o आदिवासी समुदाय क्षेत्रात रोजगाराचा अभाव असल्याने बेरोजगारीचे प्रमाण सर्वाधिक आहे व कौटुंबिक उदरनिर्वाह करण्यासाठी स्थलांतर करणे आवश्यक ठरते. यावर उपाय म्हणून स्थानिक क्षेत्रात रोजगार निर्मितीसाठी शासकीय पातळीसोबतच इतर यंत्रणांमार्फत उपाय योजल्यास स्थलांतराचे प्रमाण कमी होईल. सोबतच बेरोजगारीची समस्यासुद्धा कमी होईल.

o शासनाच्या आदिवासींसाठी विविध योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी व आदिवासींमध्ये जागरूकता निर्माण करणे या बाबी आवश्यक उपाययोजना सिद्ध होऊ शकतात.

o सदर संशोधन क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी जर शासन व स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून वर्षभरासाठी उपलब्ध करण्यात आले तर आदिवासींचे हंगामी स्थलांतर थांबू शकते.

o आदिवासींच्या पारंपारिक व्यवसायाचे संवर्धन करण्यासाठी पेसा सारखे कायदे निर्माण करण्यात आले असून त्याद्वारे त्यांचे उपजिविकेचे साधन म्हणून वनसंवर्धन करणेसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहेत.

o प्रस्तुत संशोधन क्षेत्रात सातपुडा विकास मंडळ, पाल, ता. रावेर, जि. जळगाव ही सामाजिक संस्था आदिवासींचे स्थलांतर कमी करण्यासाठी भरीव कार्य करीत आहे. अशा काही संस्थांना आदिवासी विकासाच्या कार्यक्रमात सहभागी करुन घ्यावे.

संदर्भ सूची :

- आगलावे, प्रदीप, 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', नागपूर : श्री. साईनाथ प्रकाशन.
- आकरे, बी. एन., 'आदिवासींच्या जीवनावर सामुदायिक विकास योजनेचा झालेला परिणाम', नागपूर : पिंपपळापुरे प्रकाशन.
- गारे गोविंद (1975) : 'महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती समस्या व विकास', पुणे : आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था.
- गारे, गोविंद, 'आदिवासींच्या समस्या आणि बदलते संदर्भ', पुणे : सुगावा प्रकाशन.
- जोशी, सिताराम (1988) : 'आदिवासी विकास योजना', पुणे : आदिवासी समाज कृती समिती
- तोष्णिवाल, एस. आर. 'भारतीय समाज समस्या आणि प्रश्न', नागपुर : विश्व पब्लिकेशन्स.
- देवगावकर शा. गो. (2011) : 'आदिवासी विकास प्रशासन', नागपूर : साईनाथ प्रकाशन.
- बर्मन, ए. बी. (1976) : 'आदिवासींची न सुटलेली समस्या', मुंबई : भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष.
- संगवे विलास (1978) : 'आदिवासींचे सामाजिक जीवन', मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
- नागरिकांची सनद, महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग, मुंबई (2006)

CS CamScanner

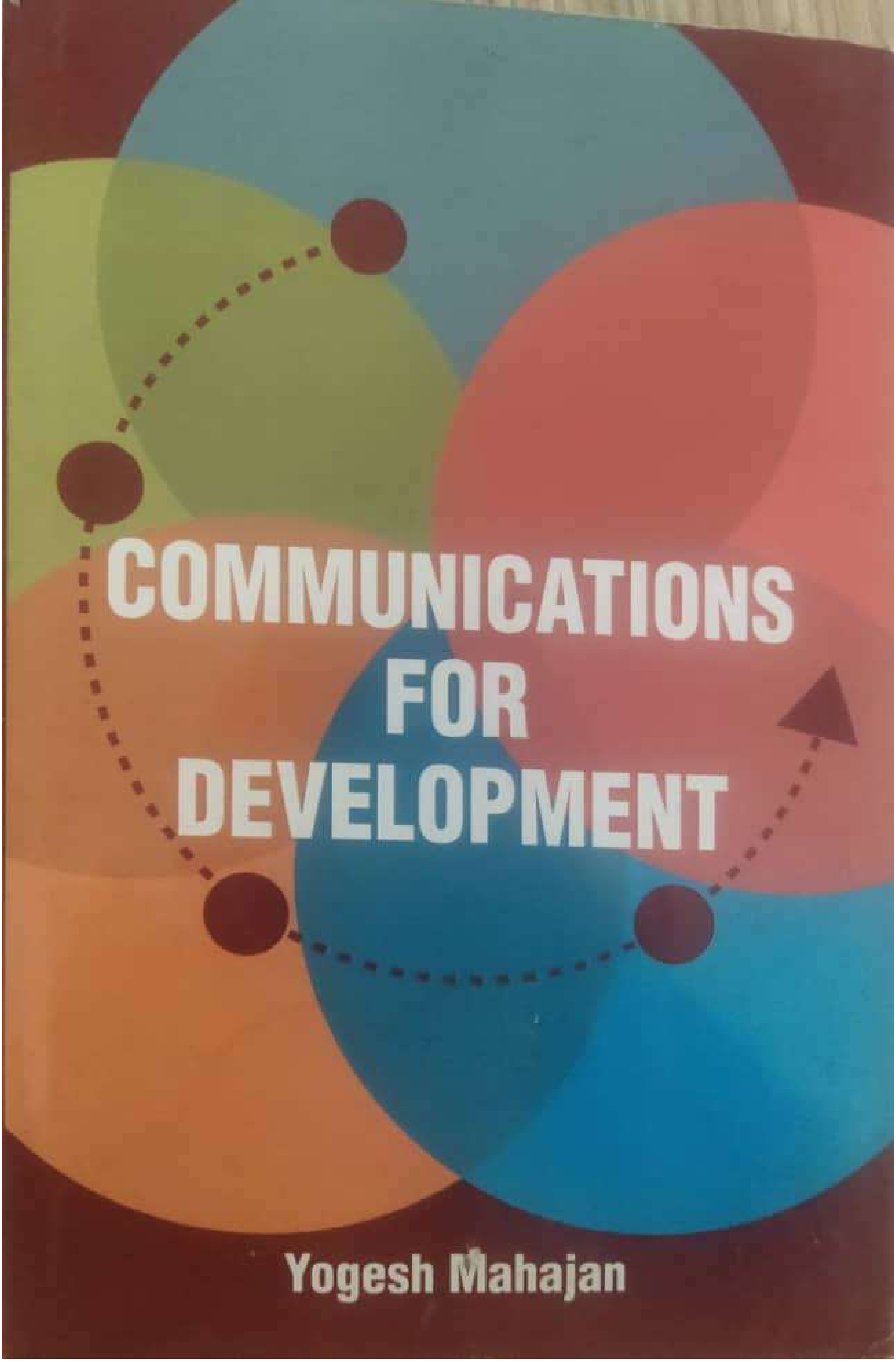

CamScanner

Communications *for* Development

Dr. Yogesh Mahajan

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

CamScanner

Published by :
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Communications for Development

© Publisher

First Published: 2021

ISBN 978-93-90253-50-0

Price 995/-

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

PRINTED AT

Aryan Digital Press, Delhi

CamScanner

Contents

Preface	V
1. Introduction to Communication	**1**
Communication an Essential Human Need	1
Meaning, Nature, Scope of Communication	2
Important Principles	16
Psychological Aspects of Communication	20
Socio-cultural Aspect of Communication	21
Mainstream Gender and Marginalised Communities	25
Environment Sustainability	26
Concept of Development Communication	27
2. Concept and Theories of Development	**34**
Dominant Paradigm of Development	35
Approaches to Dominant Paradigm of Development	36
Critique of Dominant Paradigm of Development	40
Theories since Dominant Paradigm of Development	41
Alternative Appraoches to Development	45
Another Development Paradigm	46
Approaches to Development Communication	52
3. Media, New Technologies and Development Communications	**56**
Mass Media	57
Alternative Media	58
Traditional Media	58
Development Communication and New Technologies	59
Peoples' Participation and Development Communication	62
Policy Formulation and Citizens' Participation	64
4. Social and Behaviour Change Communication	**65**
Concept and Role	66
IEC, BCC, SBCC: The Shift	67
Principles of SBCC	70
Strategic Approaches to SBCC	72
Designing a SBCC Strategy	77

CamScanner

5. Models of Communication

General Communication Model 89
Aristotle Vs. Persuasive Communication 91
Limitation of Stimulus – Response Model 94
Role of Field of Experience in Schramm's Communication Model 95
Merits and Limitations of Schramm's Communication 96
Model 97
Components of Osgood-Schramm 104
Advantage of Osgood- Schramm Model of Communication 106
Disadvantage of Osgood- Schramm model of communication 106

6. Theories of Communication **107**

Two-step Flow 107
Critics 111
Social Learning Theory 111
Advocacy Communication 113
Systems Theory 115
Strengths 118
Weaknesses 118

7. Development Communication in Social Work **120**

Barriers of Communication 126
Emotional Barriers and Taboos 128
Physical Disabilities and Physical Barriers 129
Intrapersonal Communication 131
Interpersonal Communication 131
Types of Communication in Social Work 132
Non-verbal Communication or Paralanguage 133
Characteristics of Communication 137
Importance of Communication to a Social Worker 139
Effective Media for Communication 139
Guidelines for the use of email: 160
Videoconferencing and Teleconferencing 161
Self-Guided Web-based Interventions 166
Electronic Social Networks 167
Client Privacy and Confidentiality 171
Risk Management Strategies 177
Resources and Guidelines 179

CamScanner

8.	**Use of Media for Social Work Intervention**	**182**
	Media Reporting in Times of Conflict	183
	Media Reporting in Times of Harmony	184
	National Commission for Women	187
	Important Developments Pertaining to NCW	188
9.	**Review of Experiments in Development Communication**	**207**
	Abhivyakti Media for Development	207
	Comprehensive Rural Health Project	213
	Founders: Raj and Mabelle Arole	214
	CRHP Model	215
	Impact and Outcomes	218
	Maternal and Child Care	220
	Radio Rural Forums	222
10.	**Social Worker as Communicator**	**228**
	Setbacks for Development	230
	Progress	231
	Countries with highest FDI increase	232
	Relevance of Development Communication	246
	Interface of Communication and Development	252
	Bibliography	**255**
	Index	**259**

CamScanner

PERSONNEL MANAGEMENT AND INDUSTRIAL RELATIONS

YOGESH MAHAJAN

CamScanner

Personnel Management
and
Industrial Relations

Dr. Yogesh Mahajan

Published By:
CURRENT PUBLICATIONS

CamScanner

Published by :
CURRENT PUBLICATIONS
A-15 Kalakunj, Maruti Estate Road,
Opp. R.D. Higher Sec. School
Maruti State, Shahganj-Bodla Road, Agra - 282010 (U.P.)
Mob.: +91 9457780387, 7017544862
E-mail: currentpublications001@gmail.com

Personnel Management and Industrial Relations

© Publisher

First Published: 2021

ISBN 978-93-90253-49-4

₹ 995/-

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

PRINTED AT

Aryan Digital Press, Delhi

CamScanner

Contents

Preface	*V*
1. Personnel Management: Definition, Nature and Objectives	**1**
Philosophy	6
Personnel Management as a Discipline, Art or Science	9
Achievement of Goals	18
Role of Personnel Manager	37
Emerging Roles in Major Areas of Change	51
2. Recruitment and Selection	**55**
The Scope of Recruitment and Selection	55
Importance of Recruitment	59
Factors Affecting Recruitment	60
Recruitment Process	63
Recruitment Planning	64
Identifying Vacancy	64
Job Specification	66
Recruitment Strategy	68
Types of Recruitment	72
Internal Sources of Recruitment	73
Recruiting Former Employees	74
Internal Advertisements (Job Posting)	74
External Sources of Recruitment	76
Recruitment Interviews	79
Importance of Interview	81
Importance of Selection	86
Salary Negotiations	88
Making a Job Offer	90
Preparing a Job Offer Letter	91
3. Wage and Salary Administration	**94**
Meaning and Definitions	96
Basic Concepts	97

CamScanner

Nature and Characteristics 101
Important Objectives 102
Important Aspects 102
Elements of Wage and Salary System 105
Steps Involved in Determination of Wage Rate 106
Steps Involved in Wage and Salary Survey 107
Main Factors Affecting Wage and Salary Levels 109
Important Factors Considered to Form a Sound Wage Policy 111
Other Factors 112
Structure of Wage/Salary Structure in India 115
Factors Affecting Wage/Salary Levels 123
How to Control Wage and Salary Administration 128

4. Industrial Relations **135**

Concept and Meaning of Industrial Relations 135
Industrial Relations: Need and Importance 136
Principal Parties in the Industrial Relations in India 137
Employers' Association 139
Industrial Disputes in India 142
Trends in Industrial Disputes 143
Industrial Relations in the Public and Private Sectors 145
Settlement of Industrial Disputes 147
Nature of Collective Bargaining 151
The Status of Collective Bargaining in India 152
Workers' Participation in Management (WPM) 153
Pre-requisites for the Success of WPM 154
Arrangements for WPM 155
Economic Reforms and Industrial Relations 156

5. Grievance Handling and Discipline **162**

Dissatisfaction, Complaint and Grievance 162
Grievance Handling Procedure 170
Objectives of a Grievance Handling Procedure 170
The Benefits of a Grievance Handling Procedure 171
Processing of Grievance 171
Steps in Grievance Handling Procedure 173
Grievance Management in Indian Industry 178
Concept and Meaning of Discipline 180
Definition of Discipline 180
Factors Leading to Indiscipline 183
Purpose and Objectives of Disciplinary Action 186

CamScanner

Legal Provisions Relating to Discharge or Dismissal (Under Industrial Dispute Act, 1947) 197
Effect of Section IIA 198

6. Mechanisms of Industrial Relations **203**

Collective Bargaining 203
Main Features of Collective Bargaining: 206
Means of Collective Bargaining 209
Constituents of Collective Bargaining: 209
Theories of Collective Bargaining: 211
Importance of Collective Bargaining: 213
Main Hindrances for Collective Bargaining: 215
Scope of Collective Bargaining: 218
Collective Bargaining in the Post- Independence Period 220
Advantages of Collective Bargaining: 227
Disadvantages of Collective Bargaining: 228
Joint Management Councils (JMCs) 231
Functions of the Joint Councils 234

7. Industrial Disputes and Conflicts in India **237**

Causes of Industrial Disputes 240
Measures to Improve Industrial Relations 243
Methods of Conflict Resolution 248
Voluntary Arbitration 250
Conflict Resolution for Central Government Employees 251
Working of the JCM 252

8. Conciliation, Arbitration and Adjudication **253**

Conciliation Officer: 254
Board of Conciliation: 255
Adjudication 256
Industrial Tribunal 258
National Tribunal: 258
International Labour Organisation and Dispute-Settlement Process 260
Alternative Stages/modes of Dispute Settlement 262
Through Third-party Intervention 266
Adjudication 270
Principles of Industrial Adjudication 272
Limitations imposed on the Powers of Tribunals 273
Voluntary Arbitration 273
Powers and Status of Arbitrators: Judicial Review 274

CS CamScanner

9. Trade Union: Meaning, Objectives and Benefits 278
Meaning and Definition of Trade Union 278
Objectives of Trade Union: 279
Trade Union Movement in India 281
Problems of Trade Union Movement in India: 283
Development of Trade Unions in India 286

Bibliography 295

Index 298

CamScanner